LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

JUNG KÁROLY
A VILÁGTEREMTÉS DUALISZTIKUS (BOGUMIL) LEGENDÁINAK KÉRDÉSÉHEZ

DÁVID ANDRÁS
A KEREKES IZSÁK CÍMŰ ÉNEK MAGYAR–DÉLSZLÁV VONATKOZÁSAIRÓL

BOB JESSOP
AZ ÁLLAMLEVEZETÉS-ELMÉLETEK TARTALMI ÉS MÓDSZERTANI BÍRÁLATA

SÁGI ANDRÁS – DANICA DRAKULIĆ
AZ AMORTIZÁCIÓ SZEREPE A GAZDASÁGI RENDSZER REFORMJÁBAN

SZÓRÁD GYÖRGY – DRAGUTIN ZELENOVIĆ
AZ ORSZÁGOS TECHNOLÓGIAFEJLESZTÉSI STRATÉGIA VAJDASÁGI PROGRAMTERVEZETE

PÓTH ISTVÁN, KAJÁRI KAROLINA, CSÜLLÖG MÁRIA, KISS TIBOR, MÉSZÁROS KATALIN, SZÓRÁD GYÖRGY, STURC BÉLA TANULMÁNYAI

DANICA DRAKULIĆ, REHÁK LÁSZLÓ, HÓDI ÉVA
KÖNYV- ÉS FOLYÓIRAT-KRITIKÁI

2

1989

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XIX. évfolyam, 2. szám, 1989. március–április

„NEM AZ EMBEREK TUDATA AZ, AMELY LÉTÜKET, HANEM MEGFORDÍTVA, TÁRSADALMI LÉTÜK AZ, AMELY TUDATUKAT MEGHATÁROZZA!"

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához Előszó, 1859.

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Szabó Zoltán
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Jung Károly
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Dr. Szórád György

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken
A szám kézirata nyomdába érkezett 1989. április 15-én
Megjelent 1989. június 10-én.
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Jung Károly — A világteremtés dualisztikus (bogumil) legendáinak kérdéséhez – Összehasonlító kelet-közép-európai kozmogóniai problémák 171

Dávid András — A Kerekes Izsák című ének magyar–délszláv vonatkozásairól 206

Póth István — Jovan Jovanović Zmaj szatirikus verseinek egyik célpontja: Tisza Kálmán 222

Bob Jessop — Az államlevezetés(Staatsableitung)-elméletek tartalmi és módszertani bírálata 236

Sági András–Danica Drakulić — Az amortizáció szerepe a gazdasági rendszer reformjában 268

Szórád György–Dragutin Zelenović — Az országos technológiafejlesztési stratégia vajdasági programtervezete 286

Kajári Karolina — Szubjektivitás–döntés–felelősség 301

Csüllög Mária–Kiss Tibor — A faktorelemzés lényege és alkalmazási problémái 310

Mészáros Katalin–Szórád György — Optimumszámítás a nemlineáris programozás egy speciális esetében 315

Jelen és múlt

Sturc Béla — Kitaibel Pál bácskai, szerémségi és bánáti növénytani megfigyelései a XIX. század küszöbén 320

Könyv- és folyóiratszemle

Danica Drakulić — A multinacionális társaságok dominanciája (Žarko Mrkušić–Ana Petrić-Mrkušić: Dominacija multikompanija. Otokar Keršovani, Opatija, 1988) 336

Rehák László — Modernség és posztmodernizmus (Jürgen Habermas: Filozofski diskurs moderne. Dvanaest predavanja. Globus, Zagreb, 1988) 340

Hódi Éva — A táj üzenete (Fehér Ferenc: Vállalt világ. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988) 348

Rehák László — A létező szocializmusról és jövőjéről (Gledišta, Belgrád, 1988/9–10. szám) 351

SADRŽAJ

Karolj Jung — O problemu stvaranja sveta u dualističkim legendama bogumilskog karaktera – Prilog komparativnoj kosmogoniji u istočno-srednjoj Evropi 171

Andraš David — Mađarsko-južnoslovenski komparativni aspekti u narodnoj pesmi „Ižak Kerekeš" 206

Ištvan Pot — Mađarski premijer Kalman Tisa na nišanu Zmajeve satirične poezije 222

Bob Džesop — Sadržajna i metodološka kritika teorija „izvedene države" (Staatsableitung) 236

Andraš Šagi–Danica Drakulić — Amortizacija u reformi privrednog sistema SFRJ 268

Đerđ Sorad–Dragutin Zelenović — Program realizacije strategije tehnološkog razvoja SFRJ u SAP Vojvodini 286

Karolina Kajari — Subjektivnost–odlučivanje–odgovornost 301

Marija Čileg–Tibor Kiš — Suština i problemi primene faktorske analize 310

Katalin Mesaroš–Đerđ Sorad — Optimizacija u slučaju specijalnog problema nelinearnog programiranja 315

Sadašnjost i prošlost

Bela Šturc — Botanička zapažanja Pala Kitajbela na teritoriji Bačke, Srema i Baranje na pragu XIX veka 320

Prikazi

Danica Drakulić — Žarko Mrkušić–Ana Petrić-Mrkušić: Dominacija multikompanija, Otokar Keršovani, Opatija, 1988. 336

Laslo Rehak — Moderna i postmoderna (Jürgen Habermas: Filozofski diskurs moderne. Dvanaest predavanja. Globus, Zagreb, 1988) 340

Eva Hodi — Poruka predela (Fehér Ferenc: Vállalt világ. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988) 348

Laslo Rehak — O socijalizmu i njegovoj budućnosti (Gledišta, Beograd, 9–10. broj 1988) 351

CONTENTS

Károly Jung — About the Problem of Dualistic Creation of the World in the Legends of Bogomil Character – Contribution to Comparative Cosmogony in East-Middle Europe 171

András Dávid — Hungarian–South-Slavic Comparative Aspects in the Folk-Poem „Izsák Kerekes" 206

István Póth — The Hungarian Prime Minister Kálmán Tisza as the Object of Zmaj's Satiric Poetry 222

Bob Jessop — Substantive and Methodological Critique of „State-Derivation" (Staatsableitung) Theories 236

András Sági–Danica Drakulić — The Amortization in the Reform of the Economic System in the SFR of Yugoslavia 268

György Szórád–Dragutin Zelenović — The Program of Realization of the Strategy of Technological Development of the SFR Yugoslavia in the Autonomous Province of Voivodina 286

Karolina Kajári — Subjectivity–Decision-Making–Responsibility 301

Mária Csüllög–Tibor Kiss — The Essence and Problems of Factor Analysis Application 310

Katalin Mészáros–György Szórád — Optimization in a Special Case of Non-Linear Programming 315

Present and Past

Béla Sturc — Botanical Observations of Pál Kitaibel on the Territories of Bačka, Srem and Baranja at the Beginning of the XIXth Century 320

Book Review

Danica Drakulić — The Domination of Multinational Companies (Žarko Mrkušić–Ana Petrić–Mrkušić: Dominacija multikompanija. Otokar Keršovani, Opatija, 1988) 336

László Rehák — Modernity and Postmodernism (Jürgen Habermas: Filozofski diskurs moderne. Dvanaest predavanja. Globus, Zagreb, 1988) 340

Éva Hódi — The Message of the Land (Fehér Ferenc: Vállalt világ. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988) 348

László Rehák — The Present and the Future of Existing Socialism (Gledišta. Beograd, 9–10/1988) 351

Original scientific paper

Jung Károly

A VILÁGTEREMTÉS DUALISZTIKUS (BOGUMIL) LEGENDÁINAK KÉRDÉSÉHEZ

(ÖSSZEHASONLÍTÓ KELET-KÖZÉP-EURÓPAI KOZMOGÓNIAI PROBLÉMÁK)

Egy tartalmi tekintetben mindenképpen nagyobb figyelmet érdemlő, bár külalakjában és nyomdai kivitelezésében korántsem kifogástalan vallási néprajzi sorozat legutóbbi kötetében jelent meg Bosnyák Sándor újabb közleménye[1], melyben egy majd két évtizeddel korábbi, 1969-es közlését[2] folytatja, anélkül, hogy arra hivatkozna is. Mindkét közleményben (a másodikban az első közlés szövegeiből egyet megismételve, de fonetikailag nem azonos lejegyzéssel[3]) magyar nyelvű világteremtési mondákat ad közre, a szövegekhez igen szűkszavú kommentárt fűz, és utalva igen archaikus voltukra, felsorol hozzájuk egy sereg nemzetközi – túlnyomó többségében keleti – párhuzamot. A két közlemény tárgyilagossága és a szerző szerénysége mindenképpen méltánylandó, a szakmának azonban tulajdonképpen szenzációról kellene beszélnie: Bosnyák Sándor talán az egyetlen szerencsés kezű gyűjtő, akinek sikerült – igen későn, amikor már szinte alig merte valaki is remélni! – feljegyeznie a keleti népek és néhány kelet-közép-európai nép kozmogónikus hagyományaiban számos szövegével képviselt dualisztikus világteremtési monda magyar változatait. Alapvetően ősi hagyományokat megőrző orális szövegekről van szó, amelyekben a világot a Teremtő közösen alkotja meg a vele egyenrangú (vagy majdnem egyenrangú) demiurgoszával, az Ördöggel. Ezekben a szövegekben a tenger (vagy víz) fenekéről felhozott föld (vagy homok) ősi motívuma bukkan fel, s a világ teremtésének aktusában a Teremtőnek és az Ördögnek is megvan a maga jól körülhatárolható szerepe.

Az 1969-es közlés kommentárjaiban Bosnyák Sándor az akkor közzétett három variáns párhuzamaiul kizárólag uráli és urálaltaji szövegeket jelöl meg, sokkal közelebbi, tehát kelet-európai paralellekről nem szól, s nincsenek kétségei afelől, hogy az általa gyűjtött szövegek a magyarság honfoglalás előtti hitvilágának, illetve „ha szabad így mondanom, ősvallásának" – az idézet tőle – emékei.[4] Az 1987-es szövegközlések – ugyancsak lapidáris – kommentárjaiban a szerző megismétli mindazt, amit korábban már elmondott, azzal a különbséggel, hogy a párhuzamok között már említ orosz, cigány, bolgár és szlovén változatokat is. Végkonklúziója is tulajdonképpen egybevág azzal, amit 1969-ben már elmondott, a különbség, hogy ezúttal konstatálja a szövegekben a

dualisztikus világképet: „A világ teremtésének képzete – ugyanúgy, mint táltoshitünk alapelemei – a török népek tradicionális műveltségéig vezet, s azt a dualisztikus világképet mutatja, amely a honfoglalás idején népünk között élt, s amely a moldvai magyarok hitvilágának ma is alapvető jellemzője."[5] Az idézett konstatáció kerek és határozott álláspontot képvisel, félő azonban, hogy a problematika megoldása korántsem ilyen egyszerű, annál is inkább, mert Bosnyák második közlésében nem hivatkozik például néhány időközben megjelent magyar nyelvű dolgozatra,[6] amely pedig alapvetően érinti a dualisztikus világteremtés kérdéseit, s többek között az ő általa közzétett szövegváltozatokat is. Ezeknek, s különösen a nem magyar nyelvű szakirodalomnak a fényében számos dilemmával kell számolnia a kutatónak, ami a „honfoglalás előtti hitvilág", illetőleg a „magyar ősvallás" Bosnyák szövegeiben felismert nyomait és bizonyítékait ha nem is kérdőjelezi meg, de sokkal tágabb, eurázsiai kontextusban láttatja.

A magyar folklór honfoglalás előtti, keleti elemeit vizsgálva Vargyas Lajos tekintette át 1977-ben megjelent tanulmányában[7] – többek között – a tenger fenekéről felhozott föld motívumait is, a magyar anyagban mindössze Kálmánynál találva némi nyomokat, amelyek ennek a kérdéskörnek tágabb kontextusához tartoznak.[8] Elemzéseihez Vargyas remek anyagot – tehát közvetlen magyar párhuzamokat – találhatott volna Bosnyák Sándor nyolc évvel korábban (1969-ben) közzétett gyűjtésében, ezzel azonban nem élt, tanulmánya jegyzeteiben nem is említi. Mivel kifejezetten fontos eurázsiai–észak-amerikai kozmogónikus motívumról van szó, két dolgot tételezhetünk fel: vagy elkerülte Vargyas figyelmét Bosnyák közleménye, vagy pedig kétségei merülhettek fel a kései előkerülésű szövegek hitelességével kapcsolatban. (A kérdés ma sem dönthető el: Vargyas a tanulmányt – igaz, a teljes jegyzetapparátus mellőzésével – felvette 1984-ben megjelent gyűjteményes kötetébe[9], de Bosnyák közleményére ott sem történik utalás.) Ezzel szemben Bosnyák említi Vargyasnak egy 1977-es dolgozatát, amelyben éppen arról van szó, hogy „olyan vátozattal, amelyben a tenger fenekéről felhozott homok a világ teremtésével kapcsolódna, nem találkoztam".[10]

Szinte Vargyas tanulmányával egy időben készült – s egy 1978-ban tartott konferencián[11] hangzott el először – Nagy Ilona tanulmánya, amely a föld teremtésének mondáját elemzi, de Vargyas közzétett dolgozatának ismerete nélkül.[12] A két tanulmány részben azonos egybevető irodalom ismeretében nagyon hasonló eredményre jut, vagyis megfogalmazza azt a dilemmát, hogy a magyar mondai hagyomány vagy ősi örökségként hozta magával a világ teremtéséhez kapcsolódó, a tengerből felhozott föld (vagy homok) motívumát, illetve a Teremtő és demiurgosza együttdolgozását a teremtés munkájában, vagy pedig már új hazájában vette át a dualisztikus világteremtési legenda motívumait közeli vagy távolabbi szomszédaitól, azoktól, akiknek hagyományvilágában mély nyomot hagyott a bogumilizmus, tehát egy középkori balkáni eretnek ideológia. Nagy Ilona fontos tanulmánya a motívum keleti párhuzamainak vizsgálata mellett nagy súlyt helyez a bolgár bogumil hagyomány áttekintésére, amelyben a dualisztikus világteremtés (Isten és Sátán együttműködése), valamint a vízből felhozott homok hangsúlyos helyet kap. Külön érdeme ennek a

tanulmánynak, hogy a bolgár bogumil hagyományt nemcsak Strausz Adolftól idézi az általa kiadott bolgár népköltési gyűjtemény[13] és a bolgár néphit-összefoglalás[14] magyar szövegei alapján, hanem visszanyúl az eredet Szbornikokhoz és Dragomanov világteremtés-monográfiájához, valamint Jordan Ivanov bogumil legenda-összefoglalásához is. Vargyas Lajos a maga tanulmányában nem hivatkozik erre a bolgár irodalomra. Nagy Ilona a tanulmányt a fentebb már említett dilemmasorral zárja, s hozzáteszi: „Netán a bolgártörök népek és a magyarok egykori kultúrájának közös eleme él tovább egymástól függetlenül a magyar és balkáni folklórban? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására most még nehéz vállalkozni."[15]

Egy 1983-ban elhangzott tanulmányában Nagy Ilona ismét érintette a kérdést.[16] Ezúttal nem a dualisztikus világteremtés mondakörét elemezte tovább, hanem az apokrif legendahagyomány és a balkáni bogumilizmus összefüggéseinek kérdését vizsgálta, mintegy kísérletet téve azoknak az utaknak, folyamatoknak a megrajzolására, amelyeknek során (vagy következtében) a balkáni bogumil legendahagyomány eljuthatott például a magyar nyelvterületre is. Ebbe a körbe pedig szorosan beletartozik a dualisztikus világteremtési mondák átadásának/átvételének virtuális lehetősége is, például a magyar hogyományban. Ennek kapcsán idéznünk kell a tanulmány egyik fontos megállapítását: „A mai magyar folklórban éppen ott a leggazdagabb az apokrif hagyományokból táplálkozó legendaköltészet, ahol egykor a ferences obszervancia befolyásolta a hívek vallásos életét. Az apokrif legendaismeret ily módon egyrészt nyugatról, a kolostori költészetből, kódexirodalomból, prédikációs irodalomból került le a népi jámborságba – leginkább ferences közvetítéssel – elég csak Temesvári Pelbártra, Laskai Osvátra utalnunk – tehát felülről, másrészt keletről, délről a Balkán felől, közvetlenül az eretnek tanok terjedésének hullámaival."[17]

Az itt érintett három tanulmány tehát szorosan kapcsolódik ahhoz a magyar mondai szöveganyaghoz, amelyet Bosnyák Sándor közzétett két említett dolgozatában, ennek ellenére a szerző második kommentárjából sem olvasható ki, hogy az ezekben megfogalmazott tág – kontinenseket átfogó – összefüggések bármi nyomot hagytak volna Bosnyák Sándor elképzelésein. Hadd tegyük hozzá, hogy Nagy Ilona egyik dolgozatát sem hivatkozza, Vargyas cikkéből is mindössze az első közlésében nem említett párhuzamokra hivatkozik. Ez nagy kár, mert a Vargyasnál és Nagy Ilonánál megrajzolt tágabb kontextus jottányit sem vonja kétségbe a magyar variánsok értékét, olyannyira nem, hogy a Lammel Annamária és Nagy Ilona által összeállított (s túlnyomó részében gyűjtött) paraszti bibliai történetek és elbeszélések 1985-ben megjelent gyűjteményében is éppen Bosnyák Sándor első közléséből vett szöveg reprezentálja a világteremtés dualisztikus mondáját.[18] Közben lexikoncímszók[19], idegen nyelvből vett tanulmányok[20] is érintették vagy tárgyalták a dualisztikus teremtésmondák kérdését, de Bosnyák Sándor újabb közlése ezekről sem látszik tudomást venni.

Nagy vonalakban ennyiben lehet összefoglalni a magyar nyelvű dualisztikus világteremtési mondák kérdésének jelenlegi állását[21], bár az is elmondható, hogy az említett három kutató sem vont be vizsgálatai körébe minden magyar

nyelven is hozzáférhető összehasonlító adatot, s azokat a megjegyzéseket, elképzeléseket sem, amelyek néhány magyar kiadványban elrejtve találhatók.[22] Mivel Vargyas Lajos, s különösen Nagy Ilona tanulmányaiban nagy hangsúlyt kapott a balkáni folklór virtuális szerepe a magyar dualisztikus világteremtési mondai hagyomány kialakulásában, úgy találjuk, hogy ezt a kérdést nem lesz haszon nélkül való a másik oldalról is áttekinteni, annál is inkább, mert részben Vargyas, s különösen Nagy Ilona szinte kizárólag a bolgár komparatív anyagra épít, a szerb anyaggal kapcsolatban pedig például csak marginális megjegyzésekkel találkozunk dolgozataikban. Fontos továbbá az is, hogy – legalábbis az idézett kutatók tanulmányaiból ítélve – a magyar kutatás előtt teljességgel ismeretlenek azok a macedón, szerb és horvát monográfiák, tanulmányok és anyagközlések, amelyek a balkáni bogumil eretnekség eredetét, tanait, dualizmusát, kozmogóniáját stb. tárgyalják.[23] Csupán a dualisztikus világteremtési mondák kérdéskörében maradva elmondhatjuk, hogy ezt a kérdéskört nem egy jugoszláv kutató érintette tanulmányaiban, olyan komparatív anyagot mozgatva és kamatoztatva, amelyet az általunk ismert magyar nyelvű irodalom nem érintett, s amelynek megismerése nem érdektelen a magyar kutatás számára, attól függetlenül persze, hogy a Nagy Ilona által felvetett kérdésekre választ ígérnek-e vagy sem.

Az alábbiakban tehát a középkori balkáni bogumilizmus, s különösen a dualisztikus bogumil kozmogónia kérdéskörének legújabb jugoszláv irodalmában tallózva kínálunk fel adalékokat és komparatív adatokat a magyar kutatás számára, mintegy egyengetve az utat a Nagy Ilona által felvetett, s a magyar népi hiedelemvilág legősibb rétegével kapcsolatos kérdések megválaszolásához. Bemutatjuk egy szerbhorvát nyelvű szöveg magyar fordítását is, amely kitűnő párhuzama a magyar (és keleti, valamint kelet-európai) bogumil eredetű világteremtési mondáknak, s magyarul itt olvasható először, de a jugoszláv kutatás előtt is elfelejtett és felhasználatlan forrás volt ez ideig.[24] Alkalmunk lesz továbbá olyan további magyar nyelvű irodalomra utalnunk, amely – a jelek szerint – elkerülte a kérdéssel foglalkozó magyar kutatás figyelmét.

A dualisztikus világteremtési mondák párhuzamait ismertetve Nagy Ilona irodalomra való hivatkozás nélkül közli: „Szerb adatok is ismertek."[25] Említett második dolgozatában pedig ez olvasható: „A balkáni népek folklórjának ide vonatkozó részét többé-kevésbé ismerhetjük."[26] Itt sem történik azonban hivatkozás nem bolgár adatra vagy szövegre, nem bolgár balkáni dualisztikus világteremtési mondát tehát dolgozataiban nem ismerhet meg a magyar olvasó. Vargyas Lajos tanulmányában (mint jegyzeteiből kitűnik, Milovan Gavazzi zágrábi folklorista tájékoztatása alapján[27]) hivatkozik Vuk Karadžić egyik legendaszerű szövegére, az azonban nem világteremtési monda, csupán a víz fenekéről való homokfelhozás motívuma szerepel benne, kései lecsapódásként.[28] Ugyancsak Vargyas idéz egy szlovén mondaszöveget Dragomanov alapján, illetőleg röviden ismerteti tartalmát.[29]

Balkáni szerb, mecedón dualisztikus világteremtési monda tehát sem szövegszerűen, sem tartalmi kivonatban, sem pedig forrásmegjelölés formájában nem szerepel az általunk áttekintett újabb magyar irodalomban, de a régiben sem. Ez a tény mindenképpen el kell hogy gondolkoztassa a kutatót, mert felmerül a

kérdés: idézett szerzőink vagy nem találkozhattak ilyen közléssel, informátoraiktól sem kaphattak ilyen adatokat, megjegyzéseik tehát feltevés alapján kialakult általánosítások. Arra kell gyanakodnunk tehát, hogy az ilyen szövegek vagy nagyon ritkák a szerb monda-, illetőleg legendaanyagban, vagy pedig nem is ismeretesek. Ennek a kérdésnek érdemes volt utánajárni, mert majd kitűnik, hogy a dualisztikus világteremtési mondákkal foglalkozó jugoszláv irodalom voltaképpen egyetlen szerb, horvát, bosnyák vagy macedón szövegeket sem tud felhozni és idézni a kérdés taglalásakor, s mindenütt a Dragomanov vagy Jordan Ivanov által többször is közzétett vagy elemzett bolgár szövegeket idézik. Bármily meglepően hangzik is ez a megállapítás, a jelen pillanatban az ellenkezője nem bizonyítható, ami persze nem jelenti azt, hogy a szerbhorvát vagy macedón nyelvterületen ilyen szövegek felbukkanását ki kell zárni. Egy éppen ilyen bánáti (a jugoszláviai Bánságról van szó) szerb szöveget, kiváló variánst áll majd módunkban idézni, mint arra az előbbiekben már utaltunk.[30]

A fentieket igazolandó érdemes szemlét tartani a jugoszláv néprajzi irodalom vonatkozó monográfiáiban, összefoglalásaiban. Elsőül két alapmű kínálkozik, amelyekben mindenképpen fel kellene bukkannia a kérdéses dualisztikus világteremtési mondának, ha feljegyeztek ilyent a szerbhorvát nyelvterületen. Nenad Janković műve, amely a szerbség asztronómiával kapcsolatos hagyományait vizsgálja[31], a világteremtésről egyetlen adatot sem tartalmaz. Ugyancsak hiába keressük a szerbek világteremtési mondáit Tihomir Đorđević kétkötetes alapművében, amely a délszlávok népi természetismeretével kapcsolatos hiedelmeit és hagyományait vonja szintézisbe.[32] Van ugyan a negyvenes évek elején íródott (a második világháború idején már lezárt) mű legelején egy nyúlfarknyi fejezet a világ keletkezéséről, de ez nem a dualisztikus világteremtési mondák változata, hanem sokkal későbbi, krisztianizált szemléletet tükröz.[33] Hogy mégsem figyelmetlenségről van szó, tehát arról, hogy a szerző esetleg nem ismerte volna a bogumil eretnekség szellemében megfogalmazódott világteremtési mondákat, azt az is bizonyítja, hogy a kurta fejezet jegyzeteiben Đorđević hivatkozza Dähnhardt híres művét a természeti mondákról, amelyben pedig a dualisztikus teremtésmondák ott szerepelnek. Ha ilyen szerb (vagy más délszláv – de nem bolgár!) szövegek közlésre kerültek volna a hatalmas méretű délszláv irodalomban, azt Đorđević feltétlenül ismerte volna. Annál is inkább, mert művei alapjában véve hatalmas adattárak, amelyekre nyugodtan lehet hivatkozni. Mindennek alapján arra kell következtetnünk, hogy a jugoszláv népek hagyományvilágában nem kerültek lejegyzésre (és ma sem ismertek) a bogumil dualisztikus ideológia jegyében fogant világteremtési mondák. Mindennek fényében a fentebb citált megállapítás, tehát hogy szerb adatok is ismertek, óvatosan kezelendő. Ellenvetésül hivatkozni lehetne esetleg arra, hogy mindkét mű századunk ötvenes éveinek legelején látott napvilágot, tehát századunk első felében íródott, s a későbbi irodalmat nem vehette figyelembe.

Ha a kutató kézbeveszi a későbbi évtizedek, s napjaink jugoszláv néprajzi irodalmát, elsősorban a szintézisre törekvő műveket, tulajdonképpen ugyanezt tapasztalhatja: az Ördög mint teremtő ugyan felbukkan, de Istennel nem egyenrangú félként, legfeljebb párhuzamos teremtőként, aki a világ dolgainak

rosszabbik felét alkotja meg (az asszonyt, a pálinkát, a szedret, az egeret stb.), itt tehát semmiképpen sem arról az eredeti bogumil világkép szerinti dualisztikus teremtésről van szó, ami például a keleti vagy bolgár dualisztikus világteremtési mondákban szerepel.[34] Ezek a szövegek ugyan magukon viselik még a mérsékelt dualizmus jegyeit, de bennük már nem az egyenrangú felek princípiuma nyer megfogalmazást, hanem az Úr hatalma a Sátán felett, s mindez a bogumil tanok visszaszorulása utáni időszak hatását bizonyítja. A szerbhorvát nyelvterület ördögfogalmát és -képzeteit összefoglaló igénnyel Mirko Barjaktarević tekintette át 1960-ban.[35] Sem a tanulmányban, sem pedig a hivatkozott irodalomban nem esik említés dualisztikus világteremtési hagyományról, a legkorábbi adatok a föntebb már említett mérsékelt dualizmus jegyében fogant teremtéstörténeteket adják elő.[36] Ugyanez mondható el a tíz évvel később megjelent szerb mitológiai szótár anyagáról is.[37] Az ördög címszóban nincs utalás a világteremtésre[38], mindössze a külön is felvett sátán címszóban említi a többi szláv népnél ismert dualisztikus jellegű világteremtési hagyományt.[39]

Szakirodalmi nyomozásunk tehát szinte minden tekintetben negatív eredménnyel járt. S voltaképpen ugyanez mondható el a macedón anyaggal kapcsolatban is, bár a történelmi, nyelvi és földrajzi közelség alapján azt lehetne remélni, hogy náluk ugyanúgy megvan a bogumil eredetű dualisztikus világteremtési hagyomány, mint a bolgároknál. Ha áttekintjük a macedón történeti folklóranyagot tartalmazó tízkötetes nagy gyűjteményt, Marko Cepenkov gyűjtését[40], ilyen szövegeket ott sem találunk, bár a legendaanyagnak külön kötete is van.[41] S ha magánnyomozásunk kétséget hagyna maga után, hivatkozhatunk egy sor tanulmányra, amely külön foglalkozik a népköltészetben lecsapódott dualisztikus bogumil hagyománnyal. Vera Antity, a szkopjei egyetem tanára először 1976-ban szentelt tanulmányt a kérdésnek „A bogumil dualizmus és a folklór" címmel, benne foglalkozva a világteremtés kérdésével is, de macedón népi szöveget ezzel kapcsolatban nem idéz.[42] 1970-ben jelent meg a belgrádi bogumilizmus-kutató Dragoslav Dragojlović tanulmánya „Bogumil apokrif reliktumok Macedóniában" címmel.[43] Dualisztikus világteremtési szöveget ő sem idéz – minden kétséget kizáróan azért, mert a kutatás előtt macedón és szerbhorvát nyelvterületről ilyen nem ismeretes. Dragojlović ugyanebben az esztendőben még egy tanulmányt publikált a kérdésről, ebben azonban szélesebb távlatokat rajzol meg. Dolgozatának címe: „A bogumil ideológia nyomai a balkáni népek folklórjában."[44] Ez a tanulmány annál is inkább fontos, mert benne külön elemzés tárgyává teszi a dualisztikus világteremtési mondákat, bár csupán külföldi változatanyagra és irodalomra áll módjában hivatkoznia. „Dualisztikus elemek a macedón folklórban" című legutóbbi tanulmányában Vera Antity újra visszatért a kérdésre[45], de a maga előbbi (1976-os) dolgozatának, valamint Dragojlović egyik 1970-ben megjelent elemzésének eredményei mellett újabb adatokra nem állt módjában hivatkoznia.

„A bogumil ideológia a balkáni népek folklórjában" című elemzésében Dragojlović Jordan Ivanov művére alapozva elmondja, hogy a bogumilok a világ keletkezéséről, az ember származásáról, bukásáról és megváltásáról alkotott vallásbölcseleti felfogásukat népszerű módon, „naiv legendák formájában" örökítették meg, a mítosz és az allegória közötti előadás formájában. Isten és

Sátán a két ősok, voltaképpen a jó és a rossz megtestesítője a bogumil ideológiában, s a legkorábbi szövegek szerint egyenrangú félként, szinte partneri alapon alakítják ki és népesítik be a világmindenséget. Ez a korai szigorú dualizmus a később kialakult hagyományban mérsékeltebb formájú dualizmusnak adja át a helyét, s a keresztény monizmus hatására Isten, vagyis a jó princípiuma veszi át a kezdeményezést a teremtéslegendákban, a Sátánnak csak mellékes szerep jut. Dragojlović az első fázist, tehát a szigorúan vett dualizmust a folklórban, a világ teremtéséről és az ember megalkotásáról szóló balkáni bogumil legendákkal szemlélteti. Hivatkozott szövegei kivétel nélkül bolgár eredetűek, nem említ egyetlen macedón, szerb vagy más délszláv forrást sem.[46] Ha rendelkezésre állnának ilyenek, nem kétséges, hogy a jeles jugoszláv bogumilizmusszakértő hivatkozik is rájuk.

Tanulmányának további részében megállapítja, hogy Isten és Sátán egyenrangú együttdolgozásának eredetét az iráni vallási hagyományban kell keresni. Elmondja azonban azt is, hogy hasonló képzetek a perzsa hagyománytól függetlenül másutt is kialakulhattak. Az előbbiekben ismertetett magyar kutatások által használt és idézett keleti (uráli és finnugor) irodalmat nem használja, legalábbis nem hivatkozik rá, arra utal azonban, hogy a két ősok, Isten és Sátán testvérisége felbukkan a finn mitológiában is.[47] Mindennek alapján arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a dualisztikus világteremtési mondák jugoszláv irodalma az alapvető összehasonlító irodalom hiányában (vagy nem ismeretében) alapjában véve szűkebb kontextusban tárgyalja az egyébként igen fontos eurázsiai–észak-amerikai kozmogóniai motívumot. Ezen a tényen az sem változtat, hogy Dragojlović megjegyzése szerint a dualisztikus világteremtési mondák Ázsia és Kelet-Európa széles térségein terjedtek el, s hogy egy tágabb értelemben vett, de ide vonható francia változat kivételével a képzetkör Nyugat-Európában ismeretlen.[48] Szól végül arról is, hogy a dualisztikus világteremtési hagyománynak három nagy csoportja van: a *szigetredakció*, amelyben Isten a földet a víz habjából teremti; a *kontinentális redakció*, amelyben a világ teremtéséhez a földet egy másik lény hozza fel a tenger fenekéről; végül az *indiai redakció*, amelyben az előbbi két szerkesztés figyelhető meg. Mivel a Bosnyák Sándor által közzétett magyar szövegek kivétel nélkül a kontinentális szerkesztés változatai, Dragojlović tanulmánya további részének ismertetését nem tartjuk szükségesnek.

Szemlénket azzal zárhatjuk tehát, hogy a dualisztikus világteremtési mondák nemcsak a magyar folklórban hiányoztak sokáig, bár számos kutató szerint mindenképpen fel kellett volna bukkanniuk, hanem a jugoszláv (tehát a balkáni nem bolgár) folklórban is szinte napjainkig, bár nem elképzelhetetlen, hogy valamelyik folyóirat, hírlap vagy gyűjtés lapjain esetleg lappanganak elfelejtett vagy felhasználatlan változatok, az általunk meglelthez hasonlóan.

Az alábbiakban közöljük az igen szép bánáti szerbhorvát mondaváltozat magyar fordítását, előbb azonban néhány szót a kontextusról, ahol feljegyzésre került. Ezek az adatok azért sem lesznek mellékesek, mert lehet, hogy közelebb visznek bennünket a Nagy Ilona által felvetett alapvető kérdésekhez, vagyis azokhoz, hogy a világteremtés dualisztikus mondáinak forrásai a magyar folklórban vagy az ősi, honfoglalás előtti keleti hagyományban keresen-

dők, vagy pedig délszláv közvetítéssel kölcsönvett bogumil, vagyis bolgár indíttatás folytán maradhattak meg a magyar nyelvterületen is, esetleg az utóbbi csak erősítette a lappangó hagyományt.

A szöveget a bánáti Jarkovacon jegyezte fel a faluban ötven esztendeig pópaként működő Đorđe Bota, századunk húszas éveinek végén, 1926–1928 között.[49] A falu a mai Közép-Bánátban fekszik, Zrenjanintól (a volt Nagybecskerektől) délre, a Berzava folyócska közelében. Szerb források szerint a faluban mindig szerbek éltek, a két világháború között pedig németek is. Történetileg szemlélve az adatok XVIII. század eleji telepítésről szólnak, hozzátéve, hogy a falu a hódoltság előtt is lakott volt. A forrás, amelyre az előbbiekben hivatkoztunk, nagyjából abból az időszakból származik, amikor Bota pópa leírta falujának népéletét és -hagyományait. Jovan Erdeljanović nemrégiben kiadott egykorú terepmunkájának hála[50], rendelkezésre áll egész Jarkovac lakosainak személynévanyaga. E névanyagban tallózva nem lehet nem észrevenni, hogy benne számos paltyán (dél-magyarországi bolgár) hangzású név is akad (Longulov, Bosiokov, Stojilov, Bokinčev, Nestorov, Srdanov, Danilov stb.), sőt: Bugarov, Bugarinov és Bugarski is![51] E nevek alapján arra lehet következtetni, különösen az utóbbi háromból, hogy a jarkovaciak között nem kevesen lehettek az olyanok, akiknek ősei bolgárok lehettek, mint ahogy számos elmagyarosodott bolgár eredetű család élt (s él ma is) a dél-bánáti Székelykevén (például a Szablyovok, Szofránok, Velcsovok). Mindehhez hozzátehető, hogy Bota a leírásai során elszerbesedett román eredetű családokról is beszél. A földrajzi és történeti behatároláshoz tartozik az is, hogy Jarkovac (1881 táján a magyarosított Árkod falunévre is van adat[52]) Torontál vármegyében, Nagybecskerektől délkeleti irányban elterülő falu volt, melynek alapjában véve ugyanolyan vegyes eredetű lakossága volt, mint a XVIII. században újratelepített Torontál vármegye többi községének.

A Bota által közzétett szöveg magyarul így hangzik:

„Kezdetben csak Isten volt a világon, az ördög, a méhecske, meg a Víz! Isten az ördögöt Sátónak[53] nevezte. És így szólt Isten az Ördöghöz: 'Sató, menj le, bukjál le a víz alá, és hozzál nekem egy marék földet!' Az ördög el is ment, lebukott a víz alá, egész marék földet vájt ki, s emelkedni kezdett felfelé. Amikor a víz színére ért, semmi sem maradt a kezében, a markában: a víz mindent elvitt, kimosott belőle. Csak egy kevéske föld maradt neki a körme alatt. Amikor Isten követelte a földet Sátótól, az nem adta neki. 'Menj magad és hozzál!' – mondta az ördög. Ekkor Isten keresni kezdett a fejében, tetvezni kezdte, mire az ördög elszenderedett a jóérzéstől, mivel egészen elérzékenyedett.[54] Ekkor Isten kikaparta lassan a körme alól azt a kevéske földet, de Sató ezt megérezte, összerezzent, összeszorította a markát és így szólt: 'Nem adom neked a földet!' De az Úr fogta azt a kevéske földet, ujjaival gyúrni kezdte, s az a kevéske föld egyre nagyobbodott, növekedett, akár egy golyó. Ekkor Isten a kezébe vette a golyót, szétlapította, akár egy nagy pogácsát, s a vízre helyezte. Tüzet rakott, melléheveredett, s horkolva elaludt. Ekkor Sató (az ördög) azon kezdett morfondírozni, hogy mit is tegyen, az Istennek hogy árthasson. Kieszelte, hogy az Urat a lábánál fogva megragadja és a vízbe huppantja. Amit kieszelt, meg is próbálta: elkapta az Urat a lábánál fogva, ide-oda ráncigálta, de a pogá-

csa csak egyre nyúlott, s olyan nagy lett, mint a földünk. Amikor látta a sátán, hogy semmit sem tehet, elengedte és odavágta az Úr lábát a földhöz, s elmenekült a pusztaságba. Isten tudta, hogy Sátó bosszankodni fog, ezért utána küldte a méhet, amely fehér volt. Így szólt hozzá Isten: 'Menj el Sátóhoz, szállj a jobb vállára, hogy ne vegye észre, hogy meghallhassad mit beszél!' A méhecske zümmögni kezdett és elrepült Sátóhoz. Amikor közel ért, könnyedén Sátó jobb vállára ereszkedett, Sátó pedig így beszélt: 'Hogyha Isten, legyen Isten, ám rakja össze a hegyet és a völgyet, s a levegő a mennyboltho tartozzon, hogyha Isten, legyen Isten!' Amikor ezt kimondta, a méhecske zümmögni kezdett, s elrepült az Úrhoz. Amikor az ördög meghallotta a zümmögést, a méhecske után fordult és azt mondta: 'Evett volna sz[art][55], aki küldött, te is becsaptál!' A méhecske pedig ennek az útálatos szónak a hallatára abban a pillanatban feketévé vált a szégyentől, olyan feketévé, amilyen ma is. Amikor viszszatért, mindent elmondott az Úrnak, csak azt az egyetlen, utálatos szót nem akarta neki megmondani! Erre az Isten feloldozta és így szólt hozzá: 'Te csak mondjad meg, én meg nem tiltom!' A méhecske pedig mindent elmondott az Úrnak. Erre így szólt az Úr: 'Oda se neki, majd én megparancsolom, hogy az ember akkor is használja a te sz[arodat], amikor megszületik, és akkor is, amikor meghal!' Az pedig, íme, a viaszgyertya."[56]

A szöveget Ljubomir Vojnov jarkovaci parasztember mondta el a gyűjtőnek, s ez a később kifejtendők szempontjából nem mellékes adat. Megjegyzendő még annyi, hogy Bota gyűjtésében az előbbiekben bemutatott részletet egy további szövegrész követi, amelyben néhány eredet- és teremtésmonda szüzséje szerepel, kissé összevonva. Ezekben az ördög az ember teremtésétől kezdve a dohány teremtéséig sok mindenben összeméri erejét Istennel, de mindenben alul marad, még a husánggal való leszámolásban is, mivel a dolgok igazi formájukat csak az Úr beavatkozása által nyerik el.[57] Egyszóval: Vojnov gazda 1928-ban mintha felmondta volna Bota pópának a bogumil dualizmus jegyében fogant eretnek teremtés-repertoár nagy részét.

Mai szemmel nézve alig található igazolás arra, hogy ezt a kitűnő és eredendően archaikus adatsort a jugoszláv (és a nemzetközi) folklorisztika mindeddig felhasználatlanul hagyta! Még az a Milenko Filipović sem használta fel, aki századunk ötvenes-hatvanas éveiben feddhetetlen szaktekintélye volt a délszláv folklorisztikának, különösen a népi hiedelemvilágnak, s aki Đorđe Bota 1955-ig kéziratban heverő gyűjtését sajtó alá rendezte és kiadta.[58] Persze ezen kár csodálkozni; a Vuk Karadžić etnológiai dolgozatait és szövegeit kritikai kiadásként sajtó alá rendező Filipović a Vuk-féle szövegekkel is alig tudott mit kezdeni; filológiai apparátusa jócskán elavult.[59] Remélni kell azonban, hogy a napjainkra felnövekedett jugoszláv etnológus nemzedékek tudják majd elemezni és értelmezni azt a hatalmas és archaikus anyagot, amely a kiadványokban és periodikákban szerteszórva várja, hogy igazi fényében megnyilatkozzon.

Ha a jarkovaci szöveget egybevetjük a magyarul hosszú évtizedek óta rendelkezésre álló bolgár, román, cigány vagy rutén dualisztikus világteremtési legendákkal, nagyon tanulságos következtetéseket vonhatunk le. Azért hivatkozunk ezekre a változatokra, nem pedig a távolabbiakra, mert olyan környező

népek hagyományvilágából származnak, amelyek a magyarságnak földrajzilag szomszédai vagy majdnem szomszédai, s ugyanez vonatkozik a szerbségre is, amely a magyarsággal ugyanúgy szomszédos, mint a felsoroltakkal. Ha ugyanis egy mondatípus vagy mitologéma eredetét nyomozzuk, sokkal inkább kecsegtet eredménnyel s szomszéd- vagy együttélő népek hagyományait előbb megfaggatni, mint rögtön távoli régiókban keresni a rokonságot vagy a párhuzamokat. A rutén változat – sajnos – nagyon rövid, s nem szövegszerű, csupán tartalmi összefoglalás, s belőle azt tudjuk meg, hogy „Isten és ördög együtt teremtették a földet a tengerből hozott fövénnyel."[60] Ez is elég azonban annak megállapításához, hogy a rutén legendahagyományban ugyancsak megvolt a dualisztikus világteremtési monda kontinentális redakciója. A román változat teljesen identikus a jarkovacival, azzal az eltéréssel, hogy abban nem szerepel az ördög ellenkezése, tehát nem tagadja meg istentől a tenger fenekéről felhozott föld átadását.[61] A cigány variáns – amely alighanem az első magyar nyelven olvasható dualisztikus világteremtési monda változata – néhány vonatkozásában messze indázik az alapszüzsétől, de megvan benne az a motívum, amely a jarkovaciban nem szerepel: a föld fölhozatala közben az ördög mindig a maga nevét mondja, nem pedig Istenét, ezért a föld felhozatala a tenger fenekéről csak akkor sikerül, amikor mégis az Úr nevét mondja ki.[62] S ha végül szemügyre vesszük a Strausz Adolf által magyarul közzétett egyik bolgár változatot[63], azt tapasztaljuk, hogy az imént említett motívum kivételével ahhoz áll a jarkovaci változat a legközelebb, azzal szinte teljes egészében indentikus.

S ha most a megismert szerb, román, cigány, bolgár és rutén változat után tapasztalatainkat egybevetjük a Bosnyák Sándor-gyűjtötte moldvai csángó eredetű magyar változatok alapján leszűrhető tanulságokkal, megállapíthatjuk, hogy azok – legalábbis legjobb változataik – a legközvetlenebb testvérváltozatai a román és szerb szövegnek. Ha szerepelne bennük a bolgár és cigány variáns által megőrzött, a név kimondásával kapcsolatos motívum is, akkor a bolgár változattal is szinte azonosnak lehetne venni őket. A szerb változatban szerepel egy motívum, amely a többiben nem fordul elő: a fejbekeresés részlete. Ismereteink szerint a szerb népi prózaepikában ez a motívum Vuk Karadžić két szövegében fordul elő, másunnan nem ismerjük.[64] A kérdéssel kapcsolatos magyar irodalom, elsősorban László Gyula és Vargyas Lajos művei alapján tudjuk, hogy kifejezetten archaikus, már a szkíta aranyleletek alapján is igazolható, minden bizonnyal keleti eredetű motívumról van szó, amely a magyar folklórban az egyik balladatípusban játszik jelentős szerepet.[65] Nem tudható, hogy a jarkovaci szerbhorvát nyelvű változatba hogyan jutott el, bár mindenképpen utalhat arra, hogy a bánáti Vojnov gazda mitológiai tudása szenzációs adatokkal gazdagíthatta volna a kelet-közép-európai népi hiedelemvilág összehasonlító kutatását, ha fél évszázaddal ezelőtt értő folklorista foglalkozott volna vele, jegyezte volna fel ismereteit.

Feltehető tehát a kérdés, hogy az előbbiekben megismert adatok és komparáció alapján közelebb jutottunk-e annak a kérdésnek a megválaszolásához, amelyet Nagy Ilona tett fel a dolgozatunk első részében idézett tanulmányában? Ennek a kérdésfelvetésnek a lényege pedig az, hogy vajon a magyar néphagyomány dualisztikus világteremtési szövegei (ez ideig – sajnos – kizárólag

Bosnyák Sándor adatai) a keletről hozott ősi ázsiai mitologémákat őrizték-e meg ritka ajándékként napjainkig, vagy pedig a balkáni bogumil eretnekség délszláv (bolgár, macedón vagy szerb), esetleg román közvetítésű kései lecsapódásai a magyar folklórban? Mielőtt ezzel kapcsolatban egy lehetséges hipotézist megfogalmaznánk, szükségesnek látszik áttekintenünk a településtörténeti, népmozgalmi, művelődéstörténeti és történeti adatokat, amelyek a jarkovacon feljegyzett szövegváltozattal kapcsolatban óhatatlanul felmerülnek.

Mint arról már szóltunk, a szerb változat feljegyzésének idején, századunk húszas éveinek elején és végén az ott élő és megforduló kutatók úgy találták, hogy a nem nagyon régen odatelepített németséget leszámítva Jarkovac lakossága szerbekből áll.[66] Utaltunk arra is, hogy alaposabb betekintéssel ez a megállapítás részben árnyalható: számos család szerbiai vlach eredetet mondhatott magáénak, mások pedig – nevük, de főleg ragadványnevük alapján – minden bizonnyal bolgár (paltyán) eredetűek lehettek. E feltevéseknek és következtetéseknek fényében a Jarkovacról származó dualisztikus világteremtési monda gyökerei virtuálisan sokkal távolabbra nyúlhatnak, mint az Bota közlése alapján első pillantásra tűnhetne. Hogy azonban ne maradjunk csupán a szerencsére közzétett egykorú névanyag alapján kikövetkeztethető feltevésnél, a területre vonatkozó történeti adatok alapján kell megvizsgálnunk, hogy e feltevésnek lehet-e valamilyen alapja, s szövegünk gyökerei valóban távolabb kereshetőek-e.

A Jovan Erdeljanović által idézett népi történeti emlékezet (századunk húszas éveinek derekán) azt mondja, hogy ott már a hódoltság előtt is szerbek éltek, tehát etnikai folyamatosságot sugall megállapítása. Másrészt viszont az egész Bánság külön történetét feldolgozó, s a maga korának alapvető forráskiadványait ismerő mű, Böhm Lénárt könyve szerint a török uralom alatt és után az egész Bánság az „általános enyészet szomorú képét nyújtotta."[67] Területének túlnyomó része tehát teljesen elnéptelenedett, s az elpusztult települések sorában említi Jör-Kovacz (Jarkovacz) községet is.[68] Mivel a falu napjainkban is létezik, nyilvánvaló, hogy mai lakosságának ősei a hódoltság utáni újratelepítés során kerültek mai lakóhelyükre. A Bánság egészének XVIII. század eleji újratelepítésével nem feladatunk foglalkozni, mindössze néhány olyan mozzanatra térünk ki, amely a tárgyalt faluval és mondaszöveggel összefüggésbe hozható. Egy dolog biztos: az újratelepítés során olyan tarka nemzetiségi kép alakult ki Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyében, hogy azt még két évszázad múlva, 1902-ben is így jellemezte egy alapvető monográfia szerzője: „Bonyodalmasabb néprajzi alakulás nincs sehol országszerte."[69] Valamint: „E megye etnikai viszonyai országszerte a legbonyolultabbak."[70] Hozzátesszük, hogy ez a jellemzés éppen arra a Torontál vármegyére vonatkozik, ahol Jarkovac is volt – és van. Az újratelepedés és -telepítés tarka nemzetiségi színképében a legmarkánsabb színeket a szerbek, az odaszivárgó románok és betelepített németek képezték, de elszórtan szlovák, francia, spanyol és bolgár telepek is létesültek. Bennünket a tárgyalt kérdéskör kapcsán elsősorban a szerbek és bolgárok érdekelnek, akikről Böhm Lénárd a következőket írja: „Számos szerb és macedóniai görög, megunva a török uralmat, saját vonzalmából jött [a] Bánságba s ott le akart telepedni... a katholikus paulichianusok Oláhországból Ó-Besse-

nyőn telepedtek le, hol kereskedelemmel és földmíveléssel foglalkoztak... "[71] Miután a belgrádi béke után Oláhország megbukott – írja szerzőnk – „az ott letelepedett bolgárok, összesen háromszáz család, nagy gazdagsággal s számos nyájjal ellátva, a temesi Bánságba vándoroltak... A bolgár bevándorlók egy másik része az oravicai bányakerületben nyert letelepülési jogot... és a Szemenik hegyvidék (Muntje) terméketlen torkolatában máig is fönnmaradtak és krassovánok elnevezés alatt ismeretesek."[72] Ehhez az is hozzátartozik, hogy Balogh Pál a magyarországi népfajok megoszlását és statisztikáját tárgyalva még 1902-ben is több bolgár lakosságú faluról (bolgár nyelvszigetről) beszél, bár elkerülhetetlen beolvadásukat megjósolja, amiben voltaképpen nem is tévedett.[73]

A bánáti (illetőleg dél-magyarországi) bolgárok (a paltyánok és krassovánok) településtörténetének és hagyományainak kutatója az érintett részadatok mellett néhány monográfiát is használhat, hála a századforduló termékeny temesvári mindenes tudósának, Czirbusz Gézának, aki maga is bolgár származású volt, s a kérdést több művében feldolgozta. Első monográfiájában[74] háromféves kutatásainak eredményeit tette közzé. Az alábbiakban csupán azokra az eredményeire hivatkozunk, amelyek dolgozatunk tárgya szempontjából fontosak.

A bolgárság történetét ismertetve elmondja, hogy Bogomil pópa a X. század elején feleleveníttette a paulikánizmust, „melynek dualisticus alapgondolata különben is megfelelt a bolgárok ó-mythosának: igen sokan paulikánok, bogomilek lettek".[75] Innen vezethető le a bánáti bolgárok paltyán elnevezése, így nevezték magukat ugyanis a volt paulikánusok, a voltaképpen átkeresztelkedett bogumilok.[76] Czirbusz szerint a bolgárok első betelepedése Magyarországra a XIV. századra datálható, a XVIII. század elején sokan Erdélybe telepedtek, de a török előrenyomulása miatt 1740 táján a Bánságba (Temes, Torontál) és Vingába (Krassó-Szörény) költöztek. Az 1770-es években lezárult a magyarországi betelepedés, a bolgárok lélekszámát a szerző akkor 4500-ra teszi. A bennünket érdeklő Jarkovac kapcsán nem érdektelen idéznünk Czirbuszt: „Nagyobb számban találjuk őket [a paltyánokat] a Temes bal parti mellékvölgyében, kivált a Berzava mellékén." Valamint: „Legtöbbje a széles Berzava völgyét szereti."[77] (Csak utalunk rá, hogy Jarkovac is a Berzava völgyében elterülő település.) Czirbusz a XVIII. századi betelepülők névanyagában olyan nevekre is utal, amelyek ezen a területen ma is előfordulnak, de már nem a bolgárokhoz kötődve. Ilyenek: Kacsamag, Zsivkov, Rankov, Velcsov stb. Kutatásai és könyve megjelenése idején, tehát 1880 táján szerzőnk mintegy 25 000-re tette a bolgárok lélekszámát Dél-Magyarországon.

A kérdésről írott második könyve a Nemzetiségi Ismertető Könyvtárban jelent meg, három évtizeddel az elsőt követve.[78] Ebben a művében tulajdonképpen újra összefoglalja korábbi könyve adatait, tanulságosak azonban a demográfiai mutatók. Ezekből megtudható, hogy a paltyánok lélekszáma 1910 körül 14 500 lehetett, tehát Balogh Pál jóslata már bekövetkezni látszott. A dél-bánáti Sándoregyházán (Ivanovo), valamint Székelykevén (akkor: Đurđevo) a századfordulón még jelentős lélekszámú bolgárság élt. Valószínűleg a kései gyűjtés folytán vagy pedig a kutatói szerencse elmaradása miatt állapíthatjuk meg,

hogy a dél-bánáti népi hiedelemvilág leírásaiban nem találjuk nyomát a beolvadt bolgárság dualisztikus eretnek tradíciójának, amelyet az 1920-as években Jarkovacon még fel lehetett jegyezni szerbhorvát nyelven, de 1955 táján az ott végzett utógyűjtés már ugyancsak nem tartalmaz bogumil nyomokat.) Szintén a Nemzetiségi Ismertető Könytárban írt összefoglalást Czirbusz a krassovánokról is.[79] Ennek a bolgár eredetű (de sokat vitatott) népcsoportnak vizsgálata kívül esik dolgozatunk kérdéskörén. Czirbusz Géza bolgár kutatásait – a jelek szerint – nem haladta meg az idő, mert például a bolgár néprajztudomány kitűnősége, Hriszto Vakarelszki minősítette őket rendkívüli értékeknek a közelmúltban.[80] Az ismertetett művek azonban – sajnos – a dualisztikus teremtéshagyományra és a világteremtés eretnek tradíciójára nem térnek ki.

Ha tehát a szerbek népi prózaepikájában 1925 táján már nem is éltek a bogumil eredetű dualisztikus világteremtési mondák, amit talán az a tény is igazolhat, hogy napjainkig nem tudunk másunnan ilyen jellegű szerb szöveget idézni, a betelepített más nemzetiségű népek hagyományvilágában virtuálisan meglehettek: „a katholikus paulichianusokra", tehát a bolgárokra (paltyánokra) gondolunk elsősorban, akik ilyen jellegű prózaepikai hagyománykincsüket átadhatták a szerbségnek, illetve akkor is megőrizték még emlékezetükben, egészen századunk húszas éveinek derekáig, amikor népcsoportjuk felett már beteljesült Balogh Pál jóslata. Csak Vojnov gazda tudta volna megmondani, hogy apja, nagyapái és dédapái hova kötődő eredetét ismerték családfájuknak. Voltaképpen azon sem kell csodálkozni túlságosan, hogy az idézett jarkovaci bogumil eredetű dualisztikus mondafüzér ilyen kései időkig kitűnő állapotban fönnmaradt. A Vasárnapi Újság egyik múlt század végi cikkéből ugyanis arról értesülünk, hogy a boszniai Konjicban még 1898-ban is éltek bogumilok, és az utolsó család, melynek Heléž volt a neve, csak akkor iszlamizálódott.[81]

Minden bizonnyal azt kell hinnünk tehát, hogy a jarkovaci szövegváltozat a bolgár bogumil dualisztikus teremtéshagyomány kései, szerbhorvát nyelvű, szinte tökéletes formában fönnmaradt orális emléke, s méltán sorolható oda a múlt századi bolgár változatok mellé.[82] A nagy balkáni népmozgások ismeretének fényében a bolgárhoz ugyancsak nagyon közeli román dualisztikus világteremtési mondaváltozatok eredete is biztonsággal megrajzolható. A Wlislocki Henrik által közzétett erdélyi cigány változat viszont közvetlenül kötődhet a román hagyományhoz, a rutén változat gyökerei pedig az ukrán–rutén összefüggések fényében nem szorulnak külön magyarázatra.[83] Konklúziónk tehát az lehetne, hogy a bolgár bogumilizmus szellemi kisugárzása a népköltészet területén eléggé meggyőző módon kinyomozható néhány szomszédnép kései szövegfolklórjában, itt a szerb, román és – kettős áttétellel – a cigány változatokra gondolunk, a rutén változat ezzel szemben az ukránon keresztül elképzelhetően a keleti szláv hagyomány felé mutat, ahol ez a mondaszüzsé szintén megvan, minden bizonnyal nem a balkáni bogumil hatás következtében, ahogy azt az alább ismertetendő tanulmány kifejti.

A kérdéskör kapcsán elgondolkodtató, amit a dualisztikus teremtésmítoszok kapcsán A. M. Zolotarjov ír.[84] Meglepő, hogy művére sem a magyar kutatók, sem pedig a jugoszláv kutatás nem hivatkozik.[85] Zolotarjov a duális társadalomszervezet kérdését elemzi az uráli népeknél, s a rendelkezésre álló alapos

vagy kevésbé alapos leírások alapján konstatálja is szinte mindegyiknél. Megállapításai mintegy bevezetésül szolgálnak ahhoz a nagy fejezethez, amelyben a szibériai és kelet-európai népek dualisztikus kozmogóniáinak kialakulását, elterjedtségét és motívumkincsét elemzi. Számos szöveget idéz, némelyiket csak összefoglalva, s számunkra ebben az a fontos, hogy valamennyit orosz forrásból meríti. Ezzel szemben a magyar kutatás szinte kizárólag a magyar vagy finn forrásokra hivatkozik. A példák alapján Zolotarjov megállapítja, hogy a dualisztikus teremtésmítosz a Balkántól a Csendes-óceánig szinte mindenütt kimutatható. (Ázsiai példái majdnem kivétel nélkül a világteremtés dualisztikus mítoszai, ilyent viszont a Balkánról nem idéz, különösen nem szerb adatot.) Dolgozatunk témája szempontjából alapvetőek azok a kutatásai is, amelyeknek eredményeként kimutatja, hogy a világteremtés dualisztikus mítoszainak egyik domináns motívuma a föld felhozatala a víz fenekéről alábukással. E motívum felbukkanása azonban jól körülhatárolható területhez kötődik: semmiképpen sem tekinthető az emberiség közös kincsének. Zolotarjov szerint: „Elterjedési területe valamennyi szláv és finnugor nép lakóterülete egész Szibéria, Közép-Ázsia és Észak-Amerika térsége."[86] (Magyar szöveget, tehát olyan világteremtési mondát, amelyben a víz alól alábukással fölhozott föld motívuma is szerepelne, Zolotarjov 1964-ben természetesen nem is idézhetett.) Az orosz szerzőt a világteremtési mítoszok ciklusának eredete foglalkoztatja, s szembetűnő az az igyekezete, hogy az úgynevezett „bogumil hipotézist" tudományos alapon megcáfolja. Ennek a feltevésnek a hívei ugyanis abból az adatból indultak ki, hogy a balkáni bogumil dualisztikus teremtésmítosz, kozmogónia már az i. sz. I. századból ismert, ezzel szemben viszont a legkorábbi orosz adatok is csak a XVIII. századból datálódnak. Ebből következik aztán a hipotézis, hogy a ciklus kiindulópontja a Balkán lehetett.

Zolotarjov cáfolja ezt az elképzelést, s tanulmányában tulajdonképpen egy ezzel ellentétes elképzelést fogalmaz meg: szerinte a dualisztikus világteremtési mítoszokat konvergens fejlődés termékeinek kell tekinteni, kialakulásukban jelentős szerepet játszhattak a délszláv népmondák is, tehát eredetüket a bogumil ideológiára, illetve a bogumil dualizmusra levezetni nem indokolt. Különösen fontos bizonyítékot lát abban, hogy a bogumil apokrifákban nincs nyoma a dualisztikus világteremtési mítoszok konkrétumainak: például a víz alá bukásnak és a föld felhozatalának, s különösen nem az ornitomorf demiurgosznak.[87] Ezeket olyan ősi, kereszténység előtti motívumoknak tartja, amelyeknek nem lehet közük a bogumilizmushoz, különösen nem Szibéria és Észak-Amerika népeinél. Elképzeléseinek summázata a következő: „Ezeket a mítoszokat jellemzi a teremtők vagy demiurgoszok testvér volta, jellemvonásaik ellentétessége; az egyik kapcsolata a világos, a másik kapcsolata a sötét princípiumával, a küzdelem közöttük, ugyanakkor azonban csaknem teljesen egyenlő jogú társak a teremtő tevékenységben, mindez ázsiai környezetben fejlődött ki, ahonnan nagyon régi időben átterjedt Amerikába és Európába. Az eredeti mítoszban az alámerülő madár volt, amelyet [a] későbbiekben a sátán váltott fel."[88] Tanulmánya az alábbi mondatokkal zárul: „A dualisztikus mítosz egyik legrégibb formája itt [Szibériában] a madármítosz volt, amelyben a világ teremtőinek még nem volt antropomorf alakjuk. Ám az idők folyamán az antropomorf

szereplők kezdték kiszorítani a madarakat és a kereszténység hatására a régi demiurgosz-fivéreket felcserélték istenre és sátánra. Így fejlődött ki a dualisztikus mítoszok bonyolult európai komplexuma, amelynek gyökerei visszanyúlnak az ősközösség korának duális nemzetiségi szervezetébe."[89]

Mint Zolotarjov tanulmányának összefoglalása mutatja, abban hasonló dilemmák fogalmazódtak meg a dualisztikus világteremtési mítoszok keletkezése és elterjedése kapcsán, mint Nagy Ilona tanulmányában, azzal az alapvető eltéréssel persze, hogy az orosz kutató a kérdéskört a Balkántól kezdve Ázsián át Észak-Amerika népeiig vizsgálja, a magyar kutató pedig a magyar dualisztikus világteremtési mondákból indul ki, s azoknak összefüggéseit vizsgálja a magyarság keletről hozott népi hiedelemvilágának elemeivel, ugyanakkor pedig felveti annak lehetőségét is, hogy a Bosnyák Sándor által közzétett szövegek (itt csak Bosnyák első közlésének szövegeiről van szó) kapcsolatban állhatnak-e a Balkánról feltételezett bogumil befolyással. A másik alapvető különbség pedig az, hogy – mint föntebb láthattuk – Zolotarjov hipotézise világos, a magyar dualisztikus világteremtési mondák eredetének és virtuális kapcsolatainak kérdése azonban nyitva maradt. Nyitva maradt azzal, hogy a magyar kutató lehetségesnek tartja: a magyarság keletről hozott dualisztikus képzeteit megerősíthették a Balkán irányából Magyarországra eljutó dualisztikus bogumil néphagyományok, s ily módon az addig ismert magyar világteremtési mondák genezise virtuálisan két irányból feltételezett örökségnek, illetőleg hatásnak eredménye.

Mielőtt a magyar dualisztikus világteremtési mondák kapcsán a magunk feltevését megfogalmaznánk, szükségesnek tartjuk áttekinteni a Szent István korának feltételezett bogumil eretnekségével foglalkozó irodalmat. Elengedhetetlen ez annál is inkább, mert a magyar dualisztikus világteremtési mondák kutatóinak és elemzőinek elkerülte a figyelmét.[90] Mint látható lesz, olyan adatokról van szó, amelyek egyáltalán nem mellékesek a kérdéskör vizsgálatában, s olyan következtetések levonását kínálják, amelyek esetleg lehetővé teszik a választ a feltett kérdésre.

A magyar honfoglalást követő első évszázadok okleveles és egyéb írásos forrásainak elenyésző száma, illetőleg hiánya miatt az alapvető történeti összefoglalások nem vetik fel a bogumil eretnekség befolyását vagy jelenlétét a korai magyar keresztény egyházban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egyes kutatók nem számoltak ezzel a lehetőséggel, elképzeléseik és elemzéseik azonban a hivatalos történetírás részéről legfeljebb hipotetikus jellegűnek számítanak. Érdemes azonban szemügyre venni ezeket a tanulmányokat, mert elképzelhető, hogy a bogumilizmus irodalmának fényében mégis többről lehet szó puszta feltevésnél, s talán az sem lehetetlen, hogy a Bosnyák Sándor által felszínre hozott dualisztikus világteremtési mondák támogatják is ezt a hipotézist.

Gellért csanádi püspök, Szent István kortársa (meghalt 1046-ban) művelt olasz származású szerzetes volt, aki derekasan kivette részét a magyar keresztény egyházszervezésben, s emellett egyházirodalmi tevékenységet is folytatott. Egyetlen hátramaradt műve, amely egyben a magyarországi latin nyelvű teológiai irodalom legkorábbi emléke, a Deliberatio... című, a kutatás számára hosszú időn át alapjában véve érdektelen alkotásnak számított, a

korra jellemző bibliai elmélkedésirodalom közé sorolták. Mint az egyik kutató megállapította: „sokan értelmetlen misztikus egyvelegnek tartották."[91] A „misztikus egyveleg" azonban századunk ötvenes és hatvanas éveiben több irodalomtörténészt arra késztetett, hogy egészen új szempontból közelítse meg a művet, s ne átlagos elmélkedést lásson benne, hanem ennél sokkal többet: vitairatot, melyben Gellért a maga korának, az éppen konszolidálódó és válságát átélő magyar keresztény egyháznak kebelében megnyilvánuló irányzatok némelyikének eretnek voltára kívánt rámutatni. A meghökkentő hipotézis napjainkban is csak hipotézisként szerepel, érdemes azonban a kérdés irodalmával megismerkednünk.

A problémát magyarul először Rónay György vetette fel egy 1956-ban közzétett tanulmányában, amelynek már a címe is sokat sejtet: „Bogumilizmus Magyarországon a XI. században, Gellért püspök Deliberatió-jának tükrében."[92] A rövid tanulmány nem adja Gellért szövegének teljes elemzését, mindössze néhány részletének vizsgálata alapján tesz nagyon fontos megállapításokat, amelyeknek lényege az, hogy Gellért korában minden történelmi feltétele adott volt annak a lehetőségnek, hogy a balkáni bogumil eretnekség utat találjon Magyarország déli részei felé is. A Rónay által felsorakoztatott történelmi tények ezt hihetővé is teszik: miután nem sokkal Sámuel bolgár cár halála után (meghalt 1014-ben) a középkori bolgár birodalom voltaképpen összeomlott Baszileosz bizánci császár hadjárata (1018) következtében, megkezdődött a teológiai és egyházi mellett politikai szempontból is veszélyes bolgár bogumil eretnekek módszeres üldözése. A menekülő bogumilok nemcsak a Balkán hegyei között találtak menedéket (például Szerbiában és Boszniában), hanem Dél-Magyarországon is meghúzódtak Ajtony birodalmában, s Gellért püspöknek – csanádi egyházmegyéjében – a bogumil eretnekek is gondot okoztak. Nem zárható ki tehát, hogy a bogumil eretnekek jelenléte a Szent István-kori Délkelet-Magyarországon egyben a dualisztikus tanok és legendavilág ideiglenes térhódításához is hozzájárult, s Gellért püspök műve éppen tanaik ellen írt vitairat.

Rónay György hipotézise Gellért püspök művével kapcsolatban nem volt elszigetelt értelmezési kísérlet, rajta kívül néhány külföldi kutató is felvetette a Deliberatio lehetséges összefüggéseit a keleti és nyugati eretnekséggel (a karatokkal és a bogumilokkal egyaránt). A magyar kutatók közül Redl Károly foglalkozott először Gellért művével Rónay tanulmányának megjelenése után, s érintette azokat az elképzeléseket is, amelyek a mű eretnekség elleni tételeivel kapcsolatosak.[93] Redl Károly azonban elvetette ezt az értelmezési kísérletet, s nem látott elég fogódzót annak bizonyítására: „mivel tehát az, amit Gellért az 'apud nos'-eretnekekről mond, hazai jelenségekre vonatkozik, felvethetjük a kérdést, hogy lehet-e nálunk feltételezni akkor kathar vagy bogumil eretnekeket, ahogy P. David ill. Rónay György teszik, vagy pedig valami más, a korabeli magyar társadalom sajátos jelenségéről van szó. Ilyen, az említettekhez fogható, igazi eretnekségnek a XI. század eleji, a kereszténységgel éppen csak hogy megismerkedő, a nemzetiségi rend pogány hagyományait még elevenen őrző magyar társadalomban aligha volt reális lehetőség."[94] Redl nem utal tanulmányában a lehetséges bolgár hatásra, bár tisztázatlannak tartja a kérdést, hogy

Gellért kit is értett művében görögökön. Fenntartásának a jegyzetekben is hangot ad, mintegy igazolhatatlannak találva a bogumil tanok északi irányú elterjedését: „Kérdés továbbá, hogy mennyire valószínűsíthető, milyen adatokkal támasztható alá a szekta északi irányba való terjedése a XI. század első felében, mivel a források inkább egy déli irányú, a Balkán félszigettől Kis-Ázsiáig nyúló terjeszkedés folyamatáról értesítenek."[95] Redl szkeptikus felfogása tehát tulajdonképpen kétségbe vonja azt az elképzelést, amelynek csupán körvonalait vázolta fel Rónay György rövid tanulmányában, mindössze néhány helyét vizsgálva meg a Deliberatió-nak a bogumil eretnek tanok dualizmusának fényében.

Redl tanulmánya után három évvel jelent meg egy újabb mű, Szegfű László tanulmánya, amely már sokkal több puszta hipotézisnél: a szerző alapos körültekintéssel, a Deliberatió-ból vett bő idézetekkel és a bogumil mozgalom tételeinek ismeretében állítja fel a tételét: „Szándékunkban áll kimutatni, hogy Gellért műve nem elmélkedés (meditatio), hanem vitairat; a szerző nem motívumok kidolgozására törekszik, hanem nagyon is szigorú logika szerint építi fel művét, amely összefüggő egészet alkot, s nem egy megérzett analógia vagy közös hangulat adja a gondolat vezérfonalát, hanem egy eretnek tan tételei és az elemzett himnusz struktúrájának összefonódása."[96] A tanulmány bizonyító része fölöttébb meggyőzőnek látszik, szinte elképzelhetetlen, hogy Gellért csanádi egyházmegyéjének szomszédságában alig pár évtizeddel korábban kialakult dualisztikus bogumil eretnekség tanainak és tételeinek ismerete nélkül került volna papírra a püspök műve. Az persze egészen más kérdés, s alapvetően összefügg a magyarság honfoglalást követő történetének forrásszegénységével és -hiányával, hogy Szegfű László elképzelései és az elemzés után indokoltan kínálkozó megállapítások írásos adatokkal nem támaszthatók alá. Mielőtt rövid pillantást vetnénk a Balkán Gellérttel kortárs történetének, valamint a bolgár bogumil eretnekségnek az itt tárgyalt tanulmányokban nem érintett irodalmára, idéznünk kell Szegfű tanulmányának – dolgozatunk célkitűzése szempontjából releváns – néhány sarkalatos konklúzióját: „A mű nem elvont teológiai fejtegetés, hanem aktuális problematikát boncolgató – bogumilellenes – vitairat. A szerző a misztikus formát tudatosan használja éles társadalomkritikája leplezésére... A mű lezárt egész, mivel – mint kimutattuk – a bogumil tanítások egészét felöleli és cáfolni igyekszik, tehát eleget tett rendeltetésének, jóllehet a himnusznak csak 10 sora került elemzésre."[97] Továbbá még egy konklúziója fontos: „... Gellért korában az Intelmek szerint is az eretnekség veszélyesebbnek bizonyult a pogányságnál. Vagyis: az eretnekség Magyarországon komoly erőkkel rendelkezett. Így Magyarország összekötő kapocsként szerepelhetett az eretnekség elterjedése szempontjából a Balkán és Nyugat-Európa, valamint a Balkán és Baltikum között."[98] A tanulmány szerzője Gellért művének elemzése alapján egyéb fontos és merész feltevéseket is megfogalmaz a Szent István halálát követő magyar történelem eseményeivel kapcsolatban, ezeknek érintése azonban dolgozatunk témája szempontjából nem elsődleges jelentőségű.[99]

A Gellért Deliberatiójából kikövetkeztetett egyháztörténeti és magyarországi bogumil adatokat a magyar és bolgár történelem, valamint az egykorú ma-

gyar–bolgár kapcsolatok is alátámasztani látszanak. Ezúttal is olyan adatokról van szó, amelyeket a magyar dualisztikus világteremtési mondák vizsgálói és kommentátorai nem vontak be kutatásaik körébe. Ezeknek az adatoknak rövid ismertetése is hasznosnak látszik dolgozatunk célkitűzése szempontjából.

A magyar honfoglalást megelőző és követő első évszázadok magyar–bolgár kapcsolatainak ma már jó irodalma van. Az egyéni kutatások (Strausz Adolf, Fehér Géza stb.) eredményei mellett néhány összefoglaló mű, tematikus tanulmánykötet is jelzi a kérdés összehasonlító vizsgálatának eredményeit. Témánk szempontjából különösen Strausz Adolf már érintett és Fehér Géza művelődéstörténeti tanulmányai és összefoglalásai fontosak, mivel megrajzolják azt a történeti keretet és összefüggésláncolatot, amelybe a Rónai, Redl és Szegfű László által tárgyalt eretnekmozgalmi tematika is tartozik. Fehér Géza több helyütt is utal a bolgár keresztény egyház honfoglaláskori magyarországi aspirációira[100], s elemzéseit a bolgár birodalom történetének adataival támasztja alá. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak:

A magyar honfoglalást megelőző időszakban Szerémség, Bánát és Erdély területe bolgár terület és politikai érdekszféra volt, de ugyanez vonatkozik szinte az egész későbbi Kelet-Magyarországra, vagyis a Dunától keletre eső részre. A honfoglalást követően is számottevő bolgár keresztény lakossággal kell számolni ezeken a területeken, amelynek szerepe lehetett a magyar kereszténység kialakulásában is, annál is inkább, mert a megnevezett területek nem egyszerre kerültek magyar fennhatóság alá, s a bolgár keresztény egyházszervezet sokáig funkcionált a magyar középkor kezdetén is, különösen Szerémségben (Sirmiumban, vagyis Szávaszentdemeterben), s Erdélyben is, amely csak jóval később került teljes egészében a magyar államszervezethez. Ez a honfoglalást követő korai kapcsolat különösen élénk volt a Gyulák és Ajtony működése idején, akik sok tekintetben Szent István elképzeléseitől független, s azt időnként keresztező elképzeléseket valósítottak meg a maguk uralma idején. E déli területek számos politikai és egyházi kapcsolata a bolgár birodalommal ismert a történeti irodalomból, s számunkra az a fontos, hogy Szent István nyugati orientációja mellett ebben a korban jelentős keleti (balkáni) orientáció is érvényesült, aminek minden bizonnyal egyházi vonatkozásai is voltak. A magyar vallási és egyházi terminológia jelentős részének szláv eredete ezt közvetve jól alá is támasztja. Szent István ugyan felszámolta Ajtony uralmát, de ez elsősorban belpolitikai lépés volt, s Gellért püspökségének megalapítása után is jelentős bolgár egyházszervezet maradt fenn Bánátban, Szerémségben és Erdélyben is. Mindezek az adatok lehetővé teszik azt a feltevést, hogy a Péter bolgát cár uralkodása idején (968-ig) kialakult és elterjedt bolgár bogumil eretnekség Sámuel cár korszakában (976–1014) is utat találjon Magyaroszág felé, különösen azokon a területeken, ahol a bolgár lakosság kontinuitása a magyar honfoglalás korában is fennmaradt, s ahol a bolgár keresztény egyházszervezetnek megvoltak az intézményei. Gellért püspöknek tehát első kézből alkalma nyílhatott egyházmegyéjében megismerkednie az eretnek tanokkal, s Deliberatiójában burkoltan ugyan, de utalnia arra is, hogy ezek a tanok Magyarországon veszélyeztetik az igazi kereszténységet. Ismételten hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az idézett tanulmányokban megfogalmazott feltevések az újabb magyar

történetírásban nem nyertek támogatást, hipotetikus jellegűek[101], amelyeket a későbbi kutatásoknak – itt elsősorban az interdiszciplináris kutatásokra gondolunk – kell igazolniuk. Kortárs források hiányában valószínűleg a közvetett adatok lehetnek azok, amelyek hozzájárulhatnak a kérdés jobb megvilágításához, ha nem is minden kétséget kizáró megoldásához. Szeretnénk hinni, hogy a kérdéssel kapcsolatban a folklór tudománya is felkínálhat néhány apró adalékot, talán nem is mellékeset.

Szóltunk róla az előbbiekben, hogy Szegfű László Gellért püspök „vitairatában" a bogumilellenes téziseket véli kiolvasni, illetőleg hogy a gellérti mű alapján nem csekély eretnek egyházi (és politikai) oppozíciót tételez fel a XI. század magyar társadalmában.[102] Az utóbbi száz esztendő során számos olyan mű vált hozzáférhetővé magyarul is, amelyben a bogumil eretnekség tételeinek leírása, valamint a bogumilok életmódja és életelvei jól szemügyre vehetők.[103] Ha ezeket a leírásokat összehasonlítjuk Szegfű László Deliberatió-elemzésével, azt kell megállapítanunk, hogy aligha lehet szó véletlen egybeesésekről: Gellért püspök szinte lépésről lépésre haladva adja meg a bogumil tanok egyházi és teológiai cáfolatát, ami minden bizonnyal azt szemléltetheti, hogy ezeket jól ismerte. Éppen ezért tűnik meglepőnek, hogy Szegfű László elemzése és észrevételei jobbadán visszhangtalanok maradtak, bár aligha kétséges, hogy benn az utóbbi évtizedek egyik legérdekesebb, szinte szenzációsnak vehető történeti és művelődéstörténeti hipotézisét fogalmazta meg. Nincs tudomásunk róla, hogy az 1968-ban és 1976-ban megjelent tanulmányokban foglaltakat a későbbi kutatás akár megcáfolta, akár alátámasztotta volna.

Dolgozatunk záró részében arra teszünk kísérletet, hogy Szegfű László elemzése és hipotézise mellett felsorakoztassuk a magyar nyelvű dualisztikus világteremtési mondákat. Az a meggyőződésünk ugyanis, hogy ezek a nagyon kései előkerülésű, s voltaképpen a legutolsó pillanatban megmentett ősmitológiai képzetek a magyar kozmogóniai tradícióban aligha lehetnek függetlenek a balkáni bogumil hagyománytól, minden bizonnyal annak lecsapódásai, s elképzelhetetlen, hogy ilyen szövegek magyar nyelven is megfogalmazódhattak és továbböröklődhettek volna, ha a bogumil eretnekség magyarországi térhódításával nem kellene számolnunk. Mivel a magyar nyelvű világteremtési mondákban nem a minden tekintetben ősibb (a szibériai hagyományra alapvetően jellemző, de a Titkos Könyv elnevezésű bogumil apokrifában is felbukkanó) ornitomorf demiurgosz van jelen, hanem Istennek egyenrangú vagy közel egyenrangú társa, a Sátán (tehát antropomorf megfogalmazású lény), ez pedig a bogumil hatásra kialakult mondaszövegek antropomorfizált (tehát későbbi) jellemzője[104], bizonyára nem tartható fenn az az elképzelés, hogy a magyar világteremtési mondák „az ősi magyar hitvilág" közvetlen lecsapódásai hagyományainkban.

A ma rendelkezésre álló hét magyar nyelvű világteremtési szöveget Bosnyák Sándor 1961–1968 között gyűjtötte, az egyetlen nógrádi (hollókői) eredetű monda kivételével baranyai falvakba átköltöztetett bukovinai székely és moldvai csángó adatközlőktől. A szövegek földrajzi eredete tanulságos: valamennyi a magyar népesség és néphagyomány peremterületéről származik, olyan területről tehát, amely egyrészt a néphagyomány archaikus elemeinek megőrződé-

se, fönnmaradása szempontjából előnyös, másrészt pedig Nógrádban, Bukovinában és Moldvában is kifejezetten számolni kell az ott élő magyarság népi kultúrájában az idegen hatások lehetőségével.[105] El kell tehát gondolkoznunk azon, hogy a rendelkezésre álló magyar nyelvű dualisztikus világteremtési szövegek eredetének, illetve kötődésének útjait miként lehetne megrajzolni. A komparatív adatok (a dolgozatunk elején érintett bolgár, szerb, román, rutén és cigány dualisztikus világteremtési mondák), valamint a balkán bogumil eretnekség kialakulásának és elterjedésének okleveles és közvetett adatai két hipotézis megfogalmazását kétségkívül lehetővé tehetik.

Megfogalmazható elsőül az a feltevés, hogy a magyar szövegek a virtuális „magyar bogumilizmus" népi prózaepikájának nagyon kései, tartalmi tekintetben azonban kétségkívül kitűnő reprezentánsai. E feltevés mellett az alábbi argumentumokat lehetne felsorolni.

Az áttekintett irodalomból láthattuk, hogy a honfoglalást követően, valamint Szent István korában (X–XI. század) a Péter és Sámuel bolgár cárok által megtűrt vagy hallgatólagosan támogatott eretnek bogumil mozgalom utat találhatott az európai kereszténységbe éppen hogy beintegrálódott (vagy beintegrálódni készülő) magyarság felé is. Ez annál is inkább elképzelhető, mert Szerémségben, Bánátban, de főleg Erdélyben számottevő bolgár lakossággal, s a honfoglalás után is folyamatos bolgár egyházzal lehet számolni. A magyarság tehát a bogumil tanítás nyomán átvehette a dualisztikus bogumil kozmogónia szellemében elterjedt világteremtési mondákat is. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a kutatás szerint a moldvai csángóság ősei valószínűleg a XII–XIII. században kezdtek új lakóhelyükre, Moldvába költözni, s később újabb odatelepülőkkel is gyarapodva gyakorlatilag ötszáz esztendőn keresztül elszakadtak a magyar nyelvtől, hagyományoktól és kultúrától, s az is köztudott a néprajzi irodalomból, hogy a körükben maradt fenn a legarchaikusabb szinten a magyar népi hiedelemvilág számos jelensége, akkor egyáltalán nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy a virtuális „magyar bogumilizmus" e néhány kései népköltészeti alkotása éppen az ő közvetítésükkel maradt ránk. Gellért püspök tehát indokoltan harcolhatott a magyar eretnekség ellen. A hipotézist alátámaszthatja Gellért püspök Deliberatiójának Szegfű László által adott elemzése, a nagyfokú időbeli egybeesés, a földrajzi közelség, a legjobb magyar mondaszöveg majdnem teljes azonossága néhány bolgár dualisztikus világteremtési mondával, továbbá az is, hogy a szintén azonos tartalmú román dualisztikus világteremtési mondák kialakulásának útja ugyancsak ez lehetett, s földrajzilag azonos régióról van szó. Sebezhető pontjai viszont ennek a feltevésnek azok a tények, hogy a Deliberatio-elemzést és a belőle következő konklúziókat a magyar történettudomány új összefoglalásai továbbra is marginálisan kezelik[106] (de ugyanakkor érdemben senki sem cáfolta meg), Fehér Géza bolgár kutatásainak nincs modern folytatója, s főleg az, hogy a virtuális magyar bogumilizmust történeti források ez ideig nem támasztják alá. Támogató adatként idézni lehet egy bolgár kutató véleményét is, de kétségbevonhatatlan argumentumra az sem támaszkodik: „Az Árpád-házi királyok nem akadályozták a forradalmi jellegű bogumilizmus terjedését. Így a mozgalom követőkre talált az akkori Magyarország határain belül is, ahol patarén eretnekségnek is nevezték."[107]

Imént megfogalmazott hipotézisünk adhatja meg – továbbá – a választ arra a kérdésre is, hogy Kálmány Lajos – minden igyekezete ellenére – miért nem találhatta meg a magyar nyelvű dualisztikus világteremtési mondát[108], bár tulajdonképpen azon a területen, tehát Bánátban kutatott, ahol Gellért püspük egyháztartománya terült el kilenc évszázaddal korábban, s ahol a X–XI. században ugyanazokkal a feltételekkel kell számolnunk, mint Erdélyben. A két régió későbbi történelme azonban eltér egymástól: a moldvai csángók esetében kétségkívül kontínuus magyar lakossággal kell számolni hosszú évszázadokon át, ami a korán (a X–XI. században?) átvett kozmogónikus tradíció fennmaradása szempontjából elsődleges, ezzel szemben viszont Torontál, Csanád és Krassó-Szörény vármegyékben a lakosságcsere a hódoltság során, de főleg a török kiűzésekor oly mérvű volt, hogy a Gellért korában feltételezett magyar dualisztikus hagyomány fennmaradására nem is lehetett esély. Kálmány terepi gyűjtéseinek idején, tehát a XIX. század utolsó negyedében és a századfordulón még nem ment végbe a XVIII. századi bolgár (paltyán) betelepülők beolvadása, ebben az időben még kompakt bolgár településekre vannak adatok, Kálmány tehát elmagyarosodott bolgároktól még aligha gyűjthetett, ily módon a bolgárság e második hullámának dualisztikus világteremtési hagyományait nem tapasztalhatta magyarul beszélő adatközlői körében. S ugyancsak hipotézisünk valószínűségét támasztja alá a jarkovaci szerbhorvát nyelven feljegyzett világteremtési szöveg: századunk húszas éveiben gyakorlatilag lezárulhatott a bolgárság bánáti asszimilációja, tehát a XVIII. században Bánátba hozott dualisztikus bogumil hagyomány a nyelvcsere által egy újabb, választott nyelvben csapódott le. Azon persze csak sajnálkozhatunk, hogy a közelmúltban végzett bánáti magyar néprajzi gyűjtések ilyen anyagot nem mutattak fel, sem a Bukovinából odatelepített székely falvak anyagában, sem másunnan.[109]

A magyar nyelvű világteremtési mondák eredetével kapcsolatban elképzelhető egy másik hipotézis is, jelesen az, hogy a moldvai csángók és bukovinai székelyek mondavilágába a dualisztikus világteremtési mondák idegen közvetítéssel, esetleg a román hagyomány átvételével juthattak el. Ezt a feltevést alátámaszthatják azok az adatok, amelyek e két magyar népcsoport hagyományvilágában kimutatható román hatásról szólnak. Ez a feltevés az elsőül megfogalmazottnál sokkal hipotetikusabbnak látszik, mivel igen korán megörökített, XVII. századi moldvai adatokról is bebizonyította az összehasonlító vallástörténeti, pontosabban mitológiai kutatás, hogy a tévesen román hagyományhoz kötött adatok is tulajdonképpen az ottani csángók tradíciójához, tehát végeredményben a magyar hagyományhoz tartoznak.[110] Azt a lehetőséget természetesen nem lehet kizárni, hogy az Erdélyben és Moldvában párhuzamosan élő dualisztikus teremtéshagyomány magyar és román változatai egymás fennmaradását elősegíthették, s a cigány változat vagy a román vagy pedig a magyar hagyományt örökítette tovább a maga nyelvén és a maga bővítő megfogalmazásában.

Az egyetlen nógrádi adat eredetével kapcsolatban nem lehet más feltevést megkockáztatni, mint azt, hogy az tényleg a virtuális magyar bogumilizmus társtalan mondai lecsapódása, melyben teremtőként még Isten és a Sátán szerepel. Ez a mondacsoport a magyar néphagyományban jóval később is felbuk-

kan, de azokban már az Úrhoz és Szent Péterhez köti a hagyomány az állatok és növények eredetét, valamint sok egyéb teremtő műveletet. A Jézus- és Szent Péter-történetek, amelyek ugyancsak kétségtelen (de mérsékelt) dualisztikus szemléletet tükröznek, a magyar mellett a délszláv néphagyományban is jól ismertek, azzal, hogy a szerbeknél Szent Száva alakja bukkan fel, itt azonban az Isten–Sátán teremtő kettőst már jóval későbbi fejlődési fokon érheti tetten a kutatás.[111]

Jegyzetek

[1] Bosnyák Sándor 1987.
[2] Bosnyák Sándor 1969.
[3] Vö.: Bosnyák Sándor 1987. 349–350. l. és Bosnyák Sándor 1969. 463. l.
[4] Bosnyák Sándor 1969. 463.
[5] Bosnyák Sándor 1987. 349.
[6] Nagy Ilona 1979. és Nagy Ilona 1984.
[7] Vargyas Lajos 1977.
[8] Vö.: Kálmány Lajos 1893. A Teremtés fejezet: 2–27.
[9] Vö.: Vargyas Lajos 1984. 96–120.
[10] Bosnyák Sándor 1969. 462. Ugyanezt mondja Kálmány kutatásai alapján is.
[11] A konferencia anyaga megjelent: Hoppál Mihály–Istvánovits Márton szerk. 1978. Nagy Ilona tanulmánya azonban ebben a kötetben nem jelent meg.
[12] Nagy Ilona 1979.
[13] Strausz Adolf 1892.
[14] Strausz Adolf 1897.
[15] Nagy Ilona 1979. 328.
[16] Nagy Ilona 1984.
[17] Nagy Ilona 1984. 138–139.
[18] Lammel Annamária–Nagy Ilona 1985. 42–43.
[19] Voigt Vilmos 1972., Nagy Ilona 1977., Nagy Ilona 1982.
[20] Zolotarjov, A. M. 1980.
[21] Dolgozatunk megfogalmazása közben jelent meg a kérdés összefoglalása a magyar néprajzi kézikönyvben: Nagy Ilona 1988. A világ teremtéséről és a dualisztikus mondákról: 117–118.
[22] Vö.: Lükő Gábor 1942. 75.
[23] Ezek közül a legfontosabbak: Dragojlović, Dragoljub 1974; Šidak, Jaroslav 1975. (Bibliográfia: 379–387); Šanjek, Franjo 1975. (Bibliográfia: 11–25); Dragojlović, Dragoljub 1982; Bogomilsztvoto 1982; Dragojlović, Dragoljub 1987. Mindegyikben gazdag irodalom.
[24] Vö.: Bota, Đorđe 1955. 37–38.
[25] Nagy Ilona 1979. 327.
[26] Nagy Ilona 1984. 139.
[27] Vargyas Lajos 1977. 108. 3. jegyzet.
[28] Vargyas Lajos 1977. 109–110. Az eredeti szöveg közlései: Karadžić, Vuk Stefanović 1928. 77–78; Karadžić, Vuk Stefanović 1972. 311–312. (A szöveg apparátusa: 471–472); Karadžić, Vuk Stefanović 1988. 26–27. (A szöveg apparátusa: 495). Sem Filipović, sem pedig Pantelić nem foglalkozik az apparátusban a Vuk-

féle szövegben felbukkanó, a tenger fenekéről felhozott homok motívumával és paralelljeivel, tehát nem hozza összefüggésbe a bogumil világteremtési mondák nagyon közeli rokon motívumával. Vuk szövegének két közzétett magyar fordításáról is tudunk: Juga Velimir 1913. 66–67. (Címe: Miért nincs az embernek egyenes talpa?), valamint: Szekeres Knefély Klára 1987. 135–136. (Címe: Miért nem lapos az emberek talpa?). Kivonatos kéziratos fordítása „Az ember talpa miért nem lapos?" címen Diamondi Milán terjedelmes (és elfelejtett) szerb néprajzi összefoglalásában a budapesti Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárában: EA–1843, a 30–32. lapon.

[29] Vargyas Lajos 1977. 110.

[30] Lásd a 24. jegyzetet. A szerb anyag vizsgálata alapján tulajdonképpen ugyanezt állapítja meg egy 1950-ben íródott tanulmány, amely a jugoszláv etnológiai szakkutatás számára is ismeretlen maradt, bár egyrészt a bogumil eretnekség bölcseletei alapjainak, másrészt a vonatkozó apokrif és orális irodalomnak egyik legjobb jugoszláv összefoglalása. Különösen fontos benne az a rész, amelyben a víz alól felhozott föld motívumával, valamint a dualisztikus világteremtéssel foglalkozik. Vö.: Savić–Rebac, Anica 1950.

[31] Vö.: Janković, Nenad 1951.

[32] Đorđević, Tihomir R. 1958.

[33] Đorđević, Tihomir R. 1958. I. 5.

[34] A párhuzamos teremtés felsorolása irodalmi hivatkozások nélkül: Kulišić, Š.–Petrović, P. Ž.–Pantelić, N. 1970. 117. Ugyancsak felsorolja a példákat: Zolotarjov, A. M. 1980. 51–52.

[35] Barjaktarović, Mirko 1960.

[36] Utalás a Párhuzamos teremtés kérdésére: Barjaktarović, Mirko 1960. 46. 6. bekezdés.

[37] Kulišić, Š.–Petrović, P. Ž.–Pantelić, N. 1970.

[38] Kulišić, Š.–Petrović, P. Ž.–Pantelić, N. 1970. 116–119. Đavo.

[39] Kulišić, Š.–Petrović, P. Ž.–Pantelić, N. 1970. 269–270. Sotona.

[40] Cepenkov, Marko 1972.

[41] Cepenkov, Marko 1972. IV.

[42] Antity, Vera 1976. A dualisztikus világteremtéssel és a párhuzamokkal kapcsolatos összegezése a 78–81. lapon. Megállapítja továbbá: „Valószínű, hogy a macedón folklórban is léteztek hasonló alkotások, amelyek feljegyzetlenek maradtak." (79. lap). A tanulmánynak kitűnő hivatkozott irodalma van.

[43] Dragojlović, Dragoljub 1970.

[44] Dragojlović, Dragoljub 1970 a.

[45] Antity, Vera 1982.

[46] Dragojlović, Dragoljub 1970 a. 135–136.

[47] Dragojlović, Dragoljub 1970 a. 135.

[48] Dragojlović, Dragoljub 1970 a. 136. 21. jegyzet. (Sebillot: Le Folk-lore de France. Paris, 1904. I. 182.)

[49] Bota, Đorđe 1955. 37–38. A mű eredetileg megjelent az újvidéki Szerb Matica Zbornik, serija društvenih nauka című sorozatában, az 1955-ös 10. füzetben. Sajtó alá rendezte Milenko S. Filipović, aki először is írt a kiadványhoz a 3–4. lapon. Filipović Bota művének kiadása előtt ellenőrző gyűjtést végzett Jarkovacon, s gyűjtését később közre is adta. Vö.: Filipović, Milenko S. 1955.

[50] Erdeljanović, Jovan 1986. A jarkovaci adatok: 115–118.

[51] Erdeljanović, Jovan 1986. 116–118.

[52] Vö.: Marković, Milica 1966. 82. (Jarkovac)

[53] Az eredetiben: Soća, melyet Filipović a sotona (sátán) szóból származó hízelgő,

becéző alaknak talál. (Bota, Đorđe 1955. 37. 1. jegyzet). A feltételezett névalakulás (Sotona → Soća) analógiájára a magyar fordításban a sátán szóból alkotott Sátó nevet használjuk. Nem lehetetlen, hogy az eredeti szöveg Soća elnevezése mögött a névtabu nyomai lappanganak.

[54] Kétségkívül a fejbenkeresés motívumáról van szó, amellyel a későbbiekben még foglalkozunk. Vö.: a 65. jegyzet adataival.

[55] Az eredetiben a 'govno' szónak csak a kezdőbetűje adott, a többi kipontozva. A szövegkörnyezet azonban kétségtelenné teszi az excrementum jelentést.

[56] Bota, Đorđe 1955. 37–38.

[57] Vö.: Bota, Đorđe 1955. 38–39.

[58] Lásd a 49. jegyzet adatait. Filipović 1955-ös gyűjtésében már nem találhatók dualisztikus teremtési és világteremtési adatok.

[59] Vö.: Karadžić, Vuk Stefanović 1972.

[60] Szabó Oreszt 1913. 211. „Magyar-rusnyák" legendára utal a világ teremtéséről, melyben „egy ördög hozza a homokot s maga is részt vesz a világ teremtésében" Strausz Adolf, szövegközlés és forrás nélkül: Strausz Adolf 1892. I. 137.

[61] Moldován Gergely 1913. 361.

[62] Wlislocki Henrik 1884.

[63] Strausz a bolgár népi hiedelemvilággal és a bogumil apokrif tradíció világteremtési legendáival több közleményében is foglalkozott. Elsősorban a bogumilizmus kérdéseit, valamint a világteremtés apokrif hagyományait vizsgálja legkorábbi közlésében (Strausz Adolf 1892. I. 125–138.), melyben különösen fontosak azok a részek, amelyekben a „János apostol kérdései az Úrhoz" néven ismert (más címváltozat: „János teológus kérdései Krisztushoz a Tábor hegyén"), s csak két latin fordításban ránk maradt eretnek irat világteremtéssel kapcsolatos tételeit ismerteti (Ugyanott 135–137.). A kutatás a Tibériás tengerének teremtéséről szóló részletét tekinti a dualisztikus (bogumil) világteremtési mondák apokrif előképének, s ezeket Strausz közli is magyar fordításban. Ezzel kapcsolatban lásd Šanjek összefoglalását a források (latin) és a fordítások pontos adataival: Šanjek, Franjo 1975. 155–157. Anica Savić-Rebac a híres apokrif kéziratot Liber Johannis, illetve Titkos Könyv címen emlegeti, s elemzi is a benne szereplő motívumot, a homok felhozatalát a tenger fenekéről. (Vö. Savić-Rebac, Anica 1950. 356–357.) Egyéb magyar nyelvű forrásokban „Bogoszlov János kérdései" címmel is emlegetik (Jireček, Konst[antin] 1889. 416.). A bolgár néphagyomány világteremtési mondáit Strausz Adolf először az Ethnographia hasábjain foglalta össze (Strausz Adolf 1896.), majd az egy esztendő múlva megjelent nagy bolgár néphit-monográfiájában (Strausz Adolf 1897.) a Kozmogóniai nyomok című első fejezetben. Az általunk használt mondaszöveg az 5–6. lapokon.

[64] Vö.: Karadžić, Vuk Stefanović 1928. 8. és 222. A kritikai kiadásban: Karadžić, Vuk Stefanović 1988. 55. és 244. A szövegek apparátusa utal ugyan az irodalomra, de a fejbenézés motívumának kérdésére nem tér ki. Az egyik részlet magyar fordítása: Szekeres Knefély Klára 1987. 77. A fejbenézés motívuma ezenkívül felbukkan a „Jovan i divski starješina" című epikus énekben is, amely Vuk Karadžić szerb népköltési gyűjtésének második kötetében kapott helyet. Az adatot Dávid Andrásnak köszönöm.

[65] A kérdésnek gazdag magyar nyelvű irodalma van, amely a motívum keleti eredetét hangsúlyozza, de tágabb összefüggésekre is utal. Vö.: Solymossy Sándor 1924; Viski Károly 1934. 174–176; László Gyula 1944. 417–420; Vargyas Lajos 1976. II. 59–65; Solymossy, Viski és Vargyas felsorolt adataiból látszik, hogy a fejbenézés nem korlátozódik kizárólag a magyar és keleti néphagyo-

mányokra, hanem nyugaton is nyomai vannak. Erre utal Katona Imre egyik megjegyzése Az elcsalt menyecske balladatípus kapcsán „... a kedveskedésből, pihentetésből és altatásból történő tetvészés az európai balladák és főként a népmesék egyik közismert motívuma." (Katona Imre 1976. 176.) A motívum legutóbb egy tudományos vita során került elő, amelyben újra az nyert megerősítést, hogy a fejbenézés sokkal nagyobb európai területen adatolható a népköltészetben, mint azt hinni lehetett volna: „... a fejbe-nézés motívuma is ismert az európai népmesékben, mégpedig a sárkányölő hős mesetípusban, amely mesetípus mögött – tegyük ezt még hozzá – a jó és a rossz, a világos és sötét mitikus elem küzdelme zajlik Hereklész-Herkulestől a Siegfried mondáig." (Vizkelety András 1981. 269–270.) A tanulmánnyal vitába szállva Vargyas Lajos elismeri, hogy „a fejben-keresés sokkal általánosabb, semhogy csak ebben a jelenetben fordulna elő". (Vargyas Lajos 1983. 298.) Viski Károly tanulmányában két érdekes gondolat fogalmazódik meg, melyet dolgozatunk témája – a világteremtés – kapcsán érdemes idéznünk: „a paradicsomi állapot boldogságához a fejbenézés is hozzátartozik", valamint „... a fejbenézés, a népköltés e nevezetes indítéka: a teremtéssel egy idős." (Viski Károly 1934. 175. és 176.)

[66] Erdeljanović, Jovan 1986. 115. és Bota, Đorđe 1955.

[67] Böhm Lénárt 1868. II. 5.

[68] Böhm Lénárt 1868. II. 7.

[69] Balogh Pál 1902. 836.

[70] Balogh Pál 1902. 843.

[71] Böhm Lénárt 1868. II. 70.

[72] Ugyanott.

[73] Balogh Pál 1902. 843.

[74] Czirbusz Géza 1882. Különösen: A délmagyarországi bolgárok bevándorlása, 6–28.

[75] Czirbusz Géza 1882. 15.

[76] Czirbusz Géza 1882. 17.

[77] Czirbusz Géza 1882. 25–26.

[78] Czirbusz Géza 1913. Különösen: A bolgárok betelepedése 1–25.

[79] Czirbusz Géza 1913 a.

[80] Vö.: Vakarelszki, Hriszto 1981. 382.

[81] Malcolmes Béla 1898.

[82] Feltevésünk filológiai elemzéssel is alátámasztható. A Bota gyűjtötte dualisztikus világteremtési monda végén egy lazán kapcsolódó, de alapjában véve külön is megálló monda olvasható az Úr által elküldött méhről. Ennek a szüzsének nem találjuk párhuzamait az idézett magyar, román, rutén és cigány világteremtési mondákban, ezzel szemben a bolgár anyagban három párhuzama is kimutatható, közülük egy pedig éppen a jarkovaci szerbhorvát nyelvű monda variánsa! (Vö.: Strausz Adolf 1896. 197., 200. és 200–201. Ugyanaz: Strausz Adolf 1897. 6., 11. és 11–12.) A jarkovaci változat (az Úr által küldött méh és a Sátán konfliktusa) közvetlen párhuzama az a bolgár bogumil monda, amely így hangzik: „Amikor Isten a földet és az eget teremtette, azt látta, hogy az ég nem takarja el a földet. Isten aztán észrevette, hogy a Sátán morog valamit magában. Küldte tehát a méhet, hogy az ördögöt kihallgassa. – Az Isten nem is tudja, mormogott az ördög, hogy egy bottal addig kellene ütni a földet, míg hegyek és völgyek támadnak; ezáltal a föld kisebb lenne és az ég betakarhatná! Amint a méh ezt hallotta, visszarepült az Istenhez és elmondta neki; az Isten pedig hegyeket és völgyeket teremtett, a méhet pedig megáldá, hogy keresztelésre és esketésre viaszkot és mézet termeljen." (Strausz Adolf 1896. 200. és

Strausz Adolf 1897. 11.) Bota szövegében olyan részletek is vannak, amelyek a másik két változattal mutatnak közvetlen rokonságot. Az a gyanúnk, hogy az egyik bolgár változat részlete („... a Sátán nyomban észrevette [a méhet] s azt kiáltotta utána: Egyen meg, aki küldött." Strausz Adolf 1897. 6.) bizonyos fésülésen eshetett át a közzététel során, s eredetileg úgy hangozhatott, ahogy azt Vojnov gazda emlékezete megőrizte: „Amikor az Ördög meghallotta a zümmögést, a méhecske után fordult és azt mondta: Evett volna sz[art], aki küldött, te is becsaptál!" Jarkovaci szövegünk vége pedig („Erre így szólt az úr: Oda se neki, majd én megparancsolom, hogy az ember akkor is használja a te sz[arodat], amikor megszületik, és akkor is amikor meghal. Az pedig, íme, a viaszgyertya.") a másik bolgár mondaszöveg befejezésével cseng össze, bár ott is szemmellátható a fésülés, vagyis az excrementum említésének kerülése: „Isten pedig hegyeket és völgyeket teremtett, a méhet pedig megáldá, hogy keresztelésre és esketésre viaszkot és mézet termeljen... " (Strausz Adolf 1897. 11.) A felsorolt egybeesések, annak ellenére, hogy részben a bolgár szövegek, részben a szerbhorvát nyelvű szöveg hiányos, oly mértékűek, hogy a közös eredet biztosra vehető. (Bota szövege ezenkívül tartalmaz még néhány mitológiai archaizmust, ami a bolgár szövegekben nem fordul elő: az Úr által elküldött méh *fehér* volt, s az excrementum emlegetése után vált *feketévé;* továbbá az ördögnek a *jobb* vállára szállt le szavait kihallgatni. Ezek az adatok a már homályosodó, de még jól adatolható dichotomikus világszemlélet, tehát a dualizmus további bizonyítékainak tekinthetők.) Botával kapcsolatban, végül, tudjuk, hogy etnológus képzettséggel nem rendelkezett, tehát semmiféle feltevésnek nem lehet helye, amely arra utalna, hogy ismerte volna a XIX. század végének bolgár etnológiai közleményeit. Hogy tudott-e magyarul, arra nincsenek adataink, így illuzórikus lenne azt hinni, hogy Strausz valamelyik könyve megfordult volna a kezében. Tehát minden óvatosság kizárható: 1924-ben Jarkovacon alapvetően fontos dualisztikus bogumil világteremtési mondát hallhatott szerbhorvát nyelven a valószínűleg bolgár ősökre visszavezethető Vojnov gazdától Đorđe Bota.

[83] Igen szép ukrajnai változat olvasható: Strausz Adolf 1896. 199–200. Az orosz és ukrán világteremtési mondák összefüggéseire több alkalommal is utal fejtegetései során: Zolotarjov, A. M. 1980.

[84] Vö: Zolotarjov, A. M. 1980.

[85] Lexikonszócikke irodalmában utal rá: Voigt Vilmos 1972. A magyar néprajztudomány új összefoglalásában röviden érinti: Nagy Ilona 1988. 117–118.

[86] Zolotarjov, A. M. 1980. 56.

[87] Zolotarjov, A. M. 1980. 52–53.: „4. a bogumil emlékekből hiányzik a víz alá bukás epizódja, 5. a bogumil emlékekben nincs sátán-madár ábrázolás, amely az orosz mítoszokat jellemzi." Nos, ez az elképzelés valószínűleg korrekcióra szorul, hisz a bogumilok latin fordításokban fennmaradt Titkos Könyve (a Liber Johannis) *tartalmazza* az ornitomorf Sátánt, kacsa alakjában, s a víz alóli homok- és kavicsfelhozatal is szerepel benne, Magyarul olvasható: Strausz Adolf 1892. I. 135–136. Lásd ezzel kapcsolatban a 63. jegyzet adatait is!

[88] Zolotarjov, A. M. 1980. 58.

[89] Ugyanott.

[90] Strausz Adolf tételét helyesbítve az egyik kutató arra utal, hogy Magyarország déli területein a XII–XIII. században elterjedt a bogumil eretnekség. Vö.: Nagy Ilona 1979. 326. 15. jegyzet.

[91] Szegfű László 1968. 501.

[92] Rónay György 1956.

[93] Redl Károly 1965.
[94] Redl Károly 1965. 215.
[95] Redl Károly 1965. 217.
[96] Szegfű László 1968. 502.
[97] Szegfű László 1968. 513.
[98] Ugyanott.
[99] Gellért püspök bogumilellenes vitairatára, valamint a Szent István-kori magyarországi bogumilizmus kérdésére Szegfű többször visszatért: Szegfű László 1976. Ebben a dolgozatban voltaképpen az ItK-beli közlést foglalja össze, illetve variálja tovább. Lásd még a 102. jegyzet adatait is!
[100] Vö.: Fehér Géza 1927; Fehér Géza–Göllner Aladár 1942.
[101] Vö.: Györffy György 1977. 368–369. és Györffy György 1984. 845.
[102] Szegfű László, a kor kutatója több további tanulmányában érintette a kérdést: Szegfű László 1972. 12., 21–23; Szegfű László 1979; Szegfű László 1980. 11–14., 16–17.
[103] Konstantin Jireček bolgár történeti összefoglalása a múlt század végének felfogását és eredményeit tükrözi, a dolgozatunkban említett minden fontosabb mű hivatkozza, elsősorban német kiadását. Fontosak az alábbi részletei: Jireček, Konst[antin] 1889. 163–162. a bogumil tanok előzményeiről, balkáni elterjedéséről, valamint teológiai alapjairól. A bogumil irodalom és apokrifák összefoglalása ugyanott: 413–419. Jireček művének írásakor a legjelentősebb bogumil írásos emlékeket már felfedezték (például a Titkos Könyvet), s folyamatosan publikálták az oralitásban fönnmaradt nyomokat is, amelyeket magyarul a már többször emlegetett Strausz Adolf publikálta a kor európai tudományosságához képest abszolút naprakészen. Ugyancsak a kor sokat idézett és fontosnak tartott műve Alekszander Fjodorovics Hilferding hírlapi cikksorozata, amely a szerbek és a bolgárok történetét vonja szintézisbe. A bogumilizmus történeti kialakulásának teológiai elveinek, apokrif lecsapódásainak összefoglalása: Hilferding, A[lekszander Fjodorovics] 1890. 216–235. Ugyancsak a kor tudományosságához tartozik Vjekoslav Klaić bosnyák történeti összefoglalása, amelyben foglalkozik a bogumilizmus kérdésével, persze elsősorban a bosnyák történelem szempontjából, de ugyancsak összefoglalva az előzményeket, a tanokat, az eretnek magatartás és elvek rendszerét. Vö.: Klaić, Vjekoslav 1890. 62–63., továbbá: 65–94. A kor magyar tudományossága nem csupán az alapművek magyar nyelvű közzétételével járult hozzá az eretnek (bogumil) kérdés megvilágításához, de akadt magyar kutató is, az akkor még a pályája elején álló szlavista Hodinka Antal, aki igen korán írt szinte monográfia értékű összefoglalást a boszniai bogumilizmusról, s közben a bogumilizmus történetét, tanait, teológiai felfogását, dualizmusát is feldolgozta. Hodinka műve – bár külön kiadványként is van rá hivatkozás – eldugott helyen jelent meg, s szinte teljesen kiesett a kutatás emlékezetéből. Vö.: Hodinka Antal 1887. (Hodinka műve a világteremtés kérdésével ugyan nem foglalkozik, mégis talán mind ez ideig a legjobb magyar mű a balkáni bogumil eretnekség kérdéséről.) Asbóth János összefoglalása ugyancsak korai és igen alapos áttekintése a bogumilizmus keletkezésének, tanainak, apokrif irodalmának, s különösen boszniai és hercegovinai elterjedésének, üldöztetésének és visszaszorulásának. Vö.: Asbóth János 1885., alig javított újrakiadása: Asbóth János 1887. A közelmúlt szakirodalmából fontos még Kulcsár Zsuzsanna könyvecskéje, amelyben ugyancsak részletes ismertetés olvasható az említett kérdéskörről. (Kulcsár Zsuzsanna 1963.) Utalnunk kell végül Vatroslav Jagić horvát és szerb irodalomtörténeti összefoglalására is, először megjelent

1867-ben, amelyben ugyancsak áttekinti e kérdéskört: Jagić, Vatroslav 1953. 268–298.

[104] Ezt az elképzelést Zolotarjov fogalmazta meg többször citált tanulmányában (Zolotarjov, A. M. 1980.). Lásd ezzel kapcsolatban még a 87. jegyzet adatait is.

[105] A moldvai csángóság történetének, néprajzának, s ezen belül népi epikájának és hiedelemvilágának máig példamutató összefoglalása: Domokos Pál Péter 1941[3]. Újabb kiadásai is ismertek. A műben jól szemügyre vehetők azok a román hatások, amelyek a moldvai csángómagyarság kultúráját érték.

[106] Lásd a 101. jegyzetben idézett műveket.

[107] Radov, Sztojan 1981. 99.

[108] Lásd a Teremtés c. fejezetet: Kálmány Lajos 1893. 2–27.

[109] Penavin Olga és tanítványai eddig közzétett bánáti magyar gyűjtéseiben nincsen nyoma a bogumil eredetű dualisztikus világteremtési hagyományoknak.

[110] Vö.: Eliade, Mircea 1988.

[111] Ez a problematika már nem tartozik dolgozatunk tárgykörébe, ezért a vonatkozó gazdag magyar, délszláv és nemzetközi irodalom ismertetését ezen a helyen nem tartjuk elengedhetetlennek.

Irodalom

ANTITY, Vera

1976 *Bogomilszkiot dualizam i folklorot. Szovremenoszt,* (Szkopje), XXVI. évf. 7–8., 58–84.

1982 Dualiszticski elementi vo makedonszkiot folklor. In: *Bogomilsztvoto 1982.* 113–126.

ASBÓTH János

1885 A bosnyák bogumilek az Árpádok, Anjouk és Hunyadiak alatt. *Budapesti Szemle,* Tom. 41, 97–98. szám, 25–51., és 172–208.

1887 Középkori emlékek. In: *Bosznia és Hercegovina I.* Budapest, 24–96.

BALOGH Pál

1902 *A népfajok Magyarországon.* Budapest.

BARJAKTAROVIĆ, Mirko

1960 Djavo u našin narodnim vjerovanjima. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* VIII. (1959), Beograd, 1960. 45–60.

BOGOMILSZTVOTO

1982 *Bogomilsztvoto na Balkanot vo szvetlinata na najnovite isztrazsuvanye.* Szkopje.

BOSNYÁK Sándor

1969 A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban. *Ethnographia,* LXXX. évf. 462–464.

1987 A világ teremtése a moldvai magyarok mondáiban. In: *Módszerek és adatok. Vallási néprajz III.* Budapest, 348–354.

BOTA, Đorđe

1955 *Narodni život i običaji u selu Jarkovcu (u Banatu).* Novi Sad.

BÖHM Lénárt

1867–1868 *Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme* I–II. Pest.

CEPENKOV, Marko

1972 *Makedonszki narodni umotvorbi* I–X. Szkopje.

CZIRBUSZ Géza
1882 *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza* Temesvár.
1913 *A temes- és torontálmegyei bolgárok*. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Budapest.
1913a *A krassószörényi krassovánok*. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Budapest.
DOMOKOS Pál Péter
1941[3] *A moldvai magyarság*. Kolozsvár.
DRAGOJLOVIĆ, Dragoljub
1970 Bogomilszki apokrifni relikti od Makedonija. *Makedonszki folklor*, III. évf. 5–6. szám, 25–33.
1970a Tragovi bogumilske ideologije u folkloru balkanskih naroda. *Narodno stvaralaštvo – Folklor*, IX. évf. 35–36. szám, 132–140.
1974 *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji I*. Bogomilski rodonačelnici. Beograd.
1982 *Bogomilstvo na Balkanu i u Maloj Aziji II*. Bogomilstvo na pravoslavnom Istoku. Beograd.
1987 *Krstjani i jeretička Crkva Bosanska*. Beograd.
DRAGOJLOVITY, Dragoljub–ANTITY, Vera
1978 *Bogomilsztvoto vo szrednovekovnata izvorna gragya*. Szkopje.
ELIADE, Mircea
1988. „Samanizmus" a románoknál? *Létünk* (Szabadka), XVIII. évf. 312–321.
ERDELJANOVIĆ, Jovan
1986 *Srbi u Banatu. Etnološka istraživanja*. Prvi deo: Naselja i stanovništvo. Novi Sad.
FEHÉR Géza
1927 A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok*, LXI. évf. 1–20.
FEHÉR Géza–GÖLLNER Aladár
1942 *Magyarok és bolgárok*. Budapest.
FILIPOVIĆ, Milenko S.
1955 Različita etnološka gradja iz Jarkovca (u Banatu). *Zbornik za društvene nauke MS* 11. 81–117.
GYÖRFFY György
1977 *István király és műve*. Budapest.
1984 Az új társadalmi rend válsága – trónküzdelmek. In: *Magyarország története I/1*. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest.
ĐORĐEVIĆ, Tihomir R.
1958 *Priroda u verovanju i predanju našega naroda I–II*. Beograd.
HILFERDING, A[lekszander Fjodorovics]
1890 *A szerbek és bolgárok története*. Nagybecskerek.
HODINKA Antal
1887 Egyházunk küzdelme a boszniai Bogomil eretnekekkel. *A budapesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolája Munkálatainak* 50. kötete, 133–250.
HOPPÁL Mihály–ISTVÁNOVITS Márton szerk.
1978 *Mítosz és történelem*. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3. Budapest.
IVANOV, Jordan
1925 *Bogomilszki knigi i legendi*. Szofija.

JAGIĆ, Vatroslav
1953 Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga. *Djela Vatroslava Jagića IV*. Zagreb.
JANKOVIĆ, Nenad
1951 *Astronomija u predanjima, običajima i umotvorinama Srba*. Beograd.
JIREČEK, Konst[antin]
1889 *A bolgárok története*. Nagybecskerek.
JUGA Velimir
1913 *A magyar szent korona országaiban élő szerbek*. Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Budapest.
KÁLMÁNY Lajos
1893 *Világunk alakulásai nyelvhagyományainkban*. Mythologiai tanulmány. Szeged.
KARADŽIĆ, Vuk Stefanović
1928 *Srpske narodne pripovetke*. II. državno izdanje. Beograd.
1972 *Etnografski spisi*. Priredio: Milenko S. Filipović. (Kritikai kiadás). Beograd.
1988 *Srpske narodne pripovjetke*. Priredio: Miroslav Pantić. (Kritikai kiadás), Beograd.
KATONA Imre
1976 Ballada. In: Ortutay Gyula szerk.: *A magyar folklór*. Budapest, 159–203.
KULCSÁR Zsuzsanna
1963 *Eretnekmozgalmak*. Budapest.
KULIŠIĆ, Š.–PETROVIĆ, P. Ž.–PANTELIĆ, N.
1970 *Srpski mitološki rečnik*. Beograd.
LAMMEL Annamária–NAGY Ilona
1985 *Parasztbiblia*. Budapest.
LÁSZLÓ Gyula
1944 *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái*. Budapest.
MALCOLMES Béla
1898 Bogumilok és magyarok. *Vasárnapi Újság*, 29. szám, 499–500.
MARKOVIĆ, Milica
1966 *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine*. Za period od 1853 do danas. Novi Sad.
MOLDOVÁN Gergely
1913 *A magyarországi románok*. Nemzetiségi ismertető Könyvtár. Budapest.
NAGY Ilona
1977 Dualisztikus eredetmagyarázó monda. *Néprajzi Lexikon* 1. 614.
1979 A föld teremtésének mondája. *Ethnographia*, XC. évf. 323–329.
1982 [A] világ teremtéséről szóló monda. *Néprajzi Lexikon* 5. 560.
1984 Apokrif legendahagyomány, balkáni bogumilizmus. In: *Folklór és tradíció I*. Budapest, 134–141.
1988 Eredetmagyarázó monda. *Magyar népköltészet*. Magyar néprajz V. Folklór 1. Budapest, 102–132.
RADOV, Sztojan
1981 A bolgárok és a magyarok évszázados barátsága, kapcsolatai. *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. Budapest. 97–128.

REDL Károly
1965 Problémák Gellért püspök Deliberatiójában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXIX. évf. 211–217.
RÓNAY György
1956 Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gelért püspök Deliberatió-jának tükrében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LX. évf. 471–474.
SOLYMOSSY Sándor
1924 „Molnár Anna" balladája. *Ethnographia*, XXXIV–XXXV. évf. 74–82.
STRAUSZ Adolf
1892 *Bolgár népköltési gyűjtemény I.* Budapest.
1896 Világteremtési mondák a bolgár néphagyományban. *Ethnographia* VII. évf. 196–218.
1897 *A bolgár néphit.* Budapest.
ŠANJEK, Franjo
1975 *Bosansko-humski (hercegovački) krstjani i katarskodualistički pokret u srednjem vijeku.* Zagreb.
ŠIDAK, Jaroslav
1975 *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu.* Zagreb.
SZABÓ Oreszt
1913 *A magyar oroszokról (ruthének).* Nemzetiségi Ismertető Könyvtár. Budapest.
SAVIĆ-REBAC, Anica
1950 O narodnoj pesmi „Car Duklijan i Krstitelj Jovan". *Studije i ogledi I–II.* Novi Sad, 1988, 349–371.
SZEGFŰ László
1968 Eretnekség és tirannizmus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXII. évf. 501–515.
1972 Az Ajtony-monda. *Acta Historica Universitatis Szegediensis*, Tom. XL. 3–29.
1976 Gellért, marosi püspök. *Világosság*, 17. évf. 91–96.
1979 Gellért püspök halála. *Acta Historica Universitatis Szegediensis*, Tom. LXVI. 19–27.
1980 Vata népe. *Acta Historica Universitatis Szegediensis*, Tom. LXVII. 11–18.
SZEKERES KNEFÉLY Klára
1987 *A kilenc pávalány és az aranyalmafa.* Népmesék Vuk Stefanović Karadžić gyűjtéséből. Budapest.
VAKARELSZKI, Hriszto
1981 A magyar tudósok és a bolgár etnográfia. In: *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*, Budapest, 377–391.
VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa I–II.* Budapest.
1977 Honfoglalás előtti, keleti elemek a magyar folklórban. *Történelmi Szemle*, XX. évf. 107–121.
1983 Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához. *Ethnographia*, XCIV évf. 296–302.
1984 *Keleti hagyomány – nyugati kultúra.* Budapest.
VISKI Károly
1934 Két régi hagyomány-ábrázolás. (A magzatelcsináló büntetése – Fejbenézés). *Balassa József Emlékkönyv.* Budapest, 171–176.

VÍZKELETY András
1981 Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázoláshoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, LXXXV. évf. 253-275.
VOIGT Vilmos
1972 Dualisztikus eredetmonda. *Világirodalmi Lexikon* 2. 875. Budapest.
WLISLOCKI Henrik
1884 Erdélyi cigány monda a világ teremtéséről. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, VIII. évf. 763–773.
ZOLOTARJOV, A. M.
1980 Társadalomszervezet és dualisztikus teremtésmítoszok Szibériában. In: *A tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról.* Budapest, 29–58.

Rezime

O problemu stvaranja sveta u dualističkim legendama bogumilskog karaktera

(Prilog komparativnoj kosmogoniji u istočno-srednjoj Evropi)

U mađarskom folkloru prvi (i do sada jedini) tekstovi narodnih predanja o dualističkom stvaranju sveta zabeleženi su, tokom šesdesetih godina, u županiji Baranja od kazivača iz mađarske etničke grupe „čango" (csángó), poreklom iz Moldavije. Ovi kazivači su preseljeni u novi zavičaj tokom drugog svetskog rata, u koji su poneli sa sobom izrazito arhaičnu narodnu tradiciju, bogatu survivalima retkim ili nezabeleženim na drugim mestima mađarskog jezičkog područja. Analogije ovih dualističkih tekstova su zabeležene kod ugro-finskih naroda, pretežno u Sibiru, kod istočnih Slovena, kod Bugara i u istočno-srednjoj Evropi kod Rumuna, Rusina, kod Cigana u Transilvaniji, a sam siže je poznat i u Severnoj Americi. Osnovne su karakteristike ovih tekstova da je čin stvaranja sveta (Zemlje) zajedničko delo dva suprotna principa: Boga i Sotone, kao ravnopravnih (ili skoro ravnopravnih) partnera, a sam svet se stvara donošenjem peska (ili zemlje) sa dna vode (uglavnom mora). U arhaičnijim verzijama ovih legendi (rasprostranjenim isključivo u tradiciji sibirskih naroda, kao i kod istočnih Slovena) pored Boga se pojavljuje demijurg ornitomorfnog karaktera, a u legendama zabeleženim u Evroaziji i istočnoj Evropi demijurg je antropomorfnog karaktera (Sotona), što ukazuje na poznije poreklo ovih tekstova. Pošto su osnovne crte narodnih verovanja u Mađara istočnjačkog (azijskog) porekla, tumači ove dualističke tradicije ostali su u dilemi: da li su ova predanja sačuvani arhaizmi iz prapostojbine Mađara u Aziji, ili su možda nastala tokom srednjega veka pod direktnim uticajem balkanske bogumilske ideologije i bogumilskih narodnih (oralnih) legendi. Studija autora je upravo pokušaj formulisanja odgovora na ova pitanja. Osnovne karakteristike studije su sledeće:

1. Pošto se virtualni uticaj bogumilske ideologije mogao očekivati iz pravca Balkana, gde su legende dualističkog karaktera poznate u srednjovekovnoj bugarskoj apokrifnoj literaturi, kao i u oralnoj tradiciji kraja XIX veka, autora je interesovalo, da li su varijante istih legendi zabeležene i u tradiciji ostalih južnoslovenskih naroda. Pregledom jugoslovenske literature o bogumilstvu morao je konstatovati nesačuvanost tih oralnih legendi, i na srpskohrvatskom (hrvatskosrpskom), i na makedonskom jezičkom području. Ovu neverovatnu konstataciju potvrđuju i specijalni radovi pisani upravo o proble-

matici dualističkih (bogumilskih) uticaja i tragova u folkloru južnoslovenskih naroda. Autor, prema tome, konstatuje da su oralne legende o dualističkom stvaranju sveta (Zemlje) u južnoslovenskoj narodnoj tradiciji (izuzev tragova u Bugara) isto tako retke ili nezabeležene kao u mađarskoj narodnoj tradiciji.

2. Daljim traganjem autor je otkrio prvu (i do sada jedinu) bogumilsko-dualističku oralnu legendu o stvaranju sveta, poreklom iz Jarkovca u Banatu, zabeleženu na srpskohrvatskom jeziku sredinom dvadesetih godina ovoga veka. Ovaj izuzetan tekst je ostao do sada neprimećen i netretiran u jugoslovenskoj (i međunarodnoj) literaturi o bogumilstvu, iako je štampan 1955. godine.

3. Analizom strukture naseljavanja i migracionih kretanja na tlu Banata, kao i filološkom analizom jarkovačkog teksta, u komparaciji sa analogijama i varijantama istog sižeja u bugarskoj (i ostaloj) tradiciji, autor formira hipotezu o mogućem bugarskom poreklu jarkovačkog teksta, iako je zabeležena na srpskohrvatskom jeziku u prvoj četvrtini ovoga veka.

4. Komparacijom varijanata dualističkih legendi o stvaranju sveta zabeleženih na madjarskom, bugarskom, rusinskom, rumunskom, ciganskom (iz Transilvanije), kao i sveže otkrivenu varijantu na srpskohrvatskom jeziku, razvija hipotezu o zajedničkom balkansko-bugarskom poreklu ove oralne tradicije, sa pretpostavkom da su ovi tekstovi u narodnoj tradiciji navedenih etnosa nastali pod uticajem srednjovekovne bugarsko-bogumilističke apokrifne literature i oralne tradicije.

5. Time je ponuđena hipoteza i za razrešenje dileme o poreklu dualističkih oralnih legendi o stvaranju sveta u mađarskom folkloru. Osim filološke analize i komparacije samih tekstova, autor uključuje u razmatranje ceo niz studija i radova sa područja istoriografije, kulturne i književne istorije, do sada nekorišćene u analizi i tumačenju ovih mađarskih legendi.

6. Analizujući rezultate ove literature autor smatra sasvim mogućim, da se u XI veku, kada je bogumilski pokret u Bugarskoj razbijen i bogumilski heretici počeli širiti svoju ideologiju na ostalim područjima Balkana (i van njega), ista dualistička ideologija (i oralna tradicija) pojavila i pustila korene u tadašnjoj Ugarskoj Ištvana Prvog, izrazitije najverovatno u južnim i istočnim delovima zemlje. Sasvim je verovatno da su tekstovi pomenutog sižea nastali u ovom kontekstu kod Mađara, a sačuvani su kod čango-mađarskog življa u Moldaviji (severoistočni deo mađarskog jezičkog područja), koji su zatim oko 500 godina bili odsečeni od matične nacije i zbog svoje jezičke, verske i tradicijske izolovanosti mogli da sačuvaju te arhaizme. Upravo su preseljeni delovi tog čango-mađarskog življa preneli tu tradiciju u novi zavičaj i saopštili je etnologu srećne ruke.

Summary

About the Problem of Dualistic Creation of the World in the Legends of Bogomil Character

(Contribution to Comparative Cosmogony in East-Middle Europe)

In the Hungarian folklore the first (and up to the present the only) texts of popular legends on the dualistic creation of the world were recorded in the sixties, in the district Baranya on behalf of the narrators belonging to the Hungarian ethnic group "Csángó" originating from Moldavia. These narrators were moved into the new homeland during the 2nd World War, taking along the characteristic archaic folk tradition with themselves, enriched by survivals being rare and not registered in other places of the Hungarian

speaking territory. The analogies of these dualistic texts are registered at the Ugrofinnic peoples (predominantly in Siberia), at the South-Slavic peoples, Bulgarians and in East-Middle Europe at the Roumanians, Ruthenians, at the Romanies in Transylvania, and the subject itself is known in North Amerika as well. The basic characteristics of these texts are, that the act of creating the world (Earth) is the joint creation of two opposite principles: of the God and of the Satan as of equal (or almost equal) partners, while the world itself is created by taking sand (or soil) from the bottom of water (mainly of the sea). In the archaic versions of these legends (being wide-spread exclusively in the tradition of the Siberian as well as at the South-Slavic peoples) appears beside the God the demiurg of ornitomorphic character as well. However, in the legends registered in Euroasia and East Europe, the demiurg is of antropomorphic character (the Satan) indicating the later origin of these texts. Being the basic features of the Hungarian popular belief of oriental (Asiatic) origin, the interpreters of this dualistic tradition could not solve the following dilemma: are these legends preserved archaisms from the Hungarian original homeland in Asia or are they parhaps arosen in the Middle Ages under the direct influence of the Balkan Bogomil ideology and Bogomil folk (oral) legends? The author's study is just a trial to formulate the answers to these questions. The basic characteristics of the study are as follows:

1. Since the virtual influence of the Bogomil ideology could be expected from the direction of Balkan, where the legends of dualistic character are known in the mediaeval Bulgarian apocryphal literature as well as in the oral tradition from the end of the 19th century, the author's interest turned to the question, whether the variants of the same legends are registered in the tradition of the South-Slavic peoples, too. After the review of the Yugoslav literature on Bogomilism, the author had to conclude that these oral legends are not preserved on the Serbocroatian (Croatian-Serbian) and Macedonian language territories. This unbelievable statement is also confirmed by special works written exactly on the problems of the dualistic (Bogomil) influences and of the evidences in the folklore of the South-Slavic peoples. Accordingly, the author establishes that the oral legends about the dualistic creation of the world (Earth) in the South-Slavic folk tradition (except the evidences at the Bulgarians) are rare and unregistered, in the same way as in the Hungarian folk tradition.

2. Through further searching the author discovered the first (and up to the present the only) Bogomil-dualistic oral legend on the creating the world, registered in Serbocroatian, originating from Jarkovac in Banat, written down in the middle of the twenties of our century. This extraordinary text remained undetected and untreated in the Yugoslav (and international) literature on Bogomilism, although it was printed in 1955.

3. Through the analysis of the structure of settling and of migratory movements on the territory of Banat, as well as by philological analysis of the text of Jarkovac, in comparison with the analogies and variants of the same subject in the Bulgarian (and other) tradition, the author sets up the hypothesis on the possible Bulgarian origin of the text of Jarkovac, although it was registered in Serbocroatian in the first quarter of this century.

4. Through the comparison of the variants of dualistic legends on the creating the world registered in Hungarian, Bulgarian, Ruthenian, Roumanian, Romanian (from Transyilvania) as well as of the recently discovered variant in Serbocroatian, the author develops the hypothesis on the common Balkan-Bulgarian origin of this oral tradition with the assumption that the quoted texts of the ethnoses mentioned in the folk tradition arose under the influence of the mediaeval Bulgarian-Bogomil apocryphal literature and oral tradition.

5. In this way a hypothesis for solving the dilemma about the origin of the dualistic oral legends on the creating the world in the Hungarian folklore is also offered. In addi-

tion to the philological analysis and comparison of the texts themselves, the author includes into the consideration whole series of studies and works from the fields of historiography, cultural and literary history, being not applied up till now in the analysis and interpretation of these Hungarian legends.

6. Through the analysis of results of this literature the author considers as possible that in the 11th century, when the Bogomil movement in Bulgaria was suppressed and the Bogomil heretics began to propagate their ideology on other territories of Balkan (and wider), the same dualistic ideology (and oral tradition) appeared and threw out its roots in Hungary of Stephen the First, most probably more pronounced in the southern and eastern parts of the country. It is very likely that the texts of the mentioned subject appeared in this context at the Hungarians and were preserved at the Csángó-Hungarian population in Moldavia (north-east part of the Hungarian language territory), being separated about 500 years from the parent nation and because of their lingual, religious and traditional isolation they could preserve the archaisms. Exactly the presettled groups of this Csángó-Hungarian population carried over this tradition into the new homeland and overhanded it to a lucky ethnologist.

Original scientific paper

Dávid András

A KEREKES IZSÁK CÍMŰ ÉNEK MAGYAR–DÉLSZLÁV VONATKOZÁSAIRÓL

1.

1.0. A *Kerekes Izsák* (vagyis: a háznépe védelmében elesett hős) címen ismert, XVIII. századi eredetű balladás hősének[1] azon régebbi, irodalmi igényű alkotásaink egyike, amely délszláv vonatkozásai folytán már eleve is kiválthatja a magyar–délszláv kapcsolattörténeti kutató érdeklődését. Kiválthatja pedig annál is inkább, mert olyan kapcsolatokra utaló szövegünk, amelyben a délszláv személyeknek jelentős vagy éppenséggel főszerep jut, egészen a XVIII. századig, vagyis a szóban forgó szöveg megjelenési időpontjáig, csak elvétve fordul elő.

Ugyanis a XV. sz. végén a félig-meddig ismert azonosságú Gregori(us) töredékesen fönnmaradt énekében megverseli a délszláv Jaksics Demeter vesztét. A következő század elején (ti. 1515-ben) Szabatkai Mihály (Mikhael de Sabatkke) a horvát-szlavón bán, Beriszló Péter (Petar Berislavić) támogatása ügyében agitál egy deák típusú versben. A XVI. sz. közepén Tinódi Sebestyén portrészerűen örökít meg Erdéli históriájában egy korabeli hiteles személyt, a hegedölés rác módjában kiváló Kármán Demetert; majd Zrínyi Miklós a XVII. sz. közepe (1645/46) tájáról való Szigeti veszedelmében, a magyar és török személyek (hősök) mellett, délszlávokat is (Deli Vid, Radován Andrián, Stipan Golemi, Patics Péter, Papratovics Farkas....) szerepeltet.

S a XVIII. sz. elejéig, vagyis a Kerekes Izsákról szóló ének megjelenéséig, lényegében ennyi a délszláv szereplő irodalmi alkotásainkban.

Népballadáinkban valóságos fehér holló a délszláv szereplő, amilyen például a Gyönyörű Bán Kata balladánkban[2] a tipizált Fekete Rác Pétör és a Szomszéd legény Gyurka címűben a „gyönge rác menyecske".

1.1 E vázlatos áttekintés után úgy véljük, joggal vonható le az a következtetés, hogy a Kerekes Izsákról szóló ének méltán tarthat igényt a kapcsolattörténeti vizsgálódásra, már annál a ténynél fogva is, hogy nép- és műköltészetünkben a XVIII. századig eltelt időszakban a délszláv személyeket szerepeltető gyér számú alkotások egyike. A kapcsolattörténeti kutatók figyelme azonban ennek ellenére sem irányult rá ténylegesen, ami ismételten indokolja a vele történő ilyen vonatkozású foglalkozást.

1.2 Nyomban el kell mondanunk, hogy mégsem ez a két körülmény jelenti a döntő érvet, amiért szövegünk föltétlenül megérdemli a magyar–délszláv kapcsolattörténeti szempontú vizsgálódást. A felsoroltak mellett ugyanis két olyan újabb érv is fölmutatható, amelyek mindegyike jóval nyomósabb a már említetteknél.

1.3. Az első arra vonatkozik, hogy énekünkkel egyidőtájban keletkezett egy szerb nyelvű epikus ének is (a Bačke kiridžije című), amelynek eredetije Vitkovics Mihály (1778–1829) 1827-i magyar nyelvre (Bácskai népdal címmel) átültetett közlése után elveszett ugyan, de (1854-ből származó) megőrzött változatáról tudjuk, hogy a korabeli Magyarországon, Szerémség területén (Vrdnikben) jegyezték föl; és másutt, ti. más délszláv lakta területeken mindmáig ismeretlennek bizonyult. Már azt a körülményt is, hogy a szerb ének egyidőtájt (Vitkovics állítása szerint 1705-ben) keletkezett a magyar Kerekes Izsákról szóló énekkel, mindenképpen szem előtt kell tartani. Annál is inkább, mert a szerb „balladaszerű ének" egy a Kerekes Izsákban ecsetelt szerb–magyar harci panorámához hasonló képet örökít meg, amely magyar–szerb összetűzést fest, és több szempontból is a magyar balladában megörökített történet párhuzamos ellentétpárját fejti ki.

1.4. Második érvünk pedig az, hogy a Kerekes Izsákról szóló énekben délszláv szereplők, ősköltészeti magyar motívumok és formulák kerültek egyazon éneképítmény födele alá, egymás mellé és ötvöződtek össze (tudomásunk szerint) a magyar–délszláv kapcsolattörténeti anyag egészen kivételes jelenségévé. A XVIII. századi szerb és magyar személyek, valamint a honfoglalás előtti múltra tekintő magyar ősköltészeti építőanyag kelléktárának együtteséből ilyenképpen lombosodik ki a magyar–szerb költészeti érintkezés párját ritkító tünete és példája.

Szabadjon tehát úgy vélekednünk, hogy e két utóbbi mozzanatban van annyi érvi erő, amely indokolttá teheti a Kerekes Izsák nevéhez fűződő magyar balladás hősének délszláv–magyar kapcsolattörténeti szempontú vizsgálatát.

2.

2.0. Induljunk ki a magyar énekből. Mindenekelőtt íme a teljes szöveg:

KEREKES IZSÁK

Hallottad-e hírét a híres Szebennek,
A híres Szebennek s a híres Mohának,
A Mohában lakó Kerekes Péternek,
S Kerekes Izsáknak, ő felnőtt fiának?
Ez egyszer ittason ment a istállóba,
Ott is lefeküvék a lovak jászlyába.
Egyszer csak kimene az ő édesapja

A tornácba, s lenéz onnan a határra.
Hát bizony jődögel nagy fekete sereg,
10. Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudják, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondolják: a szebeni rácok.
Ekkor csak lemene Izsák édesapja
A lovak jászlyához s ilyen szókkal mondja:
15. Kelj fel, fiam, kelj fel, jó Kerekes Izsák!
Mert bizony jődögel nagy fekete sereg,
Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok.
20. Ekkor megfordula az első álmából,
De mégsem kele fel a lovak jászlyából.
Másodszor kimene az ő édesanyja,
S ilyen szókkal költi igen hamarjába:
Kelj fel, fiam, kelj fel, jó Kerekes Izsák!
25. Mert bizony jődögel nagy fekete sereg,
Úgy látszik messzünnen, mint a setét felleg,
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok!
Ekkor megfordúla második álmából,
30. De mégsem kele fel a lovak jászlyából.
Harmadszor kimene szép gyönyörű mátka
A tornácba, s mindjárt lenéz a határra.
Hát jő az ellenség igen hamarjába,
És leszalada ő a lovak jászlyához,
35. És így kezd beszélni a kedves urához:
Kelj fel, szivem, kelj fel – itt van az ellenség!
Nem tudjuk, miféle, kuruc-e vagy labanc,
De mégis gondoljuk: a szebeni rácok!
És ekkor felugrék jó Kerekes Izsák,
40. Igen hamarjába a lovát kihozák,
Felköté a kardját mindjárt oldalára,
S felfordula szépen jó barna lovára,
És visszatekinte, s ilyen szókkal beszélt:
Kiontatom vérem apámért, anyámért,
45. Megöletem magam szép gyűrűs mátkámért,
Meghalok én még ma magyar nemzetemért!
E szók után lovát sarkantyúba kapja,
S az ellenség felé nagy bátran ugratja:
Hát, jőnek a rácok, ő meg előttök van,
50. Kard-emelve vágtat, igen iszonyúan.
Add meg magad, add meg, jó Kerekes Izsák!
A rácok előre neki azt kiáltják
Látjuk, hogy vitéz vagy, de csak egyedül vagy,

A reménység téged most mindjárást itthagy,
Akármint mesterkedj, a mi kezünkbe vagy!
55. Mit adok rajtatok, ha egyedül vagyok!
Kard nem jár meg engem, akármint vágjatok!
Mond Kerekes Izsák, s vagdal jobbra-balra,
Hullatja a rácot a kardja egy-másra.
Egy elémentébe gyalogösvényt vága,
60. És visszajöttébe szekérutat nyita,
De ekkor megbotlék a lovának lába,
Ő meg a lováról a földre borúla.
Jó Kerekes Izsák így járt a lovával,
A rácok pediglen karddal és dárdával
65. Vágják-ölik őtet, s mindaddig göbődik,
Amig egyet sem rug s nem is vergölődik.
Igy pusztították el Kerekes Izsákot,
Aki a kardjával levága sok rácot.[4]

2.1. Ez a szöveg első ízben (csaknem egy és egynegyed századdal ezelőtt) a pesti *Koszorú* c. folyóiratban jelent meg 1865. január 8-án. Följegyzési helyeként a nem eléggé pontosítható Székelyföld szerepel. Egyébként *Kríza János* (1811–1875) jelentette meg, ám az esetleges énekmondó személyére, a följegyzés helyére és időpontjára vonatkozó adatok híján és az ugyancsak esetleges dallam rögzítése nélkül.

A közelmúltig ez a Kríza-féle közlés invariánsnak számított a szakirodalomban, míg a jeles magyar balladakutató, *Vargyas Lajos* meg nem jelenteti a Magyarország középső részén (Nagyiván, Heves megye, a 93 esztendős Kovács László ajkáról) 1951-ben följegyzett, eleddig egyetlen változatot.[5]

Az énekről első ízben 1872-ben *Thaly Kálmán* (1839–1909) értekezik,[6] s a kuruc költészet darabjai közé sorolja. Véleménye szerint a Kerekes Izsákról szóló ének a kuruckori harcok egyik hiteles eseményén alapszik, bizonyára Szeben várának 1705-i vagy 1707. évi ostromához fűződően, aminek alapján nem is sorolja a szóbeli provenienciájú alkotások közé.

A múlt század végén ténykedő, éles szemű *Gyulai Pál* (1826–1909) tekintete azonban nem siklik el az ének olyan motívumai, illetve formulái fölött, amilyen a „gyalogösvény – szekérút", a hős háromszori ébresztése, valamint az egymagában harcoló hős motívuma. Gyulai mindennek alapján már ekkor azon a véleményen van, miszerint az ilyen motívumok a magyar szóbeli költészet jellemzői.

Századunk első évtizedeiben akadt azonban olyan vélemény is, mely szerint a Kerekes Izsákról szóló ének valójában a vándorénekesek egyedülállóan fönnmaradt alkotása a XVIII. sz. elejéről.[7] Újabban viszont arra figyeltek föl, hogy a Kerekes Izsák lovának megbotlásával kapcsolatos motívum betyárballadáinkban fordul elő, megkülönböztető figyelmet pedig azért érdemel, „mert a hősénekekben hasonlóképpen megtalálható".[8]

2.2. Legújabban már fölismerték az ének kivételes folklorisztikai jelentőségét.[9] Ennek tükrében állítható, hogy e „népballadánknak" nincs is közvetlenül

kimutatható európai rokonsága, ugyanakkor azonban korrelatív szálai a manysi és karakirgíz epikus, illetve hősi énekek irányába indáznak. Ilyen távlatból vizsgálódva, immár elmondható, hogy énekünk alapszövetének bizonyos elemei keleti forrásvidéket jeleznek, s így meglelhetők a pannóniai honfoglalás előtti idők ősi magyar epikus hagyományanyagában. Elmondható továbbá az is, hogy ennek a tágabb értelemben fölfogott epikai mesealapnak a váza és építőanyaga a múltban több ízbeni aktualizáláson esett át, más-más hősök személye mellé szegődve (amint a legutóbb följegyzett és eleddig egyetlen változat példája is bizonyít), hogy egy késői időpontban, ti. a XVIII. sz. elején végül is Kerekes Izsák személye mellett állapodjon meg.

Föltételezhető, hogy a korrelatív szálak kapcsán érintett manysi epikus hagyomány a török etnikumú népek epikájának forrásvidékéről ered, jóllehet ugyanakkor annak a lehetősége sem rekeszthető ki, hogy ezek az ilyen epikus elemek a magyar ősköltészeti hagyományba több ízben is éppenséggel a török etnikum epikájából jutottak be közvetlenül, méghozzá elődeinknek a IX. századi pannóniai letelepedését megelőző, meglehetősen hosszú időszakban. Ilyen alapon látszik valószínűnek, hogy ezen ősi elemek aktualizálása Kerekes Izsák személye kapcsán az ilyen tematikájú epikus ének hosszú megléte után játszódott le, és hogy csak jóval később alakulhatott át „népballadává", méghozzá egy olyan időpontban, amikor monumentális klasszikus balladáink már rég kialakultak.[10]

2.3. A kiváló romániai magyar folklorista, *Faragó József* kutatásai nyomán megállapítást nyert az a tény, hogy Kerekes Izsák hiteles személy volt, hogy a nagymohai nemes *Kerekes* család sarja, aki 1704. június 20-án egy összetűzésben esett el; és hogy a „ballada" szövegszerű megfogalmazása bizonyára közvetlenül a gyászos kimenetelű összetűzés után történhetett.[11]

2.4. A Kerekes Izsák hősi elestét ecsetelő epikus ének nyilvánvaló eltéréseket mutat a klasszikus magyar népballadáktól, amelyek lényegében a XVI. sz. végéig mutathatók ki, és amelyek az egyén és társadalom síkján lejátszódó összeütközés jelenségét örökítik meg. Ilyen jellegű konfliktusra pedig akkor kerül sor, amikor az egyén ellenszegül bizonyos társadalmi, közösségi normáknak. Tárgyalt énekünkben viszont nem erről van szó. A hősepikára jellemzően ugyanis az egyén és közösség viszonylatában teljes az összhang, énekünk pedig valójában az egyéni, a személyes bátorság és hősiesség dicshimnusza; az áldozat tudatos vállalása, hogy éppenséggel eme áldozat útján csorbítatlan maradjon mind a családnak, mind pedig magának a hősnek a becsülete. Már ilyen sajátosságai révén is a Kerekes Izsákról szóló éneket a hősi epika anyagához sorolhatnánk. Így viszont nem lehetünk túl messze az igazságtól, ha arra a föltevésre alapozunk, hogy egy már meglevő keretbe, egy már előzetesen kialakított epikus mesevázba, utólag jutott be Kerekes Izsák neve, ami kétségtelenül kisebb-nagyobb jelentőségű változtatásokkal, módosításokkal járhatott. Az esemény helyi jellege és jelentősége viszont magyarázatul szolgálhat arra, hogy az ének miért nem terjedt el, miért nem vált (más balladáinkhoz hasonlóan) népszerűvé.

2.5. Most pedig néhány szót a ballada alapmotívumairól.[12]

A szöveg a hallgatók megszólításával kezdődik, s mint kezdőformula meg-

előzi a sajátos, epikus és balladai motívumokat, és jelenléte írott irodalmunkban a XVII. sz. második felétől mutatható ki.

– Az első tényleges epikus motívum a *hősi álom*ra vonatkozik, amely egy réges-régi, immár elhalványult motívum kései csökevényeként hat. Énekünk esetében a főhős ittas állapotban látott álmáról van szó, ami viszont a magyar hősi epika anyagára figyelmeztet, és amelyre (a többi motívum vázlatos áttekintését követően) tüzetesebb bemutatása céljából utóbb visszatérünk.

– *Az alvó hős ébresztése* képezi sorrendben a következő motívumot, s mondhatni, ez teszi az ének fő részét, hiszen az ének anyagának csaknem a felét öleli föl (33:69). Ebben a részben jelennek meg egyébként az olyan nagy régiségre utaló szerkezetek (formulák), amilyen a „nagy fekete sereg", amely ugyancsak archaikus hagyományelemekre utal, és nem zárható ki, hogy ősköltészeti hagyományainkhoz vezet. A régi magyar irodalomban ez az elem a XVI. században mutatható ki. A hős háromszori keltegetése ugyancsak az ősi epikus hagyományra figyelmeztet, a népköltésben viszont ez a formula a XVI. sz. második felétől követhető nyomon.

– A harmadik motívum a *főhős készülődésére* vonatkozik *az összeütközés előtt*. Énekünkben ennek a készülődésnek igen részletező leírásával találkozunk, ami pedig lényegi eltérés a balladai tömörségtől. Ez egyébként rendszeresen előforduló motívum az obi-ugorok epikus hagyományában, jóllehet a közismert európai eposzokban is megtalálható. A szóban forgó motívum vizsgált énekünkben föltehetően a régi magyar hősepika reminiszcenciája, ám a szövegünkben szereplő megfogalmazás irodalmunkban csupán a XVI. és XVII. századi alkotásokban mutatható ki. A régi magyar irodalom XVI. századi, ún. történeti énekeiben föltűnnek e motívum elemei, míg a következő évszázadban termékeny gyakorisággal jelennek meg, különösképpen a katonaénekekben.

– *A főhős párbeszéde az ellenséggel* közismert és az európai meg az ázsiai népek epikus hagyományaiban széltében elterjedt motívum. A hősepikának valójában kötelező motívuma, így értelemszerűen föltételezhető, hogy a magyar ősköltészetnek is kelléke lehetett, de az énekünkben szereplő megfogalmazás újabb időkből eredeztethető.

– *A főhős harci összetűzése az ellenséggel* motívumként az igazi balladákban ismeretlen a már előbb érintett okokból. Jegyezzük meg ezen a helyen is, hogy az eddigi kutatások egybehangzóak e motívum egyik jelentős formulája értelmezésében. Azzal a formulával kapcsolatban ugyanis, amely a hősnek az ellenség soraiban végzett iszonyú pusztítását ecseteli, aki ti. „ Egy elémentébe gyalogösvényt vága./ És visszajöttébe szekérutat nyita,".

Az egybehangzó kutatási eredmények és nézetek arra vonatkoznak, hogy e formula a magyar hősi epikából származtatható, azzal a megszorítással, hogy esetleg kölcsönzés eredménye is lehet a török népek hősepikájából, aminek viszont legkésőbb a tatárjárásig, tehát a XIII. sz. első feléig kellett lejátszódnia, amíg e népekkel még lehetett közvetlen érintkezés.

– *A hős lovának megbotlására és a lovas elestére vonatkozó* motívum a jellegzetesen nemzetközi kelléktárból való.

– *A záró formula* írott irodalmunkban igen gyakori megoldásként szerepel,

előfordulása tételesen is kimutatható a XV. és a rá következő két század folyamán a hivatásos énekeseknél. Előbbi korokba történő visszavetítésének nem sok realitása lehet.

Balladás hősénekünk bevezető és záró formulája viszont a XVII. sz. második feléből eredeztethető.

2.6. A motívumok és formulák rövid áttekintése után nyilván leszögezhető, hogy zömük (a XIII. sz. első felére visszavezethető „gyalogösvény – szekérút" formula kivételével) tartalmi és stiláris jellege alapján jórészt egybeesik énekünk keletkezési idejével, amely – mint már előzetesen is történt rá utalás – 1704-hez, vagy a közvetlenül ezt követő évekhez köthető.

2.7. Most pedig, amint előzetesen jeleztük is, némileg részletesebben szólunk *a hős álmával kapcsolatos motívumról.*

A hősnek az ének elején szereplő álma igen archaikus motívum, ennélfogva nagy földrajzi térségen mutatható ki, számos nép hagyományában (pl. a mongol és a jurák-szamojéd, vagyis nyenyec hősi énekekben; a szelkup, vagyis chanti-szamojéd énekek bevezető motívuma, gyakori a manysi és chanti énekekben, föltűnik a török etnikumú népeknél, tehát: a jakutoknál, valamint az abakán tátároknál, vagyis hakaszoknál; az európai népeknél meg többek között a görög és román népballadákban, a délszláv epikus énekekben; a szumér mitologikus eposzban, az Enki és Ninmahban; és végül ebbe a kategóriába sorolható a magyar Kerekes Izsák hősi álma is).

Nem zárható ki az sem, hogy a hősi álom motívuma egy, az előbbiekben vázoltaknál is régebbi rétegre vezethető vissza, ti. hogy gyökereiben addig a mitologikus rétegig nyúlik vissza, amely megelőzte a hősepikának azokat a változatait, amelyeket itt érintettünk.

2.7.1. A hős álma egyébként a nyugalom képlete, az egyetemes, a háborítatlan, a teljes összhangú élet kifejezése. Ezt az idilli nyugalmi állapotot egyszerre valamilyen ellenkező előjelű cselekmény zavarja meg, amely ellenséges telítettségű, hiszen meg akarja törni a harmonikus békességet, az élet nyugalmas menetét. A főhősre ilyen körülmények között rákényszerített cselekvés az előbbi nyugalmas összhang újbóli visszaállításának a funkciójában jelenik meg, és számos hősi eposzban a főhős dolgavégzetten ismét álomba merül, miután a teljes összhangú nyugalom újból helyreállt.

2.7.2. Miután valaki ellenséges, provokatív szándékkal lép a színre, az alvó hőst föl kell ébreszteni, s így egy újabb motívum bevonására kerül sor, ti. a hős ébresztésének a motívumára. Amikor pedig az ébresztés (amely rendszerint több ízben ismétlődik, balladás hősénekünkben például három ízben) bizonyos nehézségek árán sikerrel jár, a hős cselekvése tehát arra irányul, hogy meghiúsítsa a nyugalom megbontását fenyegető veszélyt.

2.7.3. Az ének elején és záró részében szereplő álommotívum mellett föltűnnek e motívum származékai is, amilyen a hős álma leányrablás után (amint az a magyar Molnár Anna c. balladában vagy a Banović Strahinja c. délszláv epikus énekben is előfordul), valamint az ittas hősök álma.

2.7.4. Az énekünkben szereplő többi érintett motívumról elmondható, hogy egy részük a magyar ősköltészetre utaló elemeket villantja meg, de balladás hősénekünkben történt kiképzésük, megfogalmazásuk késői eredetű. Így,

amikor az ének törzséről lefejtettük azokat a rétegeket, amelyek – az előzetes kutatások tanúsága szerint – XVI. és XVII. századi eredetűek, egyedül a hősi álom motívuma maradt meg, s ez az a vörös szál, amellyel ez a késői, XVIII. századi balladás hősének genetikailag kötődik a pannóniai honfoglalás előtti idők magyar hősepikájához.

A Kerekes Izsákról szólő ének tehát egy hosszú fejlődési-alakulási folyamat késői állomása, végső stádiuma. És ilyen értelmű végállomásként, amely csupán a XVIII. sz. elején öltött testet, természetszerűen magán viseli a hanyatlás, a dekadencia kétségtelen jegyeit is.

3.

3.0. Lássuk most a magyar ének szerb nyelvű párhuzamos ellentétpárját, méghozzá publikálási sorrendben. Először tehát a Vitkovics-közölte magyar nyelvű fordítást, majd pedig *Milica Stojadinović Srpkinja* följegyzését, a mindmáig egyedülálló változatot:

Bácsi szekeresek útra indulának
Bácskai népdal, 1705

Bácsi szekeresek útra indulának,
Útra indulának Eger tájékának.
Közöttük volt Palkó maga szekerével,
S ím jő a magyarság erős seregével.
Magyarság serege szóla ő hozzájok:
– Bácsi szekeresek! Hova utaznátok?
Akartok-e velünk egy útra indúlni,
Avagy mint ifiak akartok elhullni?
– mint ifjak akarunk – mondának – elhullni,
Mintsem tiveletek egy útra indúlni.
Bácsiak ezt mondván, mind harcra kelének.
A magyarok még egy legényt sem vesztének.
A bácsiak közűl elhulltak mindnyáján,
Csak Palkó ugrott el tüzes paripáján.
Ebédig vágtatva ért el Jankovácra,
Hol ifjak táncolni mentek a piacra.
Kerék-táncba beáll ő is táncolgatni,
De kezdi a táncot fonákra forgatni.
Megereszti hangját siralmas nótára,
S így kezd énekelni szívek fájdalmára:
– Amely anya fiját Egerbe ereszté,
Haza őt ne várja, nem jő vissza többé.
Elhulltak ma, el, az ifjú szekeresek,
Élőt már őköztük hijába keresek.
Amely húg a bátyját útra készítette,

Ingujjra a rózsát hijában tűzgette.
Nem fogja az inget már bátyja hordhatni,
Nem fogja ifiú testén elkoptatni.
Amely mátka útra készíté kedvesét,
Pávatoll-szedésben ne fárassza kezét,
Mert azzal kedvesét, bármiként hajházza,
Ebben az életben már fel nem cifrázza.
Tápláljátok hát ősz anyák! magatokat,
Bennünk ne vessétek bizodalmatokat.
Kitől az ő sólyom madara elröpűlt
Vissza nem röpül az, szárnyat vesztett s eldűlt. [13]

Podigle se kiridžije bačke

Podigle se kiridžije bačke,
Podigle se Jegru na kiriju.
Međ njima je kiridžija Janko,
Nji' susreta silna Madžarija,
Oružana oružijem bojnim;
Kiridžije ništ od tog nemaju,
Do prutiće i tanke kamdžije.
Besedi im silna Madžarija:
„Oj Boga vam, kiridžije bačke!
Il' volete s nama putovati,
Da čekamo po drumovi plena,
Il' volete ovde poginuti,
Jer nam vaši konji potrebuju?"
Al' besede kiridžije bačke:
„Mi volemo ovde poginuti,
Nego s vama sramno putovati."
To rekoše, na boj nastadoše,
Bojak biše, pa svi izginuše;
Samo osta kiridžija Janko.
Ne bi ni on izno živu glavu,
Da ne bija logova žerava.
Kad on jadan stiže selu svome,
Al' u selu divno kolo igra.
On se hvata u to kolo divno,
Pa okreće kolo naopako,
I zapeva pesmu na zapevku:
„Koja ljuba opravila vojna,
Opravila Jegru na kiriju,
Nek ne čupa paunova perja,
Jer ga s njime nakititi neće;
Koja seja braca opravila,

Nek ne veze tanane rukave,
Brat se s njima ponositi neće;
Stare majke, ranite se same,
Od koje je soko odletio,
Više joj se povratiti neće,
Sinoć su mu opanula krila!"[14]

3.1. Vitkovics fordítását a pesti Aurórában 1827-ben jelenteti meg, *Milica Stojadinović Srpkinja* (1830–1878) pedig huszonhét esztendővel később, 1854-ben jegyzi föl *Fruška gorában 1854* c. naplójában,[15] miután egy Ruža nevű napszámos asszonytól hallotta, aki nála szőlőt kapált. Az énekkel egyébként igen részletesen foglalkozik *Magdalena Veselinović Šulc*. Ő nevezi „balladás éneknek", s a kuruc-labanc ellentéteket vizsgálva, utal a Kerekes Izsákról szóló ének lehetséges párhuzamaira.[16]

3.2. A szerb énekben mindenekelőtt a névtelen bácskai szekeresek jelentős száma szerepel, közöttük pedig Janko (Vitkovicsnál Palkó) név szerint is, ti. ő fog majd – paripájának köszönhetően – egyedül megmenekülni, és a hozzátartozóknak hírül vinni a többi szekeres elestét. Az ének legelején arról is értesülünk, hogy a szekeresek fuvarozás céljából Egerbe tartottak. Így találkoznak tehát a magyarok hatalmas, harci fegyverrel fölszerelt csoportjával, míg nekik csupán vesszejük és vékonyka ostoruk van. A magyarok csatlakozásra szólítják őket, hogy közösen menjenek az országutakra zsákmányszerzésre, ellenkező esetben el kell esniük, mert a magyaroknak szükségük van a szekeresek lovaira. Ez a lovak föltétlen igénylésére utaló mozzanat nem található Vitkovics szövegében, ám az ő fordításából értesülünk arról, hogy az élve maradt szekeres Jankovácra vágtat a történtek hírével, míg ez az adat a szerb nyelvű változatból hiányzik; ott egyszerűen faluról van szó.

A magyar énekben az egyik oldalon egy szál magában áll Kerekes Izsák (paripán és fegyveresen), a másikon meg „a szebeni rácok" (karddal és dárdával fölfegyverzett) sokasága, amely olybá tűnik, mint egy „nagy fekete sereg". S ahogyan a szerb énekből nyilvánvaló, hogy a magyar portyázók és a szerb szekeresek összecsapása valahol Jankovác és Eger között történik, a magyar énekből is megtudható, hogy a szerbek Szebenből érkeztek, s hogy Izsákkal Szeben közelében (a Kőhalomtól 20 km-nyire nyugati irányban levő) Nagymohában, illetve amint az ének mondja: „a híres" Mohában roppantak egymásnak.

3.2.1. Milica Stojadinović Srpkinja szövegközlése a hagyományos szerb népi verselésmódot követi, ti. szakozatlan, rímtelen tízesekben szerepel: Vitkovics átköltése viszont páros rímű tizenkettesekben ölt magyar nyelvű köntöst. A Kerekes Izsákról szóló magyar balladás hősének ugyancsak páros rímű (a 69 sorból 58 a rímes) tizenkettes kiképzésű, és Vargyas közlésétől[17] eltérően gyakran szakozott tagolással szerepel a különböző kiadványokban.

3.3. Magyar kurucok és szerb labancok összetűzése a XVIII. század elején nem volt ritka eset, s erről az egymással szembeni pozícióról, amely a magyarok Bécs-ellenességén és a szerbek Bécs mellettiségén alapult a magyar kuruc énekek (pl.: Rákóczi Ferenc emlékezete, Siralmas ének az szömörei harcrul, Szatmár vára megvételéről, Vak Bottyánrul való ének, A szegénylegények éne-

ke, Vitézlő Bezerédy éneke stb.)[18] és a délszláv epikus énekhagyomány számos darabja (pl.: az *Erlangeni kéziratban:* Ni zorice ni bijela danka; *Valtazar Bogišić* gyűjteményében: Kako kralj Rakocija pogibe na Mukaču, vagy: od Beča ćesar, Petar od Moskova... osvojiše Biograd; *Vuk Karadžićnál:* Boj Aradjana s Komadincima; *Kosta Hörmann* kollekciójában: Zarobljenje Rakocija bana na Mrkalju, vagy: Dženan buljuk-baša i Rakocija stb.)[19] tanúskodik.

Szóban forgó két énekünk alapvető táptalaja nyilvánvalóan ez a tágabban értelmezett szerb–magyar konfrontáció, amelynek egyedi illusztrációi két énekünkben is megfogalmazást nyertek.

3.3.1. Mármost az a kérdés merülhet fel, mennyire azonos a funkciója a két éneknek, s mennyire ösztönözhette kölcsönösen egymást ezen énekek kiképzésében a magyar, illetve a szerb részen immár meglevő költői gyakorlat.

Annyi nyilvánvaló, hogy mind a magyar, mind pedig a szerb ének kettős funkciót tölthetett be, ti. mindenekelőtt és elsősorban az esemény nyomán kelt hír közlését; ennek keretében meg az esemény hordozóinak méltó (verses) meggyászolását, vagy mondjuk így: elsiratását. Ez a gyakorlat otthonos mind a két nyelven, mind a két irodalomban, s délszláv–magyar reláción nem mondható ritkának a szüzsék és motívumok kölcsönös cseréje sem. Esetünkben erre meglehetett úgymond minden föltétel, amilyen ti. a két ének cselekményének legalábbis közel egyidejű lejátszódása és megéneklése a korabeli Magyarország területén; majd pedig az, hogy mindkét esetben magyarok és szerbek egymásra zúduló összecsapása képezi az ének tárgyát. (Megjegyzendő azonban, hogy a szerb énekben egyértelmű az összecsapás oka, ti. a szerbeknek vagy mindenestül kell a magyarokhoz csatlakozniuk, vagy ellenkező esetben el kell esniük, mert a magyaroknak szükségük van a szerbek lovaira. A magyar énekben a „nagy fekete sereg" módján érkező „szebeni rácok" eleve ellenséges előjelű jövetele megokolatlan, és Kerekes Izsáknak közvetlenül az összecsapás előtti szónoklása „Kiontatom vérem apámért, anyámért,..." a szerb énekkel szemben patetikussá teszi, jóllehet ezt követően is változatlanul homály födi a „szebeni rácok" érkezésének tényleges okát, főként pedig azt, milyen veszélyt jelentettek Kerekes Izsák számára; vagyis milyen töltésű volt ténylegesen is a közöttük izzó ellenségesség.) Elvben a föltételek megvoltak tehát arra, hogy a versépítkezés mindkét részben a kölcsönösség valamilyen közvetlen impulzusai nyomán valósuljon meg. Van-e, lehet-e azonban erre valamilyen megbízható, helyesebben elfogadható támasztékunk is?

3.3.2. Ezt megválaszolandó, kíséreljük meg a motívumok és formulák összevetését a két énekben.

A magyar énektől eltérően a *Bácskai népdal*ból hiányzik a hallgató közönség megszólítása, és a cselekmény valójában „in medias res" kezdődik. A hősi álomra vonatkozó motívum ugyancsak hiányzik, s ennélfogva nem szerepel az alvó hős ébresztésének motívuma sem. A főhős készülődése az összecsapásra nincs meg a szerb énekben, csupán az ellenséggel folytatott párbeszéddel kapcsolatos motívum az első, amiben a két ének hasonló megoldást követ.

A főhős (a szerb énekben: a hősök) harci összetűzése az ellenséggel a második párhuzamosan szereplő motívum. A motívumok kidolgozása azonban figyelmet érdemlő eltérést mutat. A balladaként kategorizált magyar énekben ez

a motívum jelentős terjedelmű kidolgozásban szerepel. Kerekes Izsák – amint már jeleztük is – szónokol, aztán az ellenség felé ugrat, ott szópárbajt folytat ellenségeivel, majd a „gyalogösvény – szekérút" formula beiktatásával is a harci összetűzés igen plasztikus, érzékletes kidolgozása valósul meg.

Ezzel párhuzamosan a jogosan, találóan „balladás éneknek" mondott szerb darabban a harci összetűzés (jóllehet nem tekinthető balladai kelléknek) valójában balladai tömörséggel – mindössze három sorban – szerepel.

Ezt követően a hős lova jut szerephez. Kerekes Izsák esetében azzal, hogy megbotlik, amivel Hősünk sorsa végérvényesen megpecsételődik. A szerb énekben Janko a tüzes lógósnak (az énekben éppen ez a magyar kölcsönszó szerepel: *logov)* köszönhetően megmenekül, és viszi a hozzátartozóknak a gyászos hírt. A szerb ének ezt követő mintegy 16 sora a hír közlését tartalmazza, ami siratószerű megfogalmazást nyer, s erre az énekben is utalás történik („Megereszti hangját – ti. Janko – *siralmas nótára*" – „I zapeva *pesmu na zapevku*:").

3.3.3. A két éneknek motívumok tekintetében csupán két érintkezési pontja van, ám ezek (különösképpen a „gyalogösvény – szekérút" levonását követően) alapvetően nemzetközi gyakorisága semmiképpen sem nyújt alapot a szerb és magyar énekszerzők itt megnyilvánuló kölcsönösségéhez.

3.3.4. A két ének tehát egyazon időben keletkezett, mindkettő – s ebben a legerőteljesebb bennük a párhuzamosság, a hasonlóság – a XVIII. századi magyar–szerb kuruc–labanc ellentét talaján sarjadt. Ennek az ellentétnek a szelleme erjesztő kovásza lehetett az olyan jelentéktelenebb események megénekléséhez is, amilyeneknek tanúi vagyunk egyrészt a szebeni rácok Kerekes Izsákra való rázúdulásában, másrészt meg az Eger környéki országutakon csatangoló magyar szegénylegények, illetve kurucok összecsapásában a jankováci szerb szekeresekkel. Az általános párhuzamosság tehát ebből ered: közelebbi, szervesebb (motívumbeli, verselési) párhuzamosság azonban nem mutatható ki.

A két ének, minden jelzett eltérése mellett is, ritkán egybehangzó költői dokumentuma az egyazon időben lejátszódó és a két népet kölcsönösen érintő események megörökítésének; méghozzá az olyan eseményekének, amikor éppenséggel az ellenséges szembenállás, a mindkét részről vérontással, fővesztéssel járó konfrontálódás nyer költői megfogalmazást. Röviden: magyar és szerb részen is a szembeszegülésből, sőt – a véres kimenetelű ellentétből jellegében és nyilván funkciójában is hasonló, egymással párhuzamos vers szublimálódott.

4.

4.0. Az eddig elmondottak összegezéseképpen elmondható tehát, hogy a XVIII. sz. elején létrejött egy *Kerekes Izsák* címen ismert magyar nyelvű balladás hősének, amelynek tárgya egy korabeli szerb–magyar összetűzés, s amelyben a nagyszámú szebeni szerbbel szemben áll a magyar Kerekes Izsák (akiről kiderült, hogy hiteles személy volt), s akit a szerbek (közelebbről ki nem deríthető okokból) levágnak. Esetét a neve köré épített ének – nyilván az eseményt követően, valamikor 1704 táján – elmondja, illetve elsiratja.

A másik oldalon (Vitkovics Mihály tanúsága szerint) 1705-ből származik egy szerb nyelvű ének, méghozzá ugyancsak a korabeli Magyarország területéről (megőrzött egyedüli változata a Szerémségben, Vrdnikben került följegyzésre 1854-ben), más szerbhorvát nyelvterületen ismeretlen; és amelynek a magyar énekéhez hasonló a tematikája. Ebben a *Podigle se kiridžije bačke* c. „balladás énekben" a nagyszámú fegyveres magyar (föltehetően kuruc) portyázóval szemben állnak a fegyvertelen bácskai (jankováci) szerb szekeresek. Ezeket viszont a magyarok vágják le (miután nem hajlandók hozzájuk csatlakozni, a magyaroknak pedig szükségük van a szekeresek lovaira), a közülük hírmondónak csupán az egyetlen Janko (Vitkovics magyarra ültetett szövegében: Palkó) szekeres menekül meg.

Mindkét énekben a XVIII. századi magyar–szerb, kuruc–labanc alapú általános konfrontálódás egyedi költészeti vetülete valósul meg, közelebbi kölcsönösségi impulzusok a két ének kialakításában, minden elvi adottság ellenére sem mutathatók ki.

4.1. A *Kerekes Izsák* c. balladás hősének hozadéka, a szerb párdarabban eleve megcsillanó és feltételezett érintkezési pontok híján is, olyan méretű, hogy a benne megőrzött jelenség alapján az ezer éves folyamatosságot is meghaladó magyar–délszláv kapcsolattörténet legelején – és nem csupán a XVIII. századi érintkezések keretében – is foglalkoznunk kellene vele, és helyét ott is számon kellene tartanunk.

Arról van ugyanis szó, hogy egy különösképpen nem is jelentős esemény kapcsán szerepelnek egy magyar énekben egymás mellett (pontosabban: egymással szemben) magyar és szerb személyek. Az énekben megörökített kapcsolat XVIII. századi, abból a századból való tehát, amelyet kapcsolattörténeti tudatunkban inkább egy Erlangeni Kézirat magyar vonatkozású énekanyaga, Kazinczy aktív fordítói rácsodálkozása a Hasszan aga hitveséről szóló „mennyei szépségű elégiára" vagy a jakobinus kapcsolatok jelensége fémjelez.

Ez a század azonban a magyar–délszláv kuruc–labanc síkú ellentétek jelenségét is ismeri, és balladás hősénekünk (akár a kuruc költészet vagy a délszláv epikus énekköltés számos darabja) ennek a jelenségnek a jegyében fogant, ezt visszhangozza századok múltán is. (Talán ezért is siklott el fölötte a kapcsolattörténeti kutatás „vigyázó szeme".)

4.2. Van azonban ebben az énekben valami egészen más is. Olyan szikrája, olyan fénye van ugyanis ennek a jelentéktelen összetűzést ecsetelő darabnak, amely miatt akár csodálkozó, akár gyönyörködő tekintettel is bátran ráfeledkezhetünk. Régi és jóval régebbi kapcsolattörténeti fejezeteinkben, valamint az ebből a délszláv–magyar sorsközösségből teremtődött emlékeinkben-szövegeinkben is ritkán adódik ehhez fogható jelenség. Az ti., hogy egy valójában is hallatlan régiségű, a magyar ősköltészet kútforrásaihoz visszavezető alapokra épült rá a magyar–délszláv együttélés egy késői eseménye.

Olyan valami öröklődött ránk ebben az énekben, amihez fogható talán a rovásírásos magyar ábécé közé került szláv glagolita betűjelek esetében történt; vagy az, ami a délszláv kolindálási szokások és énekek meg a magyar regösénekek összeötvöződése során játszódott le.

4.3. Egy névtelen magyar költő egy XVIII. századi magyar–szerb összecsa-

pást olyan alapon festett meg, amelyen (hála az énekes-költő elődök meg nem fáradt, megőrző emlékezetének) föltetszenek őseink őseinek költészeti színei. S ennek a törmelékeiben fölsejlő, s a csodával határos módon fönnmaradt költészetnek a szálaival mintázta meg a délszláv (szerb) szomszédokkal kapcsolatos együttélésből adódó késői, XVIII. századi esemény képét. Őrizve az örökül rá maradt ősit, a sajátját, és ragaszkodva hozzá, mintha mindezt azzal a tudatos-tudatlan szándékkal tette volna, hogy fölhasználhassa az együttélés egyik eseményének kibontásához.

S itt az sem érdemi kérdés, hogy tanult költő, kántoros verselgető cselekedte-e, vagy csupán olyan tollforgató, aki egyszerűen nem tudott ellentállni a talányos, a kissé ugyan homályosnak tűnő, de mindenképpen kísértő-vonzó régiségű keretnek; s épp ezt találta kézenfekvőnek, hogy beleágyazza a hiteles, a vele egykorú Kerekes Izsák és a szebeni szerbek véres összetűzésének panorámáját.

Mindezt megoldhatta volna talán korszerűbb verselési kelléktárral is, miként évszázadokkal előtte és korszerűbb eszközökkel (!) énekel, ugyancsak délszláv emberek sorsáról, a XV. századi Gregori(us) és a XVI. századi Szabatkai Mihály, akiket, lám, nem kísért meg az ősi költészet hangzata. Persze, az sem zárható ki, hogy Kerekes Izsák tragédiájának versbe szedője önmagában véve sem lehetett esetleg valami túl inventív poéta, s ezért ragadta meg a számára kényelmesebbnek ígérkező megoldást. Megragadta ugyanis a meglévőt, a réges-régit, nem is sejtve bizonyára, hogy nagy régiségű törzsbe oltja be új (XVIII. századi) oltványát; s még kevésbé, hogy ezzel olyan szokatlan virágú hajtást fakaszt, amelynek a két szomszédnép sorsközösségére utaló költészet ritka kincsei között a helye.

Jegyzetek

[1] *Ortutay Gyula–Kríza Ildikó*: Magyar népballadák. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1968; 738. Énekünk itt a „balladás hősénekek" között szerepel, s a magunk részéről ezt a kategorizálást tekintjük megfelelőbbnek az eddigieknél.

[2] A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske. Ld. *Vargyas Lajos*: A magyar népballada és Európa II., Zeneműkiadó, Bp., 1976; 338–342

[3] Az ügyes házasságtörő asszony. Ld. *Vargyas Lajos*: I. m., 524–527

[4] *Vargyas Lajos*: I. m.: Háznépe védelmében elesett hős; 338–339

[5] *Uő*: uo: 339–340. Az énekkel kapcsolatban pedig: 340–342

[6] *Thaly Kálmán*: Adalékok a Thököly és Rákóczy kor irodalomtörténetéhez II., Bp., 1872; 147

[7] *Solymossy Sándor*: Ballada. MN III., Bp., 1938; 107–108

[8] *Ortutay Gy. – Kríza I.*: I. m.; 773–774

[9] *Vargyas Lajos*: Kutatások a népballada középkori történetében II. A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. Ethnographia. Bp., 1960; 479–523

[10] *Uő.*: uo.: 510–514

[11] *Faragó József*: Három magyar népballada. Művelődés, 1969/1; 46

[12] *Demény István Pál*: Kerekes Izsák balladája. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980. A motívumokkal kapcsolatos részben alapvetően erre a munkára támaszkod-

tunk, s emiatt a részletes bizonyító érveket mellőztük. A motívumokról részletesen ld. a könyv 21–45. l.

[13] *Vitkovics Mihály* magyar és szerb írásai. Európa Könyvkiadó, Bp., 1978; 91–92

[14] *Milica Stojadinović Srpkinja*: U Fruškoj gori 1854. Prosveta, Bgd., 1985; 150–151

[15] *Uő*: I. m., első kiadása három kötetben. I. k. 1861-ben Újvidéken, II. k. 1862-ben Zemunban, a III. k. pedig 1866-ban ugyancsak Újvidéken.

[16] *Magdalena Veselinović Šulc*: Vitkovićev prevod jedne narodne pesme. Zbornik za slavistiku MS, Novi Sad, 19/1980; 129–144

[17] *Vargyas Lajos*: I. m.; 338–339

[18] *Dávid Gyula–Tordai Zádor*: A kuruckor költészete. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest, é. n.; II. k., 63., 75., 80., 83., 87. és 97. sz. é.

[19] *Gezeman Gerhard*: Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama. Sr. Karlovci, 1925: 81. sz. é.; Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Sabrao i na svijet izdao *Valtazar Bogišić*, Biograd, 1878; 115. és 116. sz. é.; Srpske narodne pjesme. Skupio ih i na svijet izdao *Vuk St. Karadžić*. III. k. 85. sz. é.; *Hörmann Kosta*: Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini I–II. Sarajevo. 1888–89; I. k.; 2. sz. é., II. k. 63. sz. é.

Rezime

Mađarsko–južnoslovenski komparativni aspekti u narodnoj pesmi „Ižak Kerekeš"

Za istraživače jugoslovensko-mađarske, odnosno srpsko-mađarske književne uzajamnosti izuzetno zanimljivu tematiku predstavljaju dve pesme nastale početkom 18. veka. Jedna, ispevana na srpskohrvatskom, govori o bačkim kiridžijama („Podigle se kiridžije bačke") i njihovom sukobu sa Mađarima, pri čemu, u okršaju, sve kiridžije ginu, sem Janka. Druga pesma, oblikovana na mađarskom jeziku, govori o sukobu Ižaka Kerekeša („Ižak Kerekeš") sa sibinjskim Srbima, pri čemu – budući da je sam – gine od velike čete Srba.

Ove dve pesme bi već i po istom ili sličnom tematskom okviru (sa dijametralno suprotnom pozicijom aktera), sa mađarskim ličnostima u srpskoj i srpskim u mađarskoj pesmi, predstavljale polazište za istraživanja uzajamnosti. No, pored toga, u mađarskoj pesmi-baladi sačuvani su arhaični motivi i formule, koji upućuju na drevnu mađarsku epsku baštinu iz vremena pre doseljavanja predaka Mađara u panonski region, te se u pesmi odigrala izuzetna pojava uzajamnosti. Događaj s početka 18. stoleća sa sibinjskim Srbima ulazi u okvire pesme sa najdrevnijim elementima mađarske epske baštine, što je i u istoriji hiljadugodišnjih jugoslovensko–mađarskih književnih veza izuzetna pojava. Komparativno izučavanje dveju pesama, inače, obećava – pored iznetih – i druge moguće zaključke.

Summary

Hungarian–South-Slavic Comparative Aspects in the Folk-Poem "Izsák Kerekes"

Two poems which have origin from the beginning of 18th century are a very interesting subject for the researchers of the Yugoslav–Hungarian, more precisely the Serbian-Hungarian literary mutuality. One of them, written in Serbo-Croatian, is about

the coachmen of Bačka („The Bačka Coachmen have Raised up") and their conflict with the Hungarians, when in a struggle, all the coachmen were killed except Janko. The second one, made in Hungarian, is about the struggle between Izsák Kerekes and the Serbs from Sibiu, when he – being alone – was killed by a large troop of the Serbian soldiers.

The mentioned two poems, already by the same or a very similar context (with diametrically opposed protagonists'position), with Hungarian characters in a Serbian and Serbian characters in a Hungarian poem, could be a starting point for research of the mutuality. But in a Hungarian poem-ballad, some archaic motifs and formulae referring to the ancient Hungarian epic treasury from the period of the Hungarian ancestors' movement into the Pannonian Region was preserved, so an extraordinary manifestation of mutnality had occured in the poems. The event from the beginning of 18th century with the Serbs from Sibiu, enters the scope of the poem with the most ancient elements of the Hungarian epic treasury, what in the history of a thousand years long Yugoslav–Hungarian literary connections is an extraordinary phenomenon. In addition to the already mentioned, the comparative analysis of the both poems promises some other conclusions, too.

Original scientific paper

Póth István

JOVAN JOVANOVIĆ ZMAJ SZATIRIKUS VERSEINEK EGYIK CÉLPONTJA: TISZA KÁLMÁN

Jovan Jovanović Zmaj (1833–1904) a szerb romantika második korszakának kimagasló költői egyénisége. Irodalmi munkásságát elsősorban szerelmi lírája fémjelzi. A *Đulići* (Rózsák) és *Đulići uveoci* (Hervadt rózsák) c. versciklusaiban felesége iránt érzett szerelmének, családi boldogságának, majd felesége és gyermekei halála után, mély bánatának adott gyengéd, megkapó költői kifejezést. Költeményeiben egyszerűen, bensőségesen szól érzéseiről. A közvetlen hangnem, a meleg emberi érzés, mely áthatja a gördülékeny verssorokat, egyedi bájt kölcsönöz a szerb költészet e közismert gyöngyszemeinek.

Zmaj ifjúsági költőként is népszerű. A gyerekek nyelvén, közvetlen módon, könnyed, ritmikus, rímelő sorokban ír a kisfiúkat és kislányokat érdeklő dolgokról, eseményekről. Napjainkban is alig akad szerb vagy horvát gyerek, aki ne ismerné, ne tudná betéve néhány gyermekversét.

A költő balladái és egyes, a gondolati lírába sorolható költeményei, mind esztétikai, mind eszmei szempontból is jeles alkotások. Munkásságának jelentős részét viszont politikai és szatirikus versei képezik, melyek ugyan szerényebb művészi értéket képviselnek, de a korabeli politikai és társadalmi életben elért széles körű hatásuk miatt figyelmet érdemelnek.

Mielőtt kissé behatóbban foglalkoznánk a költő politikai-szatirikus költészetének a címben feltüntetett magyar vonatkozásaival, meg kell még említenünk műfordítói munkásságát. Az orosz (Puskin, Lermontov), francia (Béranger, V. Hugo), német (Goethe, Heine, Lessing, Uhland) és angol–amerikai irodalomból (Tennyson, Longfello) is sokat fordított, de a legtöbbet a magyar poézisból. Sok kisebb terjedelmű költeményen kívül átültette a *Toldi-trilógiát*, a *Jánost vitézt* és *Az ember tragédiáját* is. Másrészt Zmaj az a szerb költő, akit a legtöbbször fordítottak magyarra a múlt században. A magyar irodalmi életben elsősorban mégis költészetünk legsikeresebb szerb tolmácsolójaként tartották számon. Ez irányú munkásságát a Kisfaludy Társaság is méltányolta, megválasztva őt külső tagjának. A budapesti egyetem, melynek hallgatója volt, diszdoktorrá avatta.

(Költészetének magyarra fordított reprezentatív válogatása egy szép kiállítású kötetben születésének százötvenedik évfordulója alkalmával (1983-ban) Új-

vidéken jelent meg a Forum Könyvkiadó gondozásában. Az antológiát Mladen Leskovac akadémikus beható, művészien megfogalmazott esszéje vezeti be, a fordítások színvonalát pedig olyan nevek mint Vajda János, Weöres Sándor, Dudás Kálmán, Fehér Ferenc, Ács Károly, Csuka Zoltán, Gál László és Pap József fémjelzik.)

Jovan Jovanović Zmaj éber figyelemmel kísérte a társadalmi és politikai élet fejleményeit és az őt érintő eseményekre egy-egy verssel reagált. Élményszerűen tükrözte korának társadalmi helyzetét. A polgári liberalizmus szemszögéből élesen, határozottan, s nem utolsósorban szellemesen támadta a haladást gátló erőket. Maró gúnnyal állította pellengérre a retrográd politikusokat a Száván innen és túl egyaránt. Célpontjai közé tartoztak Tisza Kálmán magyar, Nikola Hristić és Stojan Novaković szerb miniszterelnökök, de még Mihailo Obrenović szerb fejedelem és Milan Obrenović szerb király is. A költő Svetozar Miletićnek, az ismert magyarországi szerb politikusnak volt következetes és odaadó híve, akinek célkitűzéseit írói tevékenységével oly sikeresen szolgálta, hogy a Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt leghatásosabb propagandistájaként tartották számon.

Zmaj együtt élt az eseményekkel és a politikai harcokban művészi eszközeivel, könnyed, hatásos verssel vett részt. Elsősorban közvetlen környezetének politikai és társadalmi jelenségeit kísérte figyelemmel, de a jelentősebb európai eseményekre is reagált. Pl. 1871-ben a *Milostivoj Evropi* (A kegyes Európához) című és a *Na grobu streljanih komunista* (A kivégzett kommunisták sírjánál) alcímet viselő versében a Párizsban kivégzett kommünárok sorsát siratja, és az európai uralkodó osztályokat támadja. Ez alkalommal a szélesebb európai és szerbiai tárgyú költeményeivel nem foglalkozunk, hanem figyelmünket a magyarországi eseményekre összpontosítjuk.

Zmaj mindenekelőtt költő, de szinte egész élete folyamán munkatársa vagy szerkesztője volt egyes szerb élclapoknak, és ezekben jelentette meg legtöbb szatirikus és politikai versét. Ilyen lapjai voltak a *Komarac* (Szúnyog) (1862–1863), *Zmaj* (Sárkány) (1864–1871), *Žiža* (Szikra) (1871–1873) és a *Starmali* (Oktondi) (1878–1889). A hasonló magyar lapokat, az *Üstököst*, *Bolond Miskát*, *Borsszem Jankót* és *Bolond Istókot*, is figyelemmel kísérte, melyekből karikatúrákat vett át; Tallérossy Zebulon, az *Üstökös* kedvenc alakja a *Zmajban* is szerepel. Kakas Márton, azaz Jókai Mór több írását is közli élclapjaiban. A magyarból fordított karcolatok, rövid cikkek átvétele elsősorban a kiegyezés előtti magyar–szerb barátság időszakára jellemző. Később mindinkább a magyar politikusok elleni támadás jellemzi Zmaj politikai-szatirikus verseit, bár – mint említettük – a szerbiai retrográd kormányszervek is célpontjai voltak a költő gúnyos nyilainak Miletić politikai irányvonalának megfelelően.

Svetozar Miletić harcos közéleti személyiség volt, odaadóan küzdött nemzetiségének politikai és kulturális jogaiért, és ezért csakhamar szálka lett a magyar uralkodó osztály szemében. 1870-ben felfüggesztették képviselői mentelmi jogát, és egy éles hangú cikke miatt, melyben a horvát bánt támadta, bíróság elé állították és elítélték. A magyarországi szerbek zajosan megünnepelték szabadulását a váci börtönből, de a tervezett újvidéki fáklyásmenetet a főispán betiltotta. A költő a *Namena* (Ajánlás) c. versével válaszolt, és azt mondta, fénye-

sebb és tartósabb fáklyát jelent majd az akkor alapított *Žiža* c. humorisztikus, szatirikus lapja.

1875-ben, mikor Tisza Kálmán lett a budapesti kormány elnöke, a Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt soraiban már a hanyatlás és széthúzás jelei mutatkoztak. Még súlyosabbá vált a helyzet a pártban, mikor első embere 1876-ban ismét börtönbe került. Miletićet hazaárulás vádjával öt évre ítélték, de 1879-ben kegyelemben részesült és kiszabadult. Ezeket az eseményeket Zmaj több versében is érintette, pl. 1878-ban. Míg ő – mint mondja – reménykedik a szerbiai és Crna Gora-i (montenegrói) fegyverek győzelmében és a török uralom alól való végső felszabadulásban, addig a szabadság bajnoka börtönben sínylődik:

Baš kad je Srbin lance
Sa srpstva raskovo,
Onda je – pre ni posle –
Miletić robovo.
(Da li će)

(Épp, amikor a szerb/ A szerbség láncait leverte,/ Akkor – sem előbb, sem később – / Miletić raboskodott.)

A politikus kiszabadulását a költő is megünnepli a *15 november 1979* c. költeményében.

Zmaj természetesen nagy figyelemmel kísérte a hetvenes évek eseményeit a Balkán-félszigeten. A törökök elleni háborúk benne is – mint valószínűleg minden szerb lelkében – felkeltették a reményt, hogy honfitársaik végre felszabadulhatnak az öt évszázados török uralom alól. Ismeretes viszont, hogy az orosz–török háború idején a magyar kormány és a magyar közvélemény rokonszenve a törökök pártján volt, ahogyan erről pl. Arany János *Plevna* c. költeménye is tanúskodik. A szerbek és persze Zmaj is az oroszokat pártolta, különösen 1877-től, amikor a szerb fejedelemség is belépett a háborúba, hogy a még török elnyomás alatt sínylődő testvéreit felszabadítsa. A nemzetét és népét szerető szerb költő – akihez a magyar irodalom is közel állt, aki a Kisfaludy Társaság külső tagja volt – levelet intézett Aranyhoz, melyben hangot adott fájdalmának és felháborodásának, mert a „szabadságszeretetéről világszerte ismert magyar nemzetben"... „egy mécsvilágnyi rokonszenv" sem nyilvánult meg a szerbek felszabadítása és szabadsága iránt.

A szerb költő persze több versében is kitért a háborús és a háborúval kapcsolatos eseményekre. A *Šta vrede te njihove simpatije* (Mit ér rokonszenvük) c. költeményben gúnyosan mondja, hogy a magyarok csupán forró együttérzésüket küldték a törököknek, ami nem jelentett hasznosítható támogatást, és a meleg szavak mellett még melegedni sem lehetett. Az Oroszországba tartó 30.000 oszmán katona, majd melegedhet a hideg orosz hadifogságban.

Az említett költeményekben a költő a magyar kormányt vette célba, de a miniszterelnököt név szerint nem említi. Van azonban sok olyan műve, írása is, amelyikben nevén nevezi Tisza Kálmánt, különösen akkor, amikor epés szatírával, maró gúnnyal harcol a magyarországi szerbség, illetve Miletić pártjának ügyéért. A legtöbb ilyen tárgyú versét, bökversét, karcolatát 1878 és 1889 kö-

zött a *Starmali* c. humorisztikus, szatirikus lapjában jelentette meg. Már az első évfolyamban, 1878-ban is több utalás található Tisza Kálmán kormányának működésére. A 3. számban közölt *Ostavke* (Lemondások) c. nyolcsoros kis vers szerint jó hír, hogy a bécsi miniszterek lemondtak, de mi haszna ennek, ha a pestiek nem követik példájukat. A magyarországi szerb politikai körök, úgy tűnik, mégis reménykedtek – a Szabadelvű Párt válsága idején – hogy a magyar kormány megbukik. Az élclap 6. sz.-ban (aug. 25/szept. 6.) ugyanis a költő a *Curiosum* c. bökversében annak örül, hogy bár a Száva és Dráva vize emelkedik, a *Tisza* apad, hanyatlik:

U celoj stvari
To mi se dopada,
Što baš onda
Kad Sava i Drava dolaze,
– *Tisa* opada.

(Az egész dologban/ Az tetszik nekem/ Hogy éppen akkor/ Amikor a Száva és Dráva emelkedik/ A Tisza apad.) Zmaj többször is szellemesen használja ki, hogy a miniszterelnök és a folyó neve egyezik.

Széll Kálmán pénzügyminiszter 1878-ban történt lemondásával a szerb költő két versben is foglalkozik. „Akinek nem tetszik, az menjen..." hangzott egykor a miniszteri jelszó, mely most íme a miniszterekre vonatkozik:

I tako će ta deviza
Da postigne cel,
Nek se sele ministri,
Međ' njima je Sel!

(S így ez a jelszó majd/ Eléri célját,/ Menjenek a miniszterek,/ Közüttük van Széll!).

A jelszó egy 1868-ban írt Zmaj-versből számazik. Ezek ugyanis Wenckheim Béla, akkori belügyminiszter szavai, melyeket a nála járt szerb küldöttség szemébe vágott, amikor elutasította az újvidéki Szerb Nemzeti Színház támogatására átnyújtott kérvényt.

Figyelemre méltó a fenti versben, mint még más szatírákban is, Zmaj tudatos, találó rímhasználata. Az összecsengő magyar szavak, a *cél* – *Széll* rímpár idegen hangzása miatt felkelti az olvasó figyelmét, s az egész kis költemény csattanó befejezését adja.

A másik versben, a *Sretno je pao* (Szerencsésen bukott) címűben arról értesülünk, hogy a pénzügyminisztérium vezetését Széll Kálmántól Tisza Kálmán vette át, de a költő felteszi a kérdést, vajon haszna lesz-e a mi pénztárcánknak abból, hogy a miniszteri bársonyszékben most *szél* helyett *víz* ül:

Ali da l' to našoj
Kasi što god vredi,
Što sad mesto *vetra*
Voda u njoj sedi.

(Vajon azonban az/ Kasszánknak valamit is jelent,/ Hogy most *szél helyett,/ Víz* ül benne.) Zmaj bökverseiben szeret játszani a szavakkal, ebben az esetben a volt pénzügyminiszter családnevének jelentését használja ki ügyesen.

Tisza Kálmán ötvenedik születésnapját 1880-ban széles körben megünnepelték Magyarországon. Erre az alkalomra a szerb költő is írt egy költeményt *Jubilej i – pomračenje* (Jubileum és – elsötétedés) címmel. A szerző sajnálja, hogy a szerb–magyar együttműködés időszaka (az ötvenes években és a hatvanas évek első felében) csak rövid ideig tartott. Ő most nem ünnepel, nem tesz ki gyertyát az ablakba, mely így sötétben marad, miképpen a hold sem világít. Néhány verssorban azután Zmaj a közös hazáról szól, majd megkérdezi, vajon jogról és igazságról ma még álmodni sem szabad?

Majko, vaša, majko naša,
Zemljo kralja Matijaša,
Zar o pravdi i pravici
Ka o nekoj stranoj tici
Mi ne smemo svikolici
Imat' barem pusti san!

(A ti anyátok, a mi anyánk,/ Mátyás király országa,/ Vajon az igazságosságról, igazságról/ Mint valamely idegen madárról/ Mindannyiunknak nem lehet/ Legalább puszta álmunk!)

Egy kis bökvers Tiszáról 1881-ben látott napvilágot:

Za poznavanje ljudi
Ako hoćeš, – hajd na primer Tisu,
Da upoznaš na tenane,
Ti promotri ko su i kakvi su
Oni što ga brane.

(Az emberek megismerésére./ Ha akarod, – mondjuk például Tiszát,/ Megismerni aprólékosan,/ Vedd szemügyre kik és milyenek/ Azok, akik őt védelmezik.) Itt nyilván egyes korrumpált szerb újságírókról van szó és más, nemzeti szempontból kétes elemekről, akik támogatták Tisza Kálmán politikáját.

A liberális és humánus eszméket valló költő a magyar alkotmányos élet, a vármegyék hatáskörének korlátozása ellen is felszólal a *Slika i prilika* (Hasonmás) c. versében 1886-ban: A Borsszem Jankóban látott egy rajzot, amelyen Tisza ollóval nyirbálja, kurtítja egy agár farkát, s csodálkozik, hogy ez az állatnak nem tetszik.

Ali ko je hrt taj?
Niko drugi nije,
Već stubovi ustavnosti,
Stare *županije*.

(De mi ez az agár?/ Nem más,/ Mint az alkotmányosság oszlopai,/ A régi vármegyék.)

1886 májusában Jansky vezérőrnagy – mint ismeretes – megkoszorúzta az 1849. évi budai harcokban elesett Hentzi császári tábornok síremlékét. Az esemény felkavarta a magyar közvéleményt, felháborította a sajtót, és utcai tüntetésekre is sor került. Zmaj, szokásához híven, gyorsan reagált, már június 1-jén megjelent a magyar című *Nem szabad henczegni* (Starmali 14. sz.) c. verse:

A šta će mi venci!
Veli mrtav Henci.
Nisu venci stranski,
Veli živi Janski!

Ti su venci kusi,
(Mogli b' reći Rusi.)
Narodnosti žmure
(Jer im suze cure).

A Tisa šeprtlji,
Da zagladi fakta:
Muzika je, veli, dobra,
Ali nema takta.

A ja na takt zviždukam:
Šalajdalajdanom!
Rad'te kako znate –
Nem tudom, nem bánom.

(Minek nekem koszorú!/ Mondja a halott Hentzi./ A koszorúk nem idegenek, –/ Mondja az élő Jansky!/ Ezek a koszorúk izlésesek,/ (Mondhatnák az oroszok.)/ A nemzetiségek hunyorgatnak/ (Mert könnyeik folynak)/ S Tisza ügyetlenkedik,/ Hogy elsimítsa a tényeket:/ A zene, véli, jó,/ Csak nincs taktusa (tapintata)./ Én pedig taktusra fütyülök:/ Salajdalajdanom!/ Csináljátok, ahogy tudjátok –/ Nem tudom, nem bánom.)

A *Starmali* következő (15.) számában az osztrákok ellen tüntető magyar egyetemi ifjúság magatartását, kiállását dicsérő, elismerő verssorok jelentek meg Zmaj tollából *Mađarska akademična omladina u Pešti, Pečuju itd.* (A magyar egyetemi ifjúság Pesten, Pécsett stb.) címmel. A négy versszakból álló költemény utolsó sora: „Od ovakve đece mogu biti ljudi." (Ilyen gyerekekből majd férfiak lehetnek; azaz: igazi férfiak.) A szerb költő véleménye megegyezik a magyar állásponttal, ha az retrográd nézetek ellen nyilvánul meg. Annak ellenére, hogy ebben a korban nagy az ellentét a Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt és a magyar uralkodó osztály között, a szerb költőben van annyi igazságérzet, hogy magasztaljon olyan magyar cselekedeteket, melyeket erre méltónak tart. Arra is hajlamos, hogy érdemes magyar férfiakat, történelmi személyiségeket dicsőítsen. Így pl. 1880-ban, Széchenyi István szobrának leleplezése alkalmával látott napvilágot szép költeménye *Sečenjiju* (Széchenyinek) címmel. Érdemes belőle néhány sort idéznünk:

...
Ceo narod blagosilja
Darežljivu tvoju ruku
Žrtvovo si kule blaga
Za prosvetu, za nauku

Mi pastorci, pepeljuge,
Naše majke domovine, –
Na svečanost mi ne smemo,
Tek provirujemo.
...
A mi Srbi iz tišine,
Iz negdanje Vojvodine,
Al' i mi smo gole glave
Kad se dela tvoja slave,

(Az egész nemzet áldja/ Adakozó kezedet;/ A kincsek tornyait áldozta fel/ A művelődésért, a tudományért/.../ Mi szerbek pedig visszavonultságunkból/ Az egykori Vajdaságból/ Mostohagyerekei, hamupipőkéi,/ Nem mehetünk az ünnepségre,/ Csak éppen oda pillantunk./ De mi is hajadonfővel vagyunk/ Mikor tetteidet dicsőítik ...)

A nyolcvanas évek erősödő politikai nyomása tükröződik a költő műveiben. Így többek között a *Zakonski predlog o srednjim školama* (Törvényjavaslat a középiskolákról) (Starmali 1883, 7. sz.) c. versében elégedetlenségének ad kifejezést, és személyesen Tisza Kálmánt okolja a nemzetiségeket hátrányosan érintő javaslat miatt. Némi fenyegetéssel fejezi be a költeményt. Az utolsó versszak így hangzik:

Opasna je tvoja čaša,
– Patrioti srce zebe –
Opasna je sada za nas,
Sutra možda već za tebe.

(Veszélyes a poharad,/ – A hazafinak szíve remeg –/ Veszélyes most ránk nézve,/ Holnap talán már rád nézve.)

A *Madžarska renuncija, ili bolje rečeno uncija rena* (Magyar renunciáció vagy jobban mondva egy uncia torma) (Starmali 1886, 29. sz.) c. versből megtudjuk, hogy Tisza Kálmán nem foglalkozik a szerbek panaszaival, sérelmeivel. Ha ez nehezen érthető, majd megmagyarázza Falk Miksa. Befejezésképpen pedig ezt mondja a költő: ha nekünk szerbeknek ebből elegünk lesz, akkor pedig „ördögadta". Ezt a magyar indulatszót Zmaj kedveli, többször is használja, persze a szerbhorvát kiejtésnek és helyesírásnak megfelelően *erdegata* alakban. Sőt van egy *Erdegata* c. verse is 1886-ból. Ízelítőül íme a második versszak:

Jednima su date staze
Da po njima druge gaze,
Drugima se stežu noge
Da padaju u vrtloge.
Jednom kažu: ti si moj!
Drugim prete: ti se boj!
Jednom meso, drugom kost
Erdegata – jednakost!

(Egyeseknek ösvényeket adtak/ Hogy azokon másokat tapossanak/ Másoknak megkötik lábukat/ Hogy örvénybe zuhanjanak./ Egyiknek mondják: te az enyém vagy!/ Másikat fenyegetik: te félj!/ Egyiknek hús, másiknak csont/ Ördögadta – Egyenlőség!)

A parlamenti választások visszaéléseivel több költeményében is foglalkozik Zmaj. Pellengérre állítja a korteskedést, az itatást, etetést. A *Širi pogled na izbore* (Átfogóbb tekintet a választásokra) c. versben (Starmali 1884, 16. sz.) a mértéktelen lakmározásról és ivászatról szól. Nagy bőség volt mindenből az alkotmány nagyobb dicsőségére, a választók pedig „levizsgáztak" Tisza egészségére. Az 1887. országgyűlési képviselőválasztások a költő érdeklődésének középpontjába kerültek. Már májusban közzé teszi az *Izbori se približuju* (A választások közelednek) (Starmali 1887, 14. sz.) című versét, mely hét négysoros strófából áll. Minden versszak 3. sora ugyanaz: *Pomozite Tisi gospodaru!* (Segítsétek Tisza kegyelmes urat!). Lesznek, mondja, csábító szavak, zsírban úszó paprikás, némi aprópénz, bor és pálinka. A két zárósor a következő:

Pomozite Tisi gospodaru!
(Da vas strmoglavi.)

(Segítsétek Tisza kegyelmes urat!/ Hogy a mélybe taszítson benneteket.)

Az élclap következő, 15. sz.-ában megjelent egy hasonló szellemű költemény *Sad je vreme* (Most van az ideje) címmel. Most vigasztalnak, ígérgetnek, de akinél még van öntudat, az nem hagyja magát az orránál fogva vezetni. – A választások után, októberben Zmaj ostorozza, kigúnyolja Tisza pénzügyi intézkedéseit a *Tisa u novom kaputu* (Tisza új kabátban) (Starmali 1887, 28. sz.) c. versében.

A költő Tisza Kálmán külpolitikáját is célba veszi. A *Tisina blamaža* (Tisza blamázsa) (Starmali 1888, 14. sz.) c. hosszabb költeményében a Franciaország elleni kirohanását állítja pellengérre. Majd Apponyi Albert beszédére reagál *Aponji* c. versében (Starmali 1888, 23. sz.), mely szerint ez a politikus még fokozni szándékozza Tisza elnyomási módszereit.

Tisza Kálmán kormányzásának idején mindvégig a magyar miniszterelnök volt szerb a költő támadásainak, gúnyolódásainak középpontjában. Az akkori nemzetiségi értelmiségiek nézetéhez hasonlóan ő is „a nemzetiségek eltiprójának" tekintette Tiszát. Zmaj gúnyos nyilai azonban nem csak a magyar politikusokat vették célba, hanem a magyar államférfiak kiszolgálóit is, azokat a honfitársait, akik pénzért vagy karrierizmusból támogatták a budapesti kormányokat. Megjelent abban az időben néhány olyan szerb nyelvű lap, amelyik a magyar vezető politikusok, a magyar uralkodó osztály politikáját támogatta. Ezeket az újságokat általában a magyar kormány és egyes szerb egyházi vezetők pénzelték. Ilyen volt az Újvidéken kiadott *Srbski narod* (Szerb Nemzet) (1869–1891) – melyet Zmaj gúnyverseiben rendszerint „Turski narod"-nak, „Török Nemzetnek" titulált –, majd a neves szerb író, Jakov Ignjatović lapja, a *Nedeljni list* (Vasárnapi Újság) (1879–1882) és a *Naše doba* (Korunk) (1885–1908). Ezek az újságok szöges ellentétben álltak Zmaj politikai nézeteivel és nemzeti érzéseivel, s így természetesen tollhegyre is vette őket. Íme két bökvers, melyekben a költő korrupt újságírókat állít pellengérre:

Jednom uredniku
Tisa voda hladna
Našla sebi žedna sina,
Makar da je Tisa *voda*
Ipak tebi daje – vina.
(Starmali 1881, 20. sz.)

O nekom novinaru
Za nekoga novinara
Vele: *Ima dara*,
I ja velim ima
I to – od Mađara.
(Starmali 1882, 5. sz.)

(*Egy szerkesztőnek*. A hideg vízű Tisza/ Megtalálta szomjas fiát,/ Bár a Tisza víz/ Neked mégis ad – bort.) – (*Egy újságíróról*. Egy újságíróra vonatkozólag/ Mondják: Van tehetsége./ Én is úgy vélem van/ S pedig – a magyaroktól.) (A szerb „dar" szónak „tehetség" és „ajándék" a jelentése.)

Zmaj szellemességét, ügyes szójátékát ebben a két versikében is megfigyelhetjük. Ötletesen kihasználta a „Tisza – Tisa" és a „dar" szók többjelentését és a korabeli olvasót nyilván gúnyos, talán keserű kacajra bírta, különösen akkor, ha a célbavett újságíró személyére is lehetett következtetni.

A költő bizonyára kevésbé fájlalta, hogy különböző kétes értékű zsurnalisztták eladták magukat a magyar politikusoknak, mint azt, hogy az ifjúkori barát, a regényíró, Jakov Ignjatović (1822–1889) is ezek sorába lépett. A szentendrei születésű író, akit ma is nagyra értékelnek, mindig is magyarbarát volt: a szabadságharc idején, majd 1861-ben országgyűlési képviselőként, de később is, amikor tehetségével, hírnevével a nemzetiségek elnyomásának politikáját segítette, és ezért szubvenciót is kapott Tisza Kálmánéktól. Ezt Zmaj nem tudta megbocsátani. Gyakran nevetségessé teszi, maró gúnnyal ostorozza. Pl. *Srbin i njegova proza* (A szerb és prózája) (Starmali 1880, 14. sz.) c. költeményben azt mondja, hogy a „szerb" Jaša Tisza Kálmán minden cselekedetét, véleményét hajbókolással fogadja, jóváhagyja és helyesli. Mi lesz azonban akkor, ha majd kiürül a diszpozíciós pénztár?

Ali kad bi negleđuša
Udarila kakva suša
I na kuče i na mače,
I u kase disponjače,
Pa u njima ponestalo
I belo i žuto, –
Šta bi onda bruder Jaša?
– Onda bi ućuto.

(De ha váratlanul/ Aszály jönne/ A kutyákra és macskákra,/ Valamint a diszpozíciós pénztárba,/ S benne eltűnne/ A fehér és sárga,/ Mit tenne akkor „bruder" Jaša?/ – Akkor elhallgatna.) A költő szinte állandó jelzőként használja a német „Bruder", illetve a magyar „szegény" szavakat a Jaša név előtt, mely nem más, mint a Jakov keresztnév becézett alakja.

Ugyanebben az évben egy szellemes epigrammában is kigúnyolja a költő a szubvenciót élvező prózaírót:

Tisa kori Jašu:
Bruder, to je sram!
Tolko novca koštaš,
I opet si sam!
Kupite mu kuću, nek je
Pod kiriju daje,
Samo tako može i on
Doći do „partaje".
(Starmali 1880, 7. sz.)

(Tisza szidja Jašát:/ Bruder, ez szégyen!/ Annyi pénzbe kerülsz,/ S mégis egyedül vagy!/ Vegyetek neki házat, hadd/ Adja bérbe,/ Csak így juthat ő is/ „partájhoz".) (Partaja = párt, bérlő, lakó.)

Mikor 1882-ben megszűnt Ignjatović *Nedeljni list* c. lapja, a *Starmaliban* a következőt olvashatjuk: „‚Nedeljni list' je prestao izlaziti, jer ga je *jedan pretplatnik iz Budimpešte* ostavio." (A „Nedeljni list" megszűnt, mert *egy budapesti előfizetője* elhagyta.)

Zmaj élclapjának állandó célpontja volt Jakov Ignjatović a nyolcvanas évek elején. A *Puslice* (Puszedli) rovatban (1881, 2. sz.) pl. írja: „Jaša Ignjatović trudi se da odbrani srpstvo od Bugara." (J. Ignjatović arra törekszik, hogy megvédje a szerbséget a bolgároktól.) Majd német nyelvű kérdéssel folytatja: „Warum, Bruder, in die Ferne schweifen?" Hiszen itt Magyarországon is lenne mit védelmezni, küzdeni lehetne a Tisza-kormány túlkapásai ellen. A „brudernek" azonban más a véleménye:

Jaša veli: „Pust'te, Raci,
Nek vas svaki đavo dira!
Nek vas gnječe, nek vas guše,
Samo Tisi dajte mira..."
(*Mir*) (Starmali 1881, 10. sz.)

(Jaša mondja: „Hagyjátok, rácok,/ Hadd piszkáljon benneteket mindenféle ördög!/ Hadd nyomorgassanak, fojtogassanak titeket,/ Csak Tiszát hagyjátok békén.)

Nagyon sok Ignjatovićra célzó epés megjegyzést tett és maró gúnyverset írt Jovan Jovanović Zmaj, de a regényíró 1889-ben bekövetkezett halála alkalmából egy, az irodalmi érdemeket elismerő, szép költeménnyel búcsúzott ifjúkori barátjától.

Zmaj támadásainak még egy gyakori célpontja, a magyarországi szerb egyház feje, German Anđelić (1822–1888) pátriárka volt. German a Tisza-kormány segítségével került a szerb pravoszláv egyház élére 1879-ben, annak ellenére, hogy az egyházi kongresszuson jóval kevesebb szavazatot kapott mint ellenfele. (A kinevezést az uralkodó 1881-ben hagyta jóvá.) Germant klerikális ügyvitele, de még inkább kormányhű magatartása tette ellenszenvessé a szerb értelmiségi és liberális polgári körökben, így Zmaj szemében is. A költő az egyházfőt Tisza Kálmán bérencének tekintette és olyan valakinek, aki szolgálja

a magyarosítás ügyét. Természetes tehát, hogy pellengérre állította, s apró karcolataival, gúnyos verssoraival állandóan ostorozta. 1879-ben született pl. a *Drugo i drukčije putešestvije* (Másik és másfajta utazás) c. költemény. Ebből idézünk néhány versszakot:

Zar ti nisi naše krvi?
Zar ti nemaš majčin grob?
Zar ti zato *Krunu* dasmo,
Da Mađaru budeš rob?

Dočekajte kako znate,
Srbi, braćo, njegov „vhod" –
Samo decu klon'te s puta,
– U deci nam živi rod.

Šta je tebi do nas stalo,
Šta do sreće roda svog!
Ta tebi je uvek malo,
Jerbo ti je demon bog.

Kud god dođe, kud god prođe,
Uklanjajte porod svoj,
Otruju l' se naša deca,
Teško nama, – Bože moj!

(Hát te nem vagy a mi vérünkből?/ Neked nincs anyád sírja?/ Hát azért adtuk neked a koronát,/ Hogy rabja légy a magyaroknak?/ Mit érdeklünk mi téged,/ Mit a fajtád boldogsága!/ Hisz neked minden kevés,/ Mert istened a démon./ Fogadjátok, ahogy tudjátok/ Szerbek, testvérek, „jövetelét" –/ Csak a gyerekeket távolítsátok el az útból,/ – A gyerekekben él nemzetünk./ Akárhova jön, akárhol halad el,/ Távolítsátok el a gyerekeket,/ Ha gyermekeink megfertőződnek,/ Pórul járunk, – Istenemre!) (A „putešestvije" és „vhod" régies, oroszos szavak is az egyházi vonatkozásra utalnak.)

E versek előzménye egy másik 1897-ből, amelyikben a költő felhívja honfitársait, emeljék a gyerekeket a magasba, hogy jól megnézhessék Miletićet, azt az embert akinek útmutatásait minden szerbnek követnie kell.

A *Pesma o radu* (Vers a munkáról) (Starmali 1882, 31. sz.) utolsó strófája így hangzik:

A Anđelić? – pitate me,
Čim li se on bavi?
I on radi, dabogme,
Radi nam o – glavni.

(S Anđelić? – kérdezitek,/ Ő mivel foglalkozik?/ Ő is dolgozik, bizony,/ Az életünkre tör) (A szójátékot nehezen lehet visszaadni.) A főpap ugyanis, Zmaj szerint, a magyarosítást segíti elő, és ezáltal veszélyezteti a szerb nemzetet.

A budapesti kormány magyarosító politikája a nyolcvanas években felerősödött, s bár a szerbek nagyobb ellenállást tanúsítottak, mint pl. a magyarországi németek és szlovákok, bizonyos polgári körökben náluk is tapasztalható volt némi elmagyarosodás, mint ahogyan erre Zmaj néhány bökverse utal:

Kako sam ja nagrabusio
Pitao sam Srpkinjicu
Iz klostera mađarskoga:
Reci-der mi, dušo moja,

A tako ti živa Boga,
Voliš li ti srpski govor,
Srpske reči,
Da l' i tebi srpski jezik
Milo zveči?
Srpkinjica klimnu glavom
Kao mali miš,
Pa mi reče, pa mi reče:
„Igen is!"
(Starmali 1881, 2. sz.)

Radost dedina
Uzo deda svog unuka,
Metn'o ga na krilo,
Pa ga pita: Znaš li šta je
Na Kosovu bilo?
Dobro đače dade čuti
Svoj glasak umilni:
„Nagy-apókám, hát te nem tudsz
Magyarul beszélni!?"
(Starmali 1885, 31. sz.)

(*Hogyan jártam pórul.* – Megkérdeztem egy szerb leánykát/ A magyar kolostorból/ Mondd már lelkecském,/ Élő Istenedre,/ Szereted-e a szerb beszédet,/ A szerb szavakat,/ A szerb nyelv neked is/ Kellemesen hangzik?/ A szerb kislány fejével bólint/ Mint egy kis egér,/ S mondja nekem, mondja nekem:/ „igenis!") (*A nagyapa öröme.* – A nagyapa fogta az unokáját,/ Az ölébe ültette,/ Majd megkérdezte: Tudod-e/ Mi volt a Rigómezőn?/ A jó kis diák hallatja/ Nyájas hangját:...)

A két versike magyar nyelvű befejezése nem mindennapi hatást gyakorolhatott. A költő epésen, maró gúnnyal ostorozza a szerb polgárságnak azt a részét, rétegét, mely már nem tartja fontosnak, hogy gyermekei megtanulják anyanyelvüket. A kis versek eszmei mondanivalója meghökkentően, mondhatnánk töményen és bizarrul jut kifejezésre a magyar befejező mondatokban.

Magyar vonatkozású politikai szatíráit a szerb költő sokszor fűszerezi magyar szavakkal, verssorokkal. Ezt azért tehette, mert abban az időben a magyarországi szerbek – s ezek voltak túlnyomórészt olvasói – általában jól tudtak magyarul. Az idegen nyelvű váratlan fordulatok pedig sajátos, néha bizarr aromát adtak csipkedő verseinek. A magyar kifejezések szervesen beleillettek a kis költemények hangulatába, és fokozták a mondanivaló hatását, különösen akkor, ha olyan rímpárok mint pl. *cél – Széll*; *mali miš – igen is*, vagy az itt nem idézett *tábor – Gábor*; *ništa – Pista* furcsálkodó, különleges rímzenéjükkel a frappáns befejezést jelentették.

Jovan Jovanović Zmaj éles támadásai a budapesti kormány és személy szerint Tisza Kálmán ellen, felháborodott, epés észrevételei a szerbeket ért sérelmekre, felvetik a kérdést, vajon hogyan viszonyult ő az országhoz, az akkori

Magyarországhoz. Mind egyes költeményeiben, mind apróbb észrevételeiben figyelemre méltó kitételekkel találkozunk. Az 1880-ban Tisza születésnapjára írt szatirikus versében szembetűnnek ezek a sorok:

Majko vaša, majko naša
Zemlja kralja Matijaša...

(A ti anyátok, a mi anyánk/ Mátyás király országa...) A Tiszát maró gúnnyal ostorozó *Tisina blamaža* (1888) c. költeményében olvashatjuk a következő versszakot:

Tako li se bez nevolje
Garancija mira daje!
To pitati i mi smemo,
– Otadžbina i naša je.

(Vajon így, kényszer nélkül/ Adják a béke garanciáját!/ Ezt megkérdezhetjük mi is,/ – A haza a miénk is.)

Még világosabb, egyértelműbb a költő szemlélete a *Starmali* néhány karcolatában. Az 1886. évfolyam 31. sz.-ban olvashatunk pl. arról, hogy az „Alkotmány" nevű hajó elsüllyedt. A hírhez a lap a következő epés megjegyzést teszi: „Mi már hozzászoktunk, hogy az alkotmányok elsüllyednek. *Pillantsunk csak Szerbiára, majd a mi hazánkra is.* (Kiemelés P. I.) Érdemes még idéznünk a szerkesztőség egyik válaszából: „Más Andrássy, Tisza, Trefort, az indulatos újságírók és az általuk félrevezetett áramlat a magyar nemzetben – s más a haza, melyet a szerb ember mindennek ellenére szeret, még akkor is, ha ezt a szeretetet nem viszi vásárra."

Zmaj nyilván meg tudta különböztetni a magyar népet és Magyarországot a retrográd politikusoktól és az elnyomó osztályoktól. Mint ahogyan ezt már jól meglátta a neves szerb irodalomtörténész Jovan Skerlić (1877–1914), aki a költő irodalmi működésének ötvenedik évfordulója (1899) alkalmából írt cikkében többek között ezeket mondta: „A magyarokkal való heves harcban ő jól meg tudta különböztetni a hivatalos, bürokratikus Magyarországot a magyar néptől, melyet ez ugyanúgy fojtogat mint a szerb népet, a Zmajnak csak szimpatikus szavai voltak a magyarokra vonatkozólag..." (Zvezda 1899, 62/63. sz.)

A meleg szívű lírikus, akit a kritika is nagyra értékelt és az olvasóközönség is szívébe zárt, s aki kivívta magának a legolvasottabb, legkedveltebb szerb költő hírnevét, a közéletben is szerepet vállalt. Svetozar Miletić pártjának irányvonalát követve szinte egy életen keresztül küzdött tollával népe nemzeti, nemzetiségi jogaiért. Művészi talentumát, könnyed verselési készségét e küzdelem szolgálatába állította. Egy-egy gúnyos versének szellemes, találó, epés kitételével sokszor nagyobb hatást ért el, mint egyik-másik politikai vezércikk.

Jovan Jovanović Zmaj még más szatirikus verseiben is támadta a kiegyezés utáni magyar kormányok politikáját és e politika szerb támogatóit, kiszolgálóit. Ez a vázlatos áttekintés mégis adhat némi képet a neves szerb költő munkásságának e kevésbé ismert területéről.

Rezime

Mađarski premijer Kalman Tisa na nišanu Zmajeve satirične poezije

Autor, saradnik Katedre za slovensku filologiju Filozofskog fakulteta u Budimpešti, u svom radu obrađuje jedan segment Zmajeve političko-satirične poezije, njegove prigodne pesme povodom aktuelnih društvenih i političkih događaja u Mađarskoj u drugoj polovini XIX. veka. Pažnja i analize autora su skoncentrisane na pesme koje su direktno ili indirektno u vezi sa mađarskim premijerom Kalmanom Tisom, koji je izabran 1875. godine. S obzirom da je Zmaj bio pristalica građanskog liberalizma Svetozara Miletića, njegove prigodne političke pesme, objavljene u sopstvenim listovima *Zmaj*, *Žiža* i *Starmali*, zalagale su se za stvar srpske narodnosti u Monarhiji, nasuprot pristalicama Kalmana Tise i tadašnje zvanične politike. Deo autorove studije daje uvide u političke čarke između Zmaja kao liberala i Jaše Ignjatovića, pristalice Tisine politike. Zmaj se, shodno aktuelnostima političkih prilika tadašnje Mađarske, u svojim pesmama obilato služio i aluzijama jezičke prirode (koje su možda teško razumljive za današnjeg čitaoca), pa autor tananim filološkim pristupom i analizom objašnjava sve aspekte mogućih čitanja ove vrste Zmajeve poezije. Pošto je Zmaj neretko ugradio i mađarske reči i čitave mađarske rečenice u svoje pesme političkog karaktera, autorov rad je skroman prilog potpunijem razumevanju ovog segmenta Zmajevog opusa i iz aspekta mađarsko-srpske književnoistorijske komparatistike.

Summary

The Hungarian Prime Minister Kálmán Tisza as the Object of Zmaj's Satiric Poetry

The author, associate of the Department for Slavic Philology of the Faculty of Philosophy of Budapest, elaborates in this work one segment of Zmaj's political and satiric poetry, his occasional poems written for actual social and political events in the second part of the 19th century. The author's attention and analysis are concentrated on the poems which are connected – directly or indirectly – with the Hungarian Prime Minister Kálmán Tisza, being elected in 1875. Taking into consideration that Zmaj was the adherent of Svetozar Miletić's burgeois liberalism, his occasional political poems published in his own journals *Zmaj*, *Žiža* and *Starmali*, fought for the cause of the Serbian nationality in the Monarchy, contrary to the adherents of Kálmán Tisza and the official politics of that time. One part of the author's study gives an inside view of the political dispute between Zmaj, as the liberal, and Jaša Ignjatović, as the adherent of Tisa's politics. In accordance with the actualities of the Hungarian political situation of that time, Zmaj also applies abundantly the allusions of linguistic character in his poems (being probably difficult to understand by the readers of today), so the author explains all the aspects of possible reading of this part of Zmaj's poetry with refined philological attitude and analysis. Since Zmaj often inserted Hungarian words and complete Hungarian sentences in his poems of political character, the author's work is a modest contribution to the more comprehensive understanding of this segment of Zmaj's opus from the point of view of the Hungarian-Serbian comparative literature.

Bob Jessop

AZ ÁLLAMLEVEZETÉS(STAATSABLEITUNG)-ELMÉLETEK TARTALMI ÉS MÓDSZERTANI BÍRÁLATA*

AZ ÁLLAM FORMÁJA ÉS FUNKCIÓI

Míg a legtöbb stamocap-elmélet néhány általánossá emelt, de némiképp mégis meghatározatlan alapfogalommal igyekszik leírni és megmagyarázni a modern kapitalizmust,** egy másik, alternatív megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a polgári állam formáját és funkcióit a politikai gazdaságtan legelvontabb tételeiből kell szisztematikusan levezetni. Szemben az egyes államalakulatok egyedi vonásainak általános fogalmak alá való besorolásával (mint például a monopóliumok és az állam egyetlen mechanizmusba való összeolvadása, amit elsősorban az imperializmus leninista elméletéből merítettek), az úgynevezett „Staatsableitung" (az állam levezetése) megközelítési mód *A tőke* módszeréhez nyúl vissza, és arra tesz kísérletet, hogy a modern államot legáltalánosabb meghatározásaiból kiindulva, lépésről lépésre, annak sokszínű, esetleges egyedi megvalósulási formái és funkciói felé előrehaladva értelmezze. [A szerző a továbbiakban alapvető terminusként használja a levezetés (derivation, Ableitung) és a *formaelmélet* fogalmát az adott környezethez tartozó szerzők tárgyalásához. – *Szerk.*] E módszer hívei általában arra összpontosítják figyelmüket, hogy a legelvontabb meghatározásokat egy részletezőbb vizsgálódás előfeltételeként vezessék le, s ennek megfelelő elvont fogalmakat és tételeket vesznek át az egyszerű és/vagy tőkés árutermelés marxista elemzéséből. Vállalt elméleti szigorúságát és az elméleti absztrakció magas szintjét tekintve ez a megközelítési mód alapvetően különbözik (néhány fontos kivételtől eltekintve) a legtöbb stamocap-elmélettől, és komoly figyelmet érdemel mint az államelmélet sajátos felfogása. Ebben a fejezetben a nyugatnémet és angol államelmélet fejlődését vizsgáljuk és értékeljük a modern állam elemzésében elért eredményeit.

* Részlet Bob Jessop *The Capitalist State. Marxists Theories and Methods* című könyvéből (New York University Press, 1982).

** Az állammonopolista kapitalizmus(stamocap)-elméletek tartalmi és módszertani bírálatáról szóló rész a Létünk 1988/6. számában olvasható, akárcsak Bob Jessop könyvének recenziója Miloš Nikolić tollából.

Az állam elemzését mint fontos elméleti problémát Nyugat-Németországban és Nyugat-Berlinben a hatvanas és a hetvenes években fedezték fel újra, és ebben az időszakban ez a kérdés dominált a német marxisták körében. Ez a kitüntető figyelem a sajátos nyugatnémet történelmi helyzetnek tudható be. Gazdasági síkon nézve az államapparátusban addigra jelentős növekedés ment végbe, és az 1966–67-es, valamint az 1974–75-ös gazdasági válság idején tanúsított állami aktivitás, beavatkozás, legalábbis az utóbbival kapcsolatosan, többé-kevésbé sikeresen látszott megoldani a válságot. Politikai síkon az 1966–67-es válság előkészítette az utat a szociáldemokrata kormány számára, amelynek erős szakszervezeti kapcsolatai biztosították a munkásosztály támogatását a válság kezeléséhez és a reformista programhoz. Egy polgári rezsim ilyetén támogatásának a megszilárdulása és a nyugatnémet gazdaság tartós növekedése súlyos elméleti és politikai problémák elé állította a különböző parlamenten kívüli baloldali pártokat, csoportosulásokat és irányzatokat. Ez párosult az „erős állam" kialakulásával, amely a szociáldemokrácia hegemóniáját volt hivatott megerősíteni az „extremizmus" adminisztratív, jogi és rendőri elnyomása révén, továbbá összekapcsolódott Nyugat-Németország hegemóniára törekvésével a Közös Piacon belül, de a tágabb világban is. Ideológiai síkon a parlamenten kívüli baloldalnak szembe kellett nézni a Szövetségi Köztársaság alkotmányos és demokratikus államformájának dicsőítésével és a keletnémet sztálinista diktatúra elutasításával. Ez a kontraszt hozzájárult a munkásosztály antikommunizmusának fenntartásához, és olyan választ igényelt, amely túlmegy a polgári állam lényegében elnyomó jellegének dogmatikus ismételgetésében. Röviden: míg az olyan országokban, mint Olaszország és Franciaország a munkásosztály ipari és politikai harcainak erős hagyományai következtében mind a gazdaság, mind az állam elemzésénél az „osztályelméleti" megközelítés került előtérbe, a nyugatnémet marxistákat a körülmények inkább afelé terelték, hogy e kérdéseket jóval deterministább és „tőkeelméleti" perspektívában vizsgálják, a forradalmi változás hordozóját pedig a munkásosztályon kívül keresik. Azonban ahogy egyre ellenőrizhetetlenebbé vált a gazdasági válság, és válságjelenségek kezdtek mutatkozni a tömegek integrációjában is, mind jobban látszottak az állam levezetéséről folytatott vita korlátai is, és új kezdeményezések születtek az elmélet és a politika terén (a történelmi hátteret illetően lásd: Classen, 1979, 1–6. o; Cobler, 1978, az egész mű; Hirsch, 1980 b, 116–141. o. és Minnerup, 1976, 7–44. o.).

Eredetileg a levezetés-vita a kapitalista állam formájának és funkcióinak meghatározása körül forgott, így próbálva kimutatni a politikai reformizmus korlátait. Valamennyi részvevő szándékának, céljainak megfelelően a vita a „jóléti állam illúziójának" bírálatával vette kezdetét, s itt állt elő Müller és Neusüss a levezetéses gondolatmenet főbb elemeivel. Azt állították, hogy mindenfajta „revizionizmus" alapja egy kettős látásmód, nevezetesen egyrészt az, hogy az állam független a termeléstől és annak gazdasági tövényszerűségeitől, és ezek helyett *sui generis* politikai erőviszonyokra reagál; másrészt, hogy a politikai erőviszonyok úgy alakíthatók, hogy az államhatalmat fel lehessen

használni a tőkés termelés ciklikus és válságra hajlamos menetének szabályozására, hogy a jövedelmet megtermelésének módjától függetlenül lehessen újrafelosztani, és hogy a kapitalizmust lépésről lépésre lehessen átalakítani (Müller és Neusüss, 1970, 13–14., 18–19., 21., 26–27., 34. o.). A revizionisták egyik periódusban sem vették figyelembe, hogy az állam és a termelés mint a tőke átfogó mozgásának elkülönült mozzanatai között lényegi összefüggés van, s így képtelenek voltak érzékelni, hogy a tőkefelhalmozás törvényszerűségei korlátozzák az állami beavatkozást. Közelebbről: elkerülte figyelmüket az áru mint csereérték és mint használati érték kettős jellege, a tőkés termelésnek mint a tőke értékesülése eszközének és mint technikai munkafolyamatnak a kettős jellege, a bérnek mint változó tőkének és mint a munkás jövedelmének kettős jellege stb.; s így azok a korlátok is, amelyek közé ezek az ellentmondásos formák a gazdaságirányítás és a jóléti tevékenység területén az államot szorítják. Az efféle revizionizmussal Müller és Neusüss azt az állítást szegezi szembe, hogy az állam természete és korlátai csak az értéktöbblet-termelés törvényszerűségei alapján érthetők meg (1970, 23–24., 24–25., 47–49., 61. o.).

Müller és Neusüss hangsúlyozza, hogy előbb az árut a tőkeviszonyok keretén belül meg kell termelni, mielőtt piaci és politikai tevékenységgel szét lehetne osztani, s azt hangsúlyozzák, hogy előbb az államnak ezeket a kereteket kell biztosítania, mielőtt újraelosztó tevékenységét megkezdhetné (1970, 43. és a következő oldalak). Voltaképpen azt állítják, hogy az állami beavatkozás nem csupán egy olyan másodlagos tevékenység, amely az önfenntartó piac hatásainak módosítására irányul, hanem lényegi fontosságú a tőkés termelés és piaci viszonyok működése szempontjából. Mert amíg az egyedi tőkék a profitért versengenek, saját közvetlen érdekeik érvényesítéséért küzdve, s megpróbálják megkerülni e tevékenység korlátait, szükséges valamilyen külső erő, amely az általában vett tőke érdekeit érvényesíti. Ugyanakkor Müller és Neusüss azt is állítja, hogy az egyes munkások képtelenek megvédeni kollektív érdekeiket munkaerejük – árubabocsátás céljából való – újratermelés során: így az államnak a munkásosztály szerveződését is ösztönöznie kell (bár a reformizmus határain belül maradva), hogy biztosítsa az árutermelés fennmaradását (1970, 69., 80–81. o.). Ebben az összefüggésben idézik Marx elemzését a gyári törvényekről, hogy rámutassanak, milyen fontos szerepet játszik az állam a munkaerő védelme révén a tőke újratermelésének hosszú távú biztosításában (1970, 60–70., o.). Mivel az állam a tőke–munka viszony mindkét pólusán részt vesz a tőkés újratermelésben, s ennek keretében reagál az osztályharc hullámzására, amint azt a „közszféra" közvetíti, semlegesnek tűnik, s ennélfogva fenntartja a reformisták körében uralkodó „jóléti állam illúzióját" (1970, 70–72., o.). Habár az államnak szüksége van ebben a vonatkozásban bizonyos mértékű függetlenségre és manőverezési lehetőségre, autonómiájának a tőkefelhalmozás követelményei következtében megvannak a maga határai. Ahol az osztályharc erőviszonyai azzal fenyegetnek, hogy a kormány túlkényszerül ezen a határon, ott erőszakkal fog fellépni a munkásosztály ellen (1970, 72. o.). Ugyanakkor Müller és Neusüss felhívja a figyelmet, hogy a tőkés állam mint polgári politikai intézmény elsődleges funkciója nem az elnyomás (ez *valamennyi* állam jellemzője), hanem az, hogy az általában vett tőke oldaláról beavatkozva megold-

ja a „társadalmi problémákat" (1970, 77. o.). Egyúttal azt a következtetést is levonják, hogy ha a tőkésállam képtelennek bizonyulna szembeszegülni a társadalmi önpusztítás tendenciáival, amelyek benne gyökereznek a tőkés kizsákmányolásban és versenyben, akkor szertefoszlana a „jóléti állam illúziója", és a munkásmozgalom képes lenne előrelépni a szocializmus felé. Éppen ez a perspektíva mutatkozik meg abban, hogy az állam fokozódó mértékben képtelen a relatív (az abszolúttal szembeállított) értéktöbbleten alapuló tőkés kizsákmányolás szabályozására, és a munkásosztály ennek megfelelő azon igényében, hogy a tőkével közvetlenül a termelésben szálljon szembe (1970, 85–90. o.).

Ez a fontos mű csíraként tartalmazza a későbbi *Staatsableitung*-vita valamennyi fő alkotóelemét. Külön figyelmet érdemel az a vehemencia, amellyel a revizionistákat, reformistákat és a frankfurti iskola teoretikusait támadja, akiket Müller és Neusüss a „jóléti állam illúziójával" vádol. Ez a polemikus él aztán a *Staatsableitung*-vita során jócskán tompul, a későbbi tanulmányok tónusa jóval „akadémikusabb", kevésbé személyes, még ha hasonló kérdéseket érintenek is. Nevezetesen Müller és Neusüss a polgári állam sajátosságát vizsgálva, *formai* oldalról a – termelés materiális anarchiájával szembeállított – társadalom mint egész illuzórikus közösségeként fogja azt fel, *funkcióját* pedig a tőkefelhalmozás által előidézett társadalmi problémák ellenőrzésében látja. Vizsgálják a polgári állam látszólagos osztálysemlegessége és az „ideális kollektív tőkés"-ként vett *lényegi osztályjellege* közötti közvetítéseket. Végül tárgyalják az *állami beavatkozás* inherens *korlátait* a kapitalizmus körülményei között, és a lehetőségeket a *munkásosztály szocialista öntudatának* kibontakozására. Ugyanakkor munkájukban nem dolgozzák ki a levezetéses módszert teljes mélységben. Érvelésük ugyanis legalább annyira támaszkodik illusztrációkra (ilyen a gyári törvények esete), mint a formális levezetésre, s ráadásul nagyobb súlyt helyeznek a funkció kérdéseire, mint a formára. Így aztán Müller és Neusüss csupán csonka leírását tudja adni a gazdasági és politikai szférák mozgása és formái közötti közvetítéseknek. Ez tükröződik abban, hogy voltaképpen kizárólag a kapitalista állam társadalompolitikájával foglalkoznak, és vizsgálódásuk köréből kimarad, hogy formája miként befolyásolja az állam képességét a beavatkozásra a tőke oldalán. A későbbiekben még látni fogjuk, milyen jól oldják meg ezeket a kérdéseket más munkák a levezetéses megközelítési mód céltudatosabb alkalmazásával.

Előbb azonban fő vonalaiban ismertetnünk kell, miben is áll ez a megközelítési mód. A tőkés állam formája és/vagy funkciói levezetésének igényével fellépő munkák gyors szaporodása ellenére, a levezetés módszeréről és természetéről nem áll rendelkezésre világos beszámoló. Az egyik véglet a levezetéses módszert azonosítja egy hipotetikus-deduktív magyarázó sémán belüli „logikai következtetéssel", így az megkülönböztethetetlenné válik a pozitivista hagyomány módszereitől (például Kuhlen, 1975, 312–321. o.); a másik véglet egyik tanulmánya szerint a levezetés arra korlátozódik, hogy a politika alapvető formáját (a személyt) dedukálja kiindulásként a gazdaság sejtformájából (az áruból), valamint hogy a továbbiakban kidolgozza a gazdaság területével teljesen

homológ politikai meghatározásokat* (Oberlecher, 1975, 1–13. o. és a továbbiakban is). A tanulmányok többsége a „levezetést" az elméleti kutatás és kifejtés sajátosan marxista módszerének tekinti, amely magában foglalja a politikai elemzés fogalmainak a tőkés termelési mód és/vagy a polgári társadalom történelmi materialista bírálata alapján való kidolgozását; azt azonban nem állítják, hogy mindezek a fogalmak közvetlenül levezethetők lennének gazdasági kategóriákból és/vagy már készen megtalálhatók *A tőké*ben vagy a *Grundrisse*ben. Ez a módszer, úgy látszik, három alapfeltevésre épít, nevezetesen: 1) hogy a valóság olyan komplex, strukturált egészet alkot, amelynek elemei az átfogó egységen belül bizonyos autonómiával rendelkeznek; 2) hogy ez a komplex, strukturált egész az absztrakció különböző szintjein elemezhető a meghatározások komplex hierarchiájának megfelelően; és 3) hogy a vizsgálódások eredményét (tekintet nélkül a kutatásban való előrehaladás sorrendjére) az absztrakttól a konkrét felé haladva kell kifejteni úgy, hogy az egészet (avagy az éppen tanulmányozott elemek alárendelt csoportját) mint sok meghatározás komplex szintézisét kell gondolatban reprodukálni. Ennek megfelelően a „levezetés" célja az, hogy bemutassa azon szükséges és elégséges feltételek komplex hierarchiáját, amelyek egy, az absztrakció bizonyos szintjén meghatározott elméleti tárgy lehetőségéhez rendeltek, és/vagy több-kevesebb teljességgel ennek a levezetésnek a szükségszerű és feltételesen szükségszerű következményeit.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy e módszer specifikus alkalmazását alapvetően befolyásolja az államlevezetési teoretikusok kötődése a politikai gazdaságtan marxi bírálatának alapkategóriáihoz és a polgári társadalom szocialista átalakításához (haszonnal forgatható a levezetés tárgyalásához: Blanke, Jürgens és Kastendick, 1974, 108–123. o.; Brandes és mások, 1977, 7–13. o.; Classen, 1979, 91–113. o.; Flatow és Huisken, 1973, 93–100., 123–124. o.; Hennig, 1974, LIX–LXXVI. o.; Holloway és Picciotto, 1978, 16–31. o.; Kuhlen, 1975, 312–332. o.; Pasukanisz, 1929, 67–72. o.).

E megközelítési módon belül az állam formája és funkciói levezetéséhez a megfelelő kiindulópont megtalálása látszik a kulcsfontosságú elméleti kérdésnek. Ez nemcsak attól függ, hogyan értelmezi a teoretikus a politikai gazdaságtan marxi bírálatát, hanem attól is, hogy kiinduláskor milyen politikai- és államfogalmat alkot. Hiszen a kiindulópont megválasztását és bármely levezetési kísérlet adekvát voltát nyilvánvalóan befolyásolja, hogyan határozzuk meg előzetesen, hogy mit kell levezetni. E tekintetben jelentős különbségeket találunk a *Staatsableitung*-vita résztvevői között, akárcsak a levezetés kiindulópontjának megválasztását illetően. Így, míg a kifejtendő téma az „államiságtól" és a „politikaitól" az államon mint „ideális kollektív tőkésen" és/vagy mint jogállamon (*Rechtsstaat*) át a beavatkozó államig és a polgári demokratikus köztársaságig terjedő skálán mozog, a kiindulópontok felölelik az antagonisztikus osztályviszonyokat általában, az áru körforgását, az egymással versengő jövedelemforrások közötti csereviszonyok szféráját, az áru mint használati és csere-

* Ez a megközelítésmód olyan új utakat nyitó fogalmakat hozott, mint a „konstans" és „változó" személyek, a „politikai uralom társadalmi összetétele" és a „politikai hatékonyságban bekövetkező tendenciaszerű hanyatlás" (idézett mű).

érték kettős természetét, az általában vett tőke és az egyes tőkék szembeállítását, a tőke és a bérmunka viszonyát. A továbbiakban még vizsgálnunk kell, hogy ezek a levezetések milyen mértékben vethetők össze, következetlenségeik pedig mennyire teszik kérdésessé az egész megközelítési módot.

Végül meg kell jegyeznünk, hogy bár a *Staatsableitung*-vita Nyugat-Németországban és Nyugat-Berlinben indult, és ott volt a legerőteljesebb és a legtermékenyebb, de hatása nagy volt Angliában és Skandináviában is. Angliában ez főleg a Conference of Socialist Economists (Szocialista Közgazdászok Konferenciája) elnevezésű szervezet, s mindenekelőtt Holloway és Picciotto munkájának tudható be, ők népszerűsítették a „levezetéses" megközelítési módot, miközben fokozódott az elégedetlenség a Miliband-Poulantzas-vita nyújtotta elméleti alternatívákkal szemben, és konfliktus bontakozott ki a fundamentalista és a neoricardiánus közgazdászok között. A szociáldemokrata reformizmus is fontos kontrasztot nyújtott az államlevezetési vitához ezekben az országokban, de a Szövetségi Köztársaságban is. Ezzel szemben a vita kevésbé érezttette hatását az „osztályelméleti" megközelítés hagyományaival és erős munkásmozgalommal rendelkező társadalmakban, amelyekben az állam válsága nyilvánvaló volt – így Franciaországban és Olaszországban –, de más okoknál fogva (főként elméletieskedő és a napi küzdelmektől látszólag távoli volta miatt) az Egyesült Államokban is (a fogadtatásról lásd: Abendroth-Forum, 1977, 295–295., 303–304., 310. o.; Altvater és Kallscheuer, 1979, 101–114. o.; Fay, 1978, 131–136., 148. o.; Holloway és Picciotto, 1978, 3–15. o.; Negri, 1977, az egész mű).*

*

Tartalmi bírálat

Ebben a vitában, amelyben a kapitalista állam formá(jának)inak és/vagy funkció(jának)inak levezetéséhez keresik a legmegfelelőbb kiindulási pontot, számos megközelítéssel találkozunk. Míg egyikük-másikuk viszonylag kidolgozatlan és – bizonyos esetekben – szerzőjük meg is tagadta őket, más megközelítéseket viszont jelentős mértékben finomítottak, továbbfejlesztettek. Ez tovább nehezíti a kritikai értékelés helyzetét, és felveti annak szükségességét, hogy az egyes megközelítések legkidolgozottabb változataira összpontosítsuk figyelmünket. Így most kommentárjaimban nem követem a fenti bemutatás sorrendjét, hanem aszerint veszem őket sorra, mennyire tekintik problematikusnak ezek az elméletek a kapitalista állam működését. Bár mindegyik említett elmélet foglalkozik az állam szükséges és/vagy esetleges funkcióival, de nem egyformán foglalkoznak azzal, hogy alapvető formája és szervezete milyen módon és mértékben teszi ezeket a funkciókat ellentmondásossá és hatás-

* Az alábbi * jelzi, hogy a kéziratot megszakítva eltekintünk azoknak a fejezeteknek a közlésétől, amelyekben a szerző a levezetéselméleteket tárgyalja részeletesen.

A továbbiakban az elméletek tartalmi és módszertani bírálatára vonatkozó részt közöljük. (A kihagyott fejezetek címe: Az áru körforgása, a jog és az állam; A felhalmozás, az állam és az állami beavatkozás; Felszíni formák, közös érdekek és az állam; Politikai gazdaságtan, politikai szociológia és az osztályuralom; Egy kitérő: Claus Offe; Államiság, világpiac és történelmi konstitúció.)

talanná. Így aztán előrevesszük azokat az elméleteket, amelyek többé-kevésbé természetesnek tartják az állam megfelelő funkcionálását, és később szólunk azokról, amelyek problematikusnak tekintik működését.

Az előbbi szemléletmód Altvater, Aumeeruddy és szerzőtársai, valamint Clarke munkáiban a legszembeötlőbb. Altvater inkább az állami beavatkozás néhány problémájára korlátozza magát, s nem próbálkozik meg a forma és a funkciók levezetésének teljes kibontásával: hajlamos az államot ideális kollektív tőkésként elfogadni, és csupán csak felsorol négy olyan funkciót, melyet az államnak ehhez a szerephez be kell töltenie. Aumeeruddy és szerzőtársai, valamint Clarke hasonlóképpen lényegében problémamentesnek tekintik az állam megfelelő funkcionálását, bár mindketten kiemelnek egy funkciót (a bérviszonyok fenntartását) és a funkciókat általánosítva tárgyalják. Az állam funkcióinak korlátait mindhárom tanulmány inkább az általában vett tőke mint értékesülési folyamat jellegében látja, s nem magának az államnak formájában. Arra sem tesznek semmilyen kísérletet, hogy közelebbről meghatározzák ezt a formát, azon túlmenően, hogy leszögezik: az állam sajátos megjelenése a tőke (mint egész vagy mint változó tőke) önreprodukciójának elkülönült mozzanata; vagy arra, hogy megmagyarázzák, miként tud az állam ideális kollektív tőkésként cselekedni – csupán gesztusértékű, nem kielégítő utalást tesznek az osztályharcra, mint a tőke kollektív érdekei érvényesítésének eszközére. Läpple több tekintetben megpróbált túllépni ezen a megközelítésen. Azon kívül, hogy sokkal alaposabb leírását nyújtja az úgynevezett általános termelési feltételeknek, és történelmi szükségszerűségként könyveli el a tőkefelhalmozás értékesülési követelményei és anyagai előfeltételei közötti ellentét súlyosbodását, mindezen kívül az állam funkcióit *Rechtsstaat*-formájának összefüggéseiben értelmezi és azt is vizsgálja, hogyan korlátozza ez jogilag az értékesülést és miként okoz *sui generis* legitimációs problémákat, mivel az állam a felhalmozás folytatása érdekében kénytelen áthágni ezen jogi korlátokat (Läpple 1975, 114–134., 144–158. o.). További előrelépés Sauer kísérlete az ökonomizmus elkerülésére azzal, hogy bevezeti a „társadalmi problémák", az „állami stratégiák", valamint a verseny és a csere közvetítő kategóriáit, s azzal, hogy hangsúlyozza az állami beavatkozás formameghatározott korlátait. Gondolatmenetének külön érdekessége, hogy szerinte a gazdasági deficiteket társadalmi problémákként kell bemutatni, és hogy a partikuláris érdekeknek artikulálódniuk kell és össze kell kapcsolódniuk az általános érdekekkel. Ezen újításai ellenére Sauer nem dolgozta ki azokat a fogalmakat, amelyek a megmaradt ökonomizmusával és osztályredukcionizmusával való radikális szakításhoz lettek volna szükségesek; ez az ökonomizmus mutatkozik meg abban, hogy továbbra is feltételezi: a társadalmi problémák végső soron gazdasági eredetűek, osztályredukcionizmusa pedig a társadalmi erőkről adott leírásában érződik.

Paradox módon magának Altvaternek munkássága szakít a leghatározottabban az állami beavatkozásról írott korai esszéjének redukcionista beszűrődésével. A nyugatnémet és az olasz államról írott későbbi tanulmányaiban számos olyan elgondolás szerepel, amely jelentős mértékben árnyalja kezdeti álláspontját. Most nemcsak azt teszi meg, hogy az állam funkcionális képességeinek korlátai közé besorolja az állam formáját (nemzetállamként, adóztató állam-

ként és demokratikus államként), valamint beavatkozási eszközeit (jog, pénz) (Altvater és mások, 1976, 100–113. o.), hanem azt is kifejti, hogy az osztályharcok korlátozhatják az államnak a tőke javát szolgáló manőverezési lehetőségeit és elutasítja azt a nézetet, hogy minden állami intézkedés levezethető az objektíve szükségszerű „tőkelogikából" (id. mű, 110–111., 113. o.). Továbbá míg a német államról szóló műben a fasizmussal, Adenauer „CDU-államával" és a szociáldemokrácia különböző berendezkedéseivel foglalkozik, addig Olaszországról szólva friss tanulmányokat idéz annak boncolgatásakor, hogy az olasz államot az egyes tőkék nyomása és a kereszténydemokrata protekciózás oly mértékig eltorzította, hogy nem képes ideális kollektív tőkésként eredményesen működni (Altvater és mások, 1974 a, 55–149. o.; v. ö.: Altvater és mások, 1974 b, 5–23. o.; az olasz államról lásd: Altvater, 1976, 74–75. o. és a továbbiak; Genth és Altvater, 1976, 87–89. o.). Az utóbbi megállapításból az következik, hogy az állam sajátos megjelenése távolról sem szerkezetileg előre adott jellemzője a tőkés társadalmaknak, inkább olyan jellemvonás, amelyet politikai gyakorlat során és az által kell mindegyre újratermelni (vö. Holloway és Picciotto, 1977, 80–81., 97. o.). Genth és Altvater maguk is azt állítják, hogy a polgári állam elemzésének túl kell mennie az ökonomizmuson és az „Ableiterei"-on, a „levezetősdin", hogy a „társadalmasodás" („societalizaton") – a társadalmi viszonyok azon artikulációs összekapcsolási módozatai, amelyek egy adott társadalmi formációban viszonylagos egységet hoznak létre – specifikus történelmi formáival és tartalmával foglalkozzon, és tanulmányozza, hogy az az erkölcsi, politikai és kulturális irányítás, amelyet a polgárság a különböző politikai és kulturális központokon keresztül érvényesít, milyen szerepet tölt be ebben a „társadalmasodásban" (Genth és Altvater, 1976, 94–97. o.; vö. Altvater és Kallscheuer, 1979, 103–104. o.). Ezzel kapcsolatban azt fejtik ki, hogy Olaszországban az osztályharcok és a népi demokratikus küzdelmek sokfélesége hegemóniaválságot, valódi társadalmi válságot robbantottak ki, s úgy vélik, a munkásosztálynak saját, más osztályokat és osztályhoz nem tartozókat átfogó, hegemóniára törő stratégiával kell erre reagálnia (Genth és Altvater, 1976, 93–108. o.; vö. Altvater és Kallschetter, 1979, 105., 125–127. o.). Az elméleti stratégiában bekövetkezett eme változást nyilván nagymértékben befolyásolta Gramsci munkássága és az OKP politikai tapasztalatai, de eltérően sok más újgramsciánus elméletgyártástól, továbbra is szorosan kötődik a gazdaság értékelemzéséhez, és megpróbálja államelemzésében összekapcsolni a Gramsci-féle politikai fogalmakat a formameghatározással.

Az a megközelítés, amely a felszíni formákon, az „*Oberfläche*"-n keresztül jut el a *Staatsableitung*ig, úgy tűnik, messzire távolodott az Altvater korai munkáit jellemző megközelítéstől. Míg e termelésközpontú (productivist) szemléletmód elhanyagolja a tőkésállam specifikus formáit, és a tőke érdekében ellátott funkcióit helyezi előtérbe, addig a felszíni formaelméletek a forma problémáját hangsúlyozzák. Továbbá, míg a termelésközpontú szemléletmód megpróbálja az állam funkcióit a tőkemozgás legelvontabb szintjeiből levezetni, addig a felszíni forma-elméletek e funkciók közvetlen megjelenési formáit hangsúlyozzák. A két megközelítési mód látszólagos polarizációja ellenére van köztünk egy alapvető egybeesés, elméleti egybecsengés. Ugyanis, míg a korai

Altvater azt állítja, hogy az államnak úgy kell cselekednie, mintha ideális kollektív tőkés volna, majd rögtön ezután tárgyalja az állam négy fő funkcióját, addig a felszíni forma-elmélet képviselői szerint az állam a közös érdekek képviselőjeként és/vagy azok általános akarataként jelenik meg a tőkés társadalomban, ezt követően pedig azt fejtegetik, hogy végső soron értékesülési és/vagy újratermelési problémák határozzák meg, hogy mely egyedi érdekeket tüntetnek fel az általános érdekekkel egybeesőnek. Voltaképpen csak az utóbbi tétel segítségével tudták a felszíni forma-elmélet hívei elhárítani a tautológia vagy a körben forgás vádját azon állításukra, hogy az állam felügyel az általános érdekekre, és hogy éppen azok az általános érdekek, amelyekre az állam felügyel. Ebben az összefüggésben nehezen érthető, hogyan tudtak a felszíni forma-elmélet hívei kibújni az alól az alternatív vád alól, hogy az állam mint az „általános érdekek" képviselőjének fogalma felesleges, redundáns a tőke javára ellátott funkciói kifejlődésének magyarázatakor és/vagy azt, hogy a valami alá „besorolás" nem megfelelő módszerével dolgoznak, s nem a levezetést alkalmazzák, amikor az állam valamennyi funkcióját az általános érdekkel vagy annak három alapesetével azonosítják. Valójában: mind a termelésközpontú, mind pedig a felszíni forma felőli megközelítés érvényesnek fogadja el az állam megfelelő funkcionálását, formáját pedig e funkcionalitás megfelelő kifejeződésének tekinti. (A tautológia vádja Blanke-, Jurgens- és Kastendiektől származik, 1974, 200. o.; a redundanciát Reichelt hangoztatja, 1974, 44–45. o.; ő több más tekintetben is támadólag lép fel.)

Voltaképpen úgy látszhat, hogy a felszíni forma-elmélet képviselői egybegyúrtak két különálló problémát: az állami funkciók kifejlődésének, valamint az állam legitimációjának a magyarázatát. Megközelítésmódjuk azonban az utóbbi problémát illetően sem állja meg a helyét. Nemcsak a kapitalista állam történelmi és formai konstituálódása között döntő fontosságú különbség fölött siklik el, s afölött, milyen következtetésekkel jár ez a polgári demokratikus köztársaság mint az általános akarat intézményes megtestesülése kifejlődésére, hanem azt a nyilvánvaló tényt is figyelmen kívül hagyja, hogy a modern állam nem mindig ölt polgári demokratikus formát. Továbbá, amennyiben ezt figyelembe veszik, és nem csupán azt feltételezik, hogy a hamis tudat a kapitalista állam lényegi jellemzője, a felszíni forma-elmélet hívei ahhoz a szintén esszencialista nézethez jutnak vissza, hogy az állam alapjában elnyomó szervezet és erőszakkal fogja fenntartani a burzsoá uralmat, valahányszor a hamis tudat – felbomolván – erre képtelen. Az, hogy ezek az elméletek nem tudnak magyarázatot adni az államnak sem a formájára, sem a funkcióira, nem jelenti, hogy teljesen értéktelenek. Mert annyit legalább tartalmaznak, hogy a tőkés újratermelés számos előfeltétele között szükség van az ideológiai tudatosság megfelelő formáira, s így aztán elutasítják azt a nézetet, hogy a hamis tudat a csereviszonyok automatikus, másodlagos kísérőjelensége s mint ilyen, valamiféleképp árufetisizmussá redukálható. Sajnos ezt lerontja, hogy nem képesek megfelelő fogalmakat kidolgozni az egyedi és általános érdekek különböző artikulálódásainak vizsgálatára, és hogy ezeket az érdekeket a különböző jövedelemkategóriák gazdasági újratermelési kérdéseivé redukálják.

Eddig azt taglaltam, hogy sem a termelésközpontú megközelítési mód,

amely a tőkés termelési mód legelvontabb meghatározásaira összpontosítja a figyelmét, sem pedig a felszíni formák felől való megközelítés, amely a tőkés termelési mód szükségszerű megjelenési formáival foglalkozik, nem kielégítő a kapitalista állam elemzésekor. Hiszen mindkét megközelítési módnak helyrehozhatatlan károkat okozott az esszencializmus és a funkcionalizmus abból következően, hogy az államformát a kapitalizmus önreprodukciója során fellépő bizonyos funkcionális szükségletek lényegi kifejeződésévé redukálták. Az egyik esetben ezek az egymással versengő tőkék értékesülési szükségletei, a másik esetben ez a megfelelő jelenségformák újratermelésének a szükséglete. Milyen mértékben képesek vajon elkerülni ezeket a problémákat azok a megközelítési módok, amelyek az absztrakció közbeeső szintjeiről indulnak, és azt állítják, hogy a tőkés újratermelésben nem lehetségesek az állam megfelelő funkcionálására vonatkozó formadeterminált garanciák?

Fentebb már említettük, hogy az áruforgalomnak szerepe van mind a tőke körforgásában, mind az egyszerű árutermelésben. Mégis gyakran találkozni azzal a nézettel, hogy az áruforgalomból kiinduló tanulmányok nem képesek megmagyarázni a polgári állam és jogrend sajátosságát. Ezek a nézetek nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy a munkaerő a tőke körforgásában egyszerű árukként lép be (vö. Aumeeruddy és mások, 1978), és hogy a jog és a pénz közvetíti a munkaerő és a tőke közötti cserét, valamint a tőkés áruféleségek forgalmát. Azt is feltételezik, hogy az ilyen jogi és államformák változtathatatlanul polgári lényegűek, és nem létezhetnek a tiszta, tőkés termelési mód keretein kívül. Azonban rendkívül fontos, hogy különbséget tegyünk ezen formák és a különböző összefüggéseknek megfelelően változó funkcióik között. Így, bár lehetséges azt állítani, hogy a jog és az állam a teljes kifejlettséget csak a gazdasági szférától való intézményes elkülönülésével és a kizsákmányolás ehhez kapcsolódó jogi közvetítődésével (amely a bérmunka és a tőke közötti cserén keresztül történik) nyeri el, mindez nem jelenti azt, hogy nincs előtörténetük, hogy nem élhetik túl a kapitalizmust, vagy hogy nem láthatnak el nem kapitalista funkciókat. Érdemes itt felidézni a tőkés állam anyagi és formai konstituálódása közötti különbségtételt, és kiterjeszteni azt a jogi szférára. Tuschling különbségtétele a jog sejtformája (a jogi szubjektum mint a jogok hordozója) és a polgári társadalmakban tipikus jogrend (az egyéni jogi szubjektum, a magántulajdon, a szabadság és egyenlőség, a jog uralma, az erőszak állami monopóliuma) között felhasználható az anyagi-formai fogalompár finomítására és a polgári jogi formák és az állam sajátosságának leírására is (vö. Tuschling, 1976, 93–94. o.; 1977, 278. o.). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a jogi és állami funkciókat az eddigieken túlmenően hogyan határozza meg a munkaerő áruvá válása és az, hogy ennek következtében lényegében visszájára fordul a jogi viszonyok formai szabadsága és egyenlősége a gazdasági és a politikai szférában (vö. Blanke és mások, 1974, 110–111., 125–129. o.; Picciotto, 1979, 170. o.; Tuschling, 1976, 20–39. o.; ugyanő, 1977, 270. o.). Röviden: bár a kapitalista állam ezen elemzéseinek kiindulópontja az áruforgalom, ebből nem következik, hogy képtelenek volnának elméletileg kifejteni az állam formáját és funkcióit a tőkés termeléssel és a tőke mint egész körforgásával kapcsolatosan.

Azonkívül, hogy ez a megközelítési mód figyelembe veszi a munkaerő áruvá válását és a tőke átfogó mozgását, más módon is túllép a korai Pasukaniszon. Ez jól megmutatkozik abban, hogy foglalkozik a jog szerepével az osztályviszonyok misztifikációjában és a társadalmi erők egyénekre tagolásában, továbbá a jogi formának, mint az állami beavatkozás eszközének korlátozott voltával. Mivel azonban az absztrakt, egyetemes jogi szubjektumra összpontosítja figyelmét, bizonyos formalizmustól szenved. Figyelmen kívül hagyja ugyanis a különböző kategóriájú jogi szubjektumok és/vagy a különböző típusú jogi okfejtések egymástól eltérő hatékonyságát, és nem veszi figyelembe ezek nem jogi szubjektumokkal és/vagy nem jogi vitákkal való artikulációjának problémáját sem. Hasonlóképpen, amikor ez a megközelítés azt tárgyalja, hogy a polgári állam és jog mennyire elvonatkoztat az osztályviszonyoktól, amikor létrehozza az államot mint személytelen hatalmat és megteremti az elvont, egyetemes jogi szubjektumot, ismét csak figyelmen kívül hagyja, hogy az állam mennyire osztályhatalomként alakult ki, és hogy a jognak a tartalmát miként igazítják a tőke szükségleteihez. Mert azt állítani, hogy a jogállamú *(rechtsstaatlich)* politikai forma egyszerű fenntartása és a jog uralma elégséges biztosítéka a polgári újratermelésnek, e formák esszencializálását jelentené, és azt foglalná magában, hogy ha egyszer már kialakult a szükséges jogi-politikai keret, a gazdasági erők már maguk képesek biztosítani a tőke bővített újratermelését. Az alávetett osztályok szervezetlensége ugyan hasznosnak bizonyulhat a tőke számára, azonban nyilván döntő fontosságú a polgárság számára, hogy uralkodó osztályi minőségében bizonyos kohéziót fejlesszen ki. Maga Pasukanisz jegyzi meg, hogy a magán- és közjog egysége történelmileg konstituálódott, lényegében formális, belsőleg ellentmondásos és rendkívül bizonytalan (Pasukanisz, 1929, 47., 60., 96., 101–106., 137–138., 167., 176–177., o.); és ugyanígy jellemzik ezek a problémák az államapparátus és az államhatalom egyéb vonatkozásait is. Blanke és mások megfigyelései szerint például az állam különböző területeken folytatott politikáinak csupán formális az egysége (1974, 138. o.; 1975, 94. o.); Tuschling megjegyzi, hogy a gazdasági követelményeknek jogi formákon keresztül való közvetítettsége a politikák és következményeinek bizonyos határozatlanságát eredményezi (1976, 100–111. o.); Picciotto pedig felhívja a figyelmet a polgári jog „porózus" voltára, és arra, hogy ez milyen teret enged a gazdasági és a társadalmi hatalom érvényesítésére a bírósági döntések meghatározásában (1979, 175. o.). Ebben az összefüggésben különösen súlytalan, csupán gesztusértékű arra hivatkozni, hogy ezen bizonytalanságok eldöntésében az osztályharc játszik szerepet, hiszen maguk ezek az elméletek fejtik ki, hogy a jogállamú *(rechtsstaatlich)* és jogi formák szervezetlenné teszik az osztályharcot. A rituális osztályharchoz fordulás azt sem magyarázza meg kellőképpen, hogy az általában vett tőke érdekeit miképpen biztosítják ezek a formák. Még ha ettől a hibától el is lehetne tekinteni az állam azon tisztán liberális elemével kapcsolatban, hogy a termelés külső körülményeinek passzív biztosítója, ez már megbocsáthatatlan az aktív állami beavatkozással kapcsolatosan, amikor az a gazdasági és/vagy társadalmi újratermelés egyéb feltételeit biztosítja. Röviden: annak ellenére, hogy ezek az elméletek értékesek a tekintetben, hogy a jog és az állam formáival foglalkoznak, és problematikusnak tartják megfelelő

funkcionálásukat tekintettel a formákban magukban meglévő korlátokra, ezt a formaanalízist nem sikerült kiegészítenünk a társadalmi erők olyan elemzésével, amely magyarázatul szolgálhat az állam liberális és intervenciós mozzanatainak kifejlődésére és a köztük lévő kapcsolatra.

Végezetül, gyakran úgy tűnik, hogy ezek az elméletek *Rechtsstaat*tá redukálják a kapitalista államot, és hogy a politikát a jogi normatívákkal és jogokkal kapcsolatos konfliktusokkal tekintik egyenlőnek. Ennek nem kielégítő voltát jól megfogalmazták az államelmélet más képviselői. Hirsch azt mondja például, hogy az állam minduntalan megszegi a törvényi szabályozás szervezeti elveit azzal, hogy a végrehajtó hatalom intézkedéseihez folyamodik a tőkefelhalmozáshoz szükséges specifikus anyagi feltételek biztosítása végett. Arra is el van szánva, hogy a jog keretein kívüli kényszerhez folyamodjon a burzsoá uralom biztosítása végett, valahányszor a proletariátus a tőkés rend alapjait fenyegeti. A szabadság, egyenlőség és a törvényi szabályozás a polgári uralomnak csupán az egyik oldala: a másik oldala a *raison d'état*, az osztályelfogultság és a nyílt erőszak. Mindkét oldal lényegbevágóan fontos a polgári társadalom újratermeléséhez és egyik sem hanyagolható el (Hirsch, 1978, 64–65. o.). Hasonló nézeteket fejt ki Ulrich Preuss, amikor kísérletet tesz egy marxista alkotmányelmélet kidolgozására, amelyet a jog és az alkotmány liberális elméleteivel állít szembe. Azt állítja, hogy az államhatalomnak kizárólag a jogi szabályozásra való korlátozása csupán olyan termelési viszonyok alapján képzelhető el, amelyeket nem a csere közvetít, és amelyek nem antagonisztikusak: azaz az egyszerű árutermelés alapján. Az ilyen esetekben harmonikus az együttműködés a munka és a tulajdon között, és az érték létrehozása közvetlenül a szükségletek kielégítésére irányul. Ez azt jelenti, hogy általános törvények szabályozhatják a csereviszonyokat és óvhatják a tulajdonjogokat anélkül, hogy kedvezőtlen hatással lennének az újratermelési folyamat egészére. Azonban az élőmunkának a holtmunka alá való rendelése és a „csereérték"-megfontolások uralma a lényegi szükségletek felett a kapitalizmusban azt jelenti, hogy a polgári államnak törvényen kívüli és rendkívül konkrét intézkedésekhez is kell folyamodnia, és olyan politikákhoz, amelyek konkrét egyének konkrét helyzetekben felmerülő konkrét szükségleteinek kielégítésére irányulnak. Így a jogi szabályozást (a polgári törvényesség szféráját) ki kell egészíteni olyan tevékenységekkel, amelyek egyszeri kivételes és célrairányuló jellegét azon különleges következmények összefüggésében kell igazolni, amelyekkel ezek a kapitalizmus újratermelésére vannak (Preuss, 1973, 7–105. o.). Így, bár Blanke és mások azt állítják, hogy az állam cselekedeteit korlátozza saját szükséglete a törvény tiszteletben tartására (1974, 90. o.; 1971, 130. o), valójában úgy kell tekinteni az államot, mint a legalitás és illegalitás ellentmondásos funkcionális egységét, amely egyik mozzanatot sem teszi lényegévé. Mert semmivel sem elfogadhatóbb a tényleges államokat törvénykezési, jogállami *(rechtsstaatlich)* formájukra redukálni, mint a leninista álláspontot vállalva az államot lényegében az osztályelnyomás szervének felfogni. Ehelyett e két mozzanat közötti komplex közvetítés megfelelő elemzésére van szükség, továbbá azon körülmények elemzésére, amelyek között az egyik vagy a másik az egyes kapitalista államokban uralomra jut.

A legtermékenyebb nyugatnémet államelméleti teoretikus, Joachim Hirsch

a fent bíráltakból eltérő megközelítési módot tesz magáévá. Hangsúlyozza, hogy a gazdasági uralom nem azonos a politikai uralommal, és ennek következményeit vizsgálja a felhalmozás és a legitimáció körül folyó osztályharcra. Míg a formaelemzések általában a kapitalista állam legmegfelelőbb formájának levezetésére összpontosították figyelmüket és/vagy a beavatkozás formáiban benne rejlő korlátozottság meghatározására, addig úgy tűnik, Hirsch kevésbé törődik az államnak a sajátos megjelenésén túlmenő egyéb specifikus formájával, ehelyett azokkal a korlátozottságokkal foglalkozik, amelyek benne rejlenek magában a gazdasági szférától való elkülönülésben. Ez nem azt jelenti, hogy figyelmen kívül hagyná a polgári államnak, mint a tőkeviszony egy sajátos formájának és/vagy a polgári állam és a politikai berendezkedés sajátos típusainak problémáit. Sőt, Hirsch részletesen tárgyalja ezeket a kérdéseket, és mind több figyelmet fordít a tömegek integrációjának, mint az utóbbi problémakör meghatározó aspektusának változó módozataira. E kérdésekkel való viaskodása során azonban túllép a formalevezetés közvetlen területén és elemzésébe új kategóriákat vezet be. Munkájának módszertani tanulságaival a következő fejezetben foglalkozom, figyelmemet itt annak lényegi elméleti hozadékára összpontosítom.

Az állam gazdasági funkcióinak felvázolásakor Hirsch a többi szakemberéhez hasonló listával áll elő, de különösen nagy súlyt helyez arra, hogy ezek a funkciók milyen szerepet játszanak a termelőerők fejlesztésében és mindenekelőtt a profitráta csökkenő tendenciájával szembeállítható tendenciák mozgósításában. Az nemigen okoz gondot, hogyan tipologizálja Hirsch a gazdasági funkciókat, azonban az a mód, ahogy kifejlődésüket magyarázza, jóval problematikusabb. Például már a profitráta csökkenő tendenciája nyilván magába sűríti a tőkemozgás számos különböző tényezőjét, és nyilvánvalóan felfoghatatlan az osztályharc menetétől elszigetelten szemlélve, nem ez az egyetlen válságforrás és ellentmondás-forrás, amelyre az államnak reagálnia kell, és félrevezető az állami beavatkozásra vonatkozó általános leíráson belül olyan nagy súlyt helyezni rá. Ezenkívül, mint azt Hirsch maga is hangsúlyozza az állam a válságnak a *politikai* visszahatásaira reagál. Így aztán a gazdasági válság fogalma (nem is beszélve annak a profitráta csökkenő tendenciája által kiváltott sajátos formáiról) az állami beavatkozás magyarázatában fölöslegesnek tűnhet. Az ilyen beavatkozást közvetlenül a politikai erőviszonyok határozzák meg, ezért a gazdasági mozgások ily módon csak közvetve tükröződnek az állami beavatkozásban. Ez kettős értelemben is így igaz. Nemcsak arról van szó, hogy a gazdaságpolitika kialakítása gazdasági mozzanatát tekintve politikai közvetítésnek van alárendelve, hanem arról is, hogy politikai mozzanatát végső soron *sui generis* a politikai uralom megfontolásai határozzák meg. Ez egyfelől azt jelenti, hogy nem beszélhetünk szükségszerű és elkerülhetetlen megfelelésről a gazdasági válságok egyedi formái és az állam által követett egyedi politikák és programok között. Másfelől ez azt jelenti, hogy a gazdasági mozgásoknak a különböző társadalmi erők politikai vitáiban megjelenésükön keresztül és/vagy egyes politikákat és programokat befolyásoló *ex post* kényszerük révén be kell lépniük az államelméletbe. Ez a tőkemozgásnak mint a politikai cselekvés egyik vonatkozási pontjának és/vagy az ilyen cselekvés korlátozottságát ma-

gyarázó fő elvnek a gondos meghatározását igényli. Hogy ez többé-kevésbvé kifejtett formában válik nyilvánvalóvá Hirsch saját elméleti fejlődésében, mutatja fontosságát az államlevezetési vitára nézve.

Munkásságának további hozadéka, hogy hangsúlyt helyez azokra a problémákra, amelyek az állami politika kohéziójának biztosítása és a tőke hosszú távú gazdasági és politikai érdekeinek összehangolása során merülnek fel. Hirsch a formaelemzés más képviselőinél világosabban ismeri fel, milyen nehéz feladat előtt áll a polgárság előtt, ha el akarja kerülni az állami politikában a specifikus érdekeknek pusztán partikuláris újratermelését az általában vett tőke érdekének a rovására, és voltaképpen azt állítja, hogy ez utóbbi érdekek legalábbis esetlegesen, ha nem éppen inherens módon önellentmondásosak. Azt is hangsúlyozza, hogy az államnak nincs különleges tudása a polgári érdekekről, és nem tekinthető természettől adottnak, hogy támogatja az általában vett tőkét. Hirsch e problémák megoldását két, meglehetősen különböző irányban keresi, amelyek egymáshoz való viszonyát soha sem sikerült kielégítően megoldania: az egyik az állam belső szervezete, a másik egy hegemón hatalmi tömb konstituálódása. A strukturális szelektivitásra vonatkozó elgondolások csupán az állami beavatkozás bizonyos negatív korlátait határozzák meg (a termelésből való kizárás, adófüggőség), amelyek nem képesek biztosítani, hogy a tőke kolletktív érdekei érvényesüljenek ezen korlátok között, vagy pedig az említett elgondolások olyan pozitív szervezeti gyakorlatra utalnak (központosított felügyelet, bürokratikus egyezkedés), amelyek hatása ezen érdekekre nem tekinthető adottnak. A „kormányzó csoportok" helyzeti logikáját hasonló kritika illetheti. Hirsch ennek megfelelően visszakényszerül a nyilvánvalóan ökonomista elvhez, amelynek értelmében a válság voltaképpen irányító mechanizmus. De még itt is elismeri, hogy a válság nem automatikusan irányít, hanem hatását tekintve az erőviszonyoktól függ. Ebben az összefüggésben nincs arra garancia, hogy az erőviszonyok mindig a kapitalizmus javára billentik a mérleget, és nem a szocializmusba való átmenet felé vagy a „harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött" az összecsapás (MEM 4. köt. 442. o.). Ennek az elméleti meghatározatlanságnak a megoldása megtalálható a hegemónia mint a politikai, szellemi és erkölcsi vezetés fogalmának a kidolgozásában és hozzákapcsolásában a különböző tömegintegrációs módozatok elemzéséhez. Ez a Hirsch által vallott másik megközelítési mód, amely azzal a következménnyel jár, hogy az állami politika és a társadalom átfogó kohéziója egységét inkább alkalomszerű társadalmi gyakorlattól, mint beépített strukturális garanciáktól teszi függővé. Ugyanakkor, bár Hirsch bizonyos részletességgel kidolgozta a nyugatnémet állammal kapcsolatosan a tömegintegráció módozatainak fogalmát, a hegemónia fogalma továbbra is kidolgozatlan, ahhoz képest, hogy milyen magyarázó erővel igyekszik felruházni. A hatalmi tömb, illetve a tömegek fölötti hegemónia differenciált artikulációja hasonlóképpen továbbra is feltáratlan marad. Nos, bár sok a még elvégzendő munka ezen a területen, az alapvető kereteket azonban Hirsch a legutóbbi tanulmányaiban már felvázolta.

Claus Offe is meggyőző érveléssel támasztja alá azt a nézetet, hogy a kapitalista állam formája problematikussá teszi a tőke érdekében ellátott funkcióit. Mint azt korábban említettük, korai nézetei esszencialisták voltak, amennyi-

ben az állam osztályjellegét belső szervezete „strukturális szelektivitásának" tulajdonította. Egyszer már elsoroltam elméleti ellenvetéseimet ezzel a merev állásponttal szemben (a kormányzó csoportok „helyzeti logikájának" megközelítésére vonatkozó ellenvetésekkel együtt – ez a megközelítés is megtalálható Offe munkájában), amikor ugyanezért bíráltam Joachim Hirsch-t. Legújabb munkájában azonban Offe határozottan szakít az esszencializmussal. Jóval világosabban mutatja be, mint a magukat a formalevezetés hívének vallók bármelyike, hogy milyen nagy mértékben kérdőjelezi meg a kapitalista állam formája a saját, a tőkét szolgáló funkcionálását. Nemcsak tárgyalja a privatizált piaci viszonyok, mint az állami ellenőrzéstől mentes szféra fenntartásának viszonylag elvont problémáját, továbbá az ezzel rokon problémát, az állam viszonylagos autonómiájának vagy sajátos megjelenésének mint olyan gazdaságon kívüli jelenségnek a fenntartását, amely képes a felhalmozás általános kereteit biztosítani, hanem éppen azoknak a sajátos dilemmáknak és ellentmondásoknak összefüggésében tárgyalja e problémákat, amely a „politikatermelés" jóval konkrétabb formáinak velejárói. Mostani munkájának nehézségei paradox módon éppen e munka hozadékában gyökereznek. Mert ha olyan sok formadeterminált akadály áll a tőke útjában, hogyan lehetséges akkor egyáltalán a felhalmozás és a legitimáció? A válasz keresése során Offe visszajut a kényszerelméletekhez, amelyeket korábban az egyszerű instrumentalizmussal együtt elutasított. Most igen nagy súlyt helyez arra, hogy a tőkének a gazdasági és politikai intézményes elkülönülése következtében hatalma, ereje van, s ez olyan hatalom, amelylyel az állam nem képes megfelelően bánni, a munkásság pedig nem képes megfelelően szembeszállni vele sem a szakszervezetek révén, sem azzal, hogy politikailag integrálná őket egy politikai újkorporatizmus rendszerében (lásd elsősorban Offe, 1978, 31–32., 36. o.; 1981 a, 146–153. o.; 1981 c, 10–15. o.; valamint Offe és Wiesenthal, 1978, 70–80. o.). Ezenkívül Offe visszatért ahhoz, hogy központi szerepe van a tömegpolitikai pártok közötti versenyek a demokratikus részvétel összeegyeztetésében a tovább folyó felhalmozással és a legitimációval (1981 c, az egész mű; vö. ugyanő, 1969, 81–85., 100–108. o.). Mindkét mechanizmus fontos. De a tőkés hatalom megalapozásának, valamint a *„tőkekivonás intézményesített joga"* fölötti rendelkezésnek (Offe, 1978, 32. o.) adekvát vizsgálata a tőke körforgásának jóval összetettebb és konkrétabb elemzését követelné meg, mint amit Offe képes nyújtani, amikor a hangsúlyt inkább a piaci viszonyok szférájára teszi, mint a termelési viszonyokra. Hasonlóképpen üdvözlendő a tömegpártok szerepének hangsúlyozása, de szerencsésebb az osztályhegemónia jellegével és a tömegek integrációjának módozataival kapcsolatosan kifejteni. Csak ily módon juthatunk el az államhatalomnak, mint a politikai erőviszonyok formadeterminált sűrítményének a mélyebb megértéséig, és csak így érthetjük meg azokat a nehézségeket, amelyeket Offe maga körvonalaz, amikor a szocializmusba való demokratikus átmenet végrehajtásáról ír (1978, az egész mű).

Végezetül nézzük meg azokat a tanulmányokat, amelyek a történelmi konstituálódással, a világpiaccal és az államisággal foglalkoznak. Fontos a történelmi és a formai konstituálódás közötti különbségtétel: azt érzékelteti, hogy az állam mint apparátus és mint forma újratermelődése távolról sem automatikus

következménye a tőkés termelési módnak. Az pedig, hogy a történelmi konstituálódás szempontjából döntőként meghatározott sajátos funkciók valóban azok-e, nyilvánvalóan maga is történeti probléma és minden egyes esetben külön vizsgálatot igényel. E megkülönböztetés elméleti haszna megmutatkozik az államapparátus–államforma analóg fogalompárjában is, amelyet a Szocialista Közgazdászok Konferenciája keretében dolgoztak ki. A London-Edinburgh Weekend Return Group szerint alapvető fontosságú megkülönböztetni az „állam" két jelentését: egyfelől az államapparátust mint olyan intézményegyüttest, amelynek nincs közvetlen osztályérvénye, másfelől az államot mint társadalmi viszonyok formáját, amely szelektív módon strukturálja az osztályviszonyokat. Ez azt sugallja, hogy van bizonyos határozatlanság az államnak a gazdasági szférától való intézményes elkülönülésében, és hogy bizonyos specifikus gyakorlatra van szükség az állam polgáriasításának *(embourgeoisement)* kiteljesítéséhez. A csoport voltaképpen azt mondja, hogy mindig fennáll a szakadás kialakulásának tendenciája az államapparátus és annak módja között, ahogyan az megpróbálja a tőke érdekében formálni a társadalmi viszonyokat. Ez ugyanakkor azt jelenti, hogy lehetséges egyszerre az államban és az állam ellen dolgozni abban az értelemben, hogy alkalmazottai fellépnek a polgári formák érvényesítésére irányuló kísérletek ellen (London-Edinburgh Weekend Return Group, 1979, 37–38. és 1980, 58–61. o.; vö. Holloway, 1979, 24–25. o.). Röviden: akárcsak az állam keretein kívül folyó és/vagy az államnak a civil társadalomra gyakorolt hatása fölötti harcok, éppúgy azok a harcok is fontos szerepet játszanak a polgári újratermelésben, amelyek az államapparátuson belül folynak. Ennek a ténynek a felismerése fontos hozzájárulás az államelmélethez.

A történelmi konstituálódást a világpiac összefüggési rendszerében is el kell helyezni. Ügyelni kell azonban arra, hogy ne azonosítsuk a világpiacot az egész földgolyóval, és ne hagyjuk figyelmen kívül a tőkés termelési mód összekapcsolódását más termelési módokkal és/vagy a társadalmi és a magánmunka más formáival ebben a folyamatban. Hasonlóképpen fontos, hogy ezt a fejlődést az áru-, pénz- és a termelőtőke nemzetközivé válása szerint periodizáljuk (vö. Fine és Harris, 1979, 146–154. o.), és hogy vegyük figyelembe a nemzetállamok szerepét a menzetközivé válás és a vele ellentétes tendenciák közötti kölcsönhatásban, ahogy az az osztály- és/vagy a népi demokratikus harcokon keresztül megnyilvánul. A világpiactól elvonatkoztató és implicite a nemzetállamokra vagy a nemzeti tőkére összpontosító levezetésekkel szemben hangoztatott egyik fontos bírálat az, hogy elgondolásaik az egyetlen, a világállam szükségességét sugallják. Hiszen ha az értékmozgás nem elegendő az általában vett tőke újratermeléséhez szükséges valamennyi feltétel biztosításához, akkor egy világállamra van szükség, hogy az a gazdaságon kívüli kényszerével kiegészítse a piaci erők működését. Ebből az is következik, hogy a kapitalista állam fogalmát nem szabad egyenlőnek tekinteni a szuverén nemzetállam formájával, hanem kiindulásként az elkülönüléssel – vagy másként a polgári újratermelés gazdasági és politikai folyamatokra való „megkettőződésével" – kell azonosítani (vö.: Blanke és mások, 1974, 115–122. o.; 1978, 68–81. o.). Ezt követően lehet aztán vizsgálni, hogyan szerveződik meg globális szinten a politikai folyamat és a tőke számára milyen mértékben válik lehetségessé az egységes világ-

állam hiányának az ellensúlyozása. Ebben az összefüggésben, a nemzetállam sokasága fölött uralkodó hegemón erő (legyen az nemzetállam, nemzeti tőke, vagy nemzetközi frakció) fontosságát nem lehet alábecsülni: vegyük csak szemügyre, mekkora a kontraszt azok között a korszakok között, amelyeket a XIX. század második felében a *Pax Britannica*, majd Bretton Woods-tól a késői 1960-as évekig tartó *Pax Americana* fémjelez, valamint a két világháború közötti zaklatott időszak és legújabban a válságok gyötörte 70-es és 80-as évek között. Így, bár azok, akik a kapitalista állam tanulmányozásakor ragaszkodtak a világpiac elemzésbeli elsőbbségéhez, fontos kritikai megfigyeléssel szolgáltak, ez nem jelenti azt, hogy a legkifinomultabb formaelemzéseket kapásból, *tout court* el kell utasítani.

Az államiság fogalma két értelemben is fontos. Mert nemcsak azt kell elfogadnunk, hogy a polgári állam nem az állam eredeti formája, hanem azt is látnunk kell, hogy az állam egynémely aspektusa nem vezethető le egyedül az érték elemzéséből. E tételek eszközt adhatnak a kezünkbe arra, hogy a polgári állam osztályelméleti és tőkeelméleti elemzéseit összekapcsoljuk egy kétszintű levezetésben. Így először megadható az államnak mint formának az általános osztályelméleti leírása, eztán vizsgálható, hogy milyen következményekkel járnak a többletmunka kisajátításának specifikus formái a gazdasági és politikai folyamatok lényegi és/vagy formai megkettőződésére, és az osztályharc formáira. E tételekből az is következik, hogy az államiság elemzését ki lehet terjeszteni olyan elemek tárgyalására is, amelyek az osztály és/vagy formaelemzés keretein belül nem találhatók meg. Így például az állam népi demokratikus mozzanatát – amely tartalmazza a nép és a hivatalos világ közötti potenciális ellentmondást és ezért főleg anarchisták és liberális államteoretikusok elemezték eddig – az osztálymozzanattal való artikulációjában és az egyes termelési módok általi mélyebb meghatározottságában lehetne vizsgálni (vö. Jessop, 1980 b, az egész mű; lásd továbbá az 5. fejezet zárómegjegyzéseit). Ezeknek a lehetőségeknek a felemlítésével ugyanakkor máris szükségesnek bizonyult, hogy kilépjünk a formalevezetési elméletek közvetlen területéről, és azt vizsgáljuk, hogyan kapcsolhatók össze ezek az elméletek más elméleti szempontokkal. Itt az ideje, hogy a formaelemzés módszertani következményeivel is foglalkozzunk.

Módszertani kritika

Az *Ableitungsdebatte*, a levelezési vita oly módon tudatos módszertanilag, amely idegen a stamocap-megközelítésmód egészétől. A formaelemzést voltaképpen a stamocap-elméletek alapvető módszerével és/vagy annak reformista implikációival való elégedetlenség ösztönözte, és megpróbál visszatérni Marx módszertani és lényegi elméleti megfontolásaihoz (például: Altvater, 1971, 99. o.; Ebbighausen és Winkellmann, 1974, 24–35. és az egész mű; Gerstenberger, 1972, 134–135. o.; ugyanő, 1976, 84–86. o.; Müller és Neusüss, 1970, 15–16. o.; Tristran, 1974, 108–123. o.; Wirth 1972, 12–14., 18–19. o.; ugyanő, 1973, 298–312. o.). Míg azonban a formalevezetés módszertanilag felsőbbrendűnek látszhat, mint az államelmélet „monopolelméleti" hagyományának besorolásos

eljárása, maga a formalevezetés is számos megoldatlan módszertani problémába és elméleti nehézségbe ütközik. Vegyük ezeket sorba.

A formaelemzés alapvető feltevése, hogy a valóság olyan komplex, strukturált egészet alkot, amelynek elemei bizonyos autonómiával rendelkeznek az átfogó egységen belül, ily módon a gazdaságit és a politikait a kapitalizmus által kialakított társadalmi egész újratermelésében különböző, de egymást kiegészítő mozzanatoknak tekintik, és egy sajátos „különbözőség az egységben"-nel is jellemeznek. Ebben a nézetben van bizonyos hasonlóság az Althusser-féle strukturalista iskolához abban, hogy mindkettő elutasítja a durva gazdasági redukcionizmust, és ragaszkodik a tőkés termelési mód gazdasági és politikai mozzanatai közötti kapcsolatok elemzéséhez. Az althusseriánusok azt állítják, hogy egy termelési mód (és ennek meghosszabbításaként egy társadalmi formáció) komplex strukturált egész, számos, viszonylag autonóm területet foglal magában, amelyek ugyanakkor egymást feltételezik, jellemzőjük, hogy egy bizonyos szféra (gazdasági, jogi, politikai vagy ideológiai) uralkodik a többi szféra fölött, végső soron pedig gazdaságilag meghatározott, amenynyiben a termelési viszonyok újratermelésének a módja szabja meg ezen szférák egyikének vagy másikának uralkodó szerepét (lásd Althusser, 1965, 151–218. o.; Althusser és mások, 1968; Poulantzas, Politikai hatalom és társadalmi osztályok, 12–33. o.; az önkritikához lásd: Althusser, 1976; Balibar, 1975, 203–246. o.). Van azonban két jelentős különbség a formalevezetés, valamint a tőkének mint a társadalmi viszonyok együttesének althusseriánus strukturalista megközelítése között. Ha ezeket a különbségeket áttekintjük, jobban megértjük ezen egymással kapcsolatban álló hagyományok jellegét és korlátait.

Először is, míg a legtöbb formaelemzés hajlamos a fetisizmuselméletekre támaszkodni, amikor a társadalmi viszonyok szubjektív mozzanatáról akar számot adni, egyébként pedig a gazdasági és a politikai közötti artikulációra figyel, az althusseriánusok az ideológiai gyakorlat alapvető mechanizmusának a szubjektumok elmélettermelő, diszkurzív kapcsolatát, interpellációját* tartják, és nyomon követik ennek következményeit a gazdasági és politikai küzdelmekre. Ebben az összefüggésben az „interpelláció" átfogja mindazokat a mechanizmusokat, amelyek révén a biológiai egyéneket és azok kollektív hordozóit diszkurzív módon terelik a társadalmi viszonyok specifikus helyeire, és pozícióknak megfelelő azonosságtudattal ruházzák fel őket. Az interpelláció- és a fetisizmus-elméletek egyaránt elutasítják azt a nézetet, hogy az egyének előre adott, egységes, szabad akaratú szubjektumok, de alapvetően eltérnek egymástól azt illetően, hogy milyen folyamatok során nyeri el az indivíduum saját szubjektivitását. Míg a fetisizmuselméletek a tudatosságot a termelési viszonyok kísérőjelenségeként és/vagy olyan komplex ideológiai hatásként fogják fel, amelyet végső soron a gazdasági határoz meg, és amely egyszerre támogatja és misztifikálja a gazdasági viszonyokat, az interpelláció-elméletek szerint a szubjektivizációnak elkülönült mechanizmusai vannak, amelyeknek

* Interpelláció alatt a szerző az elmélettermelő, diszkurzív tevékenységben létrehozott kapcsolatokat, illetve végső soron az ezek révén történő azonosulást érti. – *Szerk.*

megvannak a saját létfeltételeik és működési területeik, és amelyek megteremthetik az ideológiai osztályharc különálló területét a gazdasági és a politikai szférákra való jelentős visszahatással. Örvendetes ez a hangsúly, és a fetisizmus-elméleteken való fontos túllépést jelez. A fetisizmus-elmélet annyiban takarékosan működik, hogy az árufetisizmust más szférák számára is modellként írja le, és egy besorolásos megközlítési módot is alkalmaz, amikor az ideológiai uralom valamennyi formáját fetisizmussá redukálja. Ezenkívül, ahol kísérleteket tettek a fetisizmus-elmélet meghaladására, ott mindig felmerült egy elkedvetlenítő tendencia: felváltani azt az általános és egyedi érdekek közötti ellentét elemzésével, de anélkül, hogy tekintetbe vennék ezek bonyolult közvetítődését és közvetlenül diszkurzív jellegét. Ezzel szemben az Interpelláció-elméletek képesek az érdekek meghatározását kapcsolatba hozni sajátos diszkurzív mechanizmusokkal, és figyelembe venni, hogyan fejeződnek ki a sajátos és az általános érdekek a hegemónia gyakorlása révén.

Másodszor, míg az althusseriánusok meglehetősen felületesen kezelik azt az alapelvet, hogy végső soron minden gazdaságilag meghatározott (bár ezt az alapelvet vallják), és jobbára úgy összpontosítják figyelmüket a jogi-politikai és az ideológiai területek sajátos mechanizmusaira, mintha azok a gazdaságitól teljesen függetlenek volnának, a formalevezetési iskolához tartozó teoretikusok elemzésbeli és okozati elsőbbséget tulajdonítanak a gazdasági kategóriáknak, amikor a kapitalista állam és a jogrend formáit és funkcióit levezetik. Érdemes erre az ellentétre felhívni a figyelmet, mert Holloway és Picciotto azt állítják, hogy a formalevezetési elméletek valójában a tőkeviszony mint egész történelmi materialista kategóriáiból indulnak ki, s nem az elszigetelten felfogott gazdasági kategóriákból (Holloway és Picciotto, 1977, 78., 82., 85–86. o.; ugyanők, 1978, 3–4., 10., 14–15., 17–18., 26. o.). Ha ez csak azt jelenti, hogy a tőkeviszony többet fog át, mint a gazdasági viszonyokat, és nem redukálható egy felszínes (epifenomenális) alap–felépítmény viszonnyá, akkor tökéletesen elfogadható; elfogadhatatlan azonban, ha azt jelenti, hogy a tőkeviszony a társadalmi viszonyok lényegében egységes együttese, amelynek saját elemei fölött elemzésbeli és okozati elsőbbsége van. Marx voltaképpen (Holloway és Picciotto engedelmével) bár nyilván bírálta a polgári gazdaságtanokat, amiért a gazdasági viszonyok felszíni formáira összpontosítanak és dolgok közötti viszonyként fogják fel őket, de a politikai gazdaságtan bírálata az ő esetében nem tartalmazta azt, hogy a gazdasági kategóriákat minden különösebb magyarázat nélkül történelmi materialista kategóriákkal kell felváltani (bármilyenek legyenek is azok), inkább egy ismeretelméletileg realista, többszintű leírás kidolgozását foglalja magában, amely az absztrakttól a konkrét felé tart, és megpróbálja megmagyarázni a tőkés gazdaság formáját, létfeltételeit, mozgástörvényeit és társadalmi hatásait. Ebben az összefüggésben Marx jelezte, hogy a polgári társadalom és az állam anatómiája megfejthető abból, ahogyan „a tőke a neki megfelelő társadalmi termelési folyamatban meghatározott mennyiségű többletmunkát szivattyúz ki a közvetlen termelőkből vagy munkásokból, többletmunkát, melyet egyenérték nélkül kap meg;" (MEM 25. köt. 771. o.). Láthatóan ez az a megközelítési mód, amelyet a formalevezetési módszer más hívei

magukévá tettek, és valóban Holloway és Picciotto maguk is az áruforgalom jellegéből és ennek a munkaerő áruvá válása általi alapvető meghatározottságából vezetik le a tőkeviszony „megkettőződését" gazdasági és politikai formákra (Holloway és Picciotto, 1977, 78–79. o.). Röviden: ugyanakkor, amikor elismerjük, hogy a gazdaságinak szüksége van politikai létfeltételekre, és felismerjük, hogy a politikai behatol a gazdasági szférába, szükséges egyúttal tiszteletben tartanunk különbségeiket, és a többletmunka kisajátításának formáját kell kiindulópontnak venni. Ebben áll a formalevezetési megközelítési mód ereje az althusseriánus és az új-gramsciánus megközelítési módok „politizáló" tendenciáival szemben (lásd 4. fejezet), és ezt nem szabad összetéveszteni a *sui generis* történelmi materialista kategóriákról való fejtegetésekkel.

Ebben az összefüggésben milyen jelentést tulajdoníthatunk a „különbözőség az egységben" fogalmának? Kritikai funkciója világos: megpróbálja megkülönböztetni a formalevezetési megközelítési módot a nyers gazdasági redukcionizmustól, amely szerint az állam formái és funkciói elkerülhetetlenül és automatikusan megfelelnek a tőke igényeinek, valamint a „politicizmus" ezzel párba állítható eltévelyedésétől, amely az állam és a politikai szféra teljes autonómiáját tételezi fel. Ugyanakkor ez azzal a kockázattal jár, hogy a gazdasági és a politikai viszonyok termelési viszonyokként egybemosódnak, s ennek következtében a politikai a polgári újratermelésben betöltött (viszonylag autonóm) szerepére reprodukálódik. És azzal a kockázattal is jár, hogy inkább az egység mozzanatát emeli lényegévé, mint a szétválasztottságát, oly módon, hogy az utóbbi ezen egység újratermelésében az alárendelt, funkcionálisan szükséges elemmé válik. Az efféle esszencializmus végső soron az állam sajátos megjelenését vagy elkülönülését illuzórikusnak tünteti fel, és látszólagos autonómiáját a tőke fortélyaként mutatja be. Az ökonomizmus így csupán az által kerülhető el, ha az államot a tőke önreprodukciójának szükségletévé redukáljuk, a tőkét itt olyan viszonyként fogva fel, amely egyszerre gazdasági *és* politikai. Miért kellene feltételezni, hogy a gazdasági és a politikai módszerek kombinációja biztosíthatja a tőke újratermelését, amikor egyedül a gazdasági gyakorlat ehhez nem elégséges? Holloway és Picciotto maguk megjegyzik, hogy ez az egység távolról sem automatikus és lényegi: sajátos osztálymódszerekkel kell újratermelni. Ha valaki elfogadja azonban, hogy az „elkülönülés az egységben" a „társadalmasodás" specifikus megvalósulási módjának problematikus és feltételektől függő eredménye, akkor az elméletben nem élvezhet előjogokat, és nem lehet magyarázat vagy megfelelő közvetítés nélkül hozzá fordulni, hogy segítségével adjunk számot az állam formájáról és a kapitalizmusban betöltött funkcióiról. A formalevezetési megközelítés további erőssége, hogy túllép a „tőke logikáján", s megállapítja, hogy az állam sajátos megjelenése mélyen problematikussá teszi saját, a tőkét szolgáló megfelelő funkcionálását. Itt az „elkülönülés az egységben" fogalma nem szolgálhat a polgári újratermelés feltétel nélküli magyarázó elveként, csupán olyan vonatkozási pontként, amely segít a társadalmasodási folyamat hatásainak értékelésében.

Ez a kritika elvezet a formalevezetés egy másik problémájához: a logikai levezetés és a történelmi magyarázat közötti viszonyhoz. Ha egyszer valaki elutasítja, hogy a történelem csupán a tőke logikailag szükségszerű önmegvaló-

sításának a következménye és elfogadja, hogy számít az osztályharc (még ha körülhatárolt és közvetítéseken keresztüli is), akkor mi értelme van azzal próbálkozni, hogy az állam formáját és funkcióit a tőkének mint a társadalmi viszonyok együttesének kategóriából vezessék le? Az erre adandó helyes válasznak meg kell határozni a kapitalizmus és az osztályharc közötti viszonyt, és vizsgálnia kell a történelmi magyarázat természetét is.

A tőkeviszony nem vizsgálható az osztályharctól elszakítva. Hiszen a felhalmozás magának a tőkének azon tartós képességétől függ, hogy *harc révén*, egyre bővülő skálán biztosítsa az értéktöbblet létrehozásának és kisajátításának különböző feltételeit. Ez azt jelenti, hogy mozgástörvényei nem természetiek és elkerülhetetlenül adottak, hanem megvalósulásukat illetően a tőke és a munka közötti konfliktusban érvényesülő erőviszonyoktól függnek. Nem szabad tehát a tőke logikáját osztályharcokban kifejeződő történelmi feltételezettségétől mesterségesen elválasztani, sem pedig a tőke egyfajta merev, örökkévaló logikáját egy meghatározatlan, esetleg történelmi folyamattal szembeállítani. Hiszen a „tőke logikája" elméleti absztrakció, amely a tőkefelhalmozás átlagos menetét és szabályszerűségeit fejezi ki, ami az egyes tőkék tevékenységéből következik (beleértve a bérmunkához való viszonyukat is), feltételezve, hogy az egyes tőkék kapitalista módon működnek. A tőke mozgástörvényeinek tárgyaláskor el kell vonatkoztatnunk a történelmi sajátosságoktól, s ez bizonyos meghatározatlanságot visz az elemzésbe [ami lezárható például azzal a feltételezéssel, hogy az egyes tőkék egyszerűen csak hordozói (*träger*) a tőkeviszonyoknak]; specifikus helyzetek tárgyalásakor ismét elővehetők bizonyos történelmi sajátosságok és a meghatározatlanság inkább történelmi specifikációval, mint feltételezéssel csökkenthető. Így, míg Marx az általában vett tőke vizsgálata céljából elvonatkoztat az egyes tőkéktől és azokat a verseny vizsgálata során egyszerűen *träger*nek tekinti, a konkrétabb elemzések foglalkozhatnak az egyes tőkék differenciált interpellációjával, kapcsolatrendszerével és számítási módjával, és értékelhetik hatásukat a mozgástörvények megvalósulására vagy a verseny hatását a különböző tőkékre. Egy másik példa: Marx az általában vett tőke és a tőkék közötti versengés tárgyalásakor elvonatkoztat a bérmunka szerepétől (az olyan válságtendenciákra összpontosít, mint a profitráta csökkenő tendenciája, amely elemezhető az általában vett tőke szintjén és/vagy a bérmunka mint változó tőke szintjén, amelyet az egyes tőkék a versenyben kialakult társadalmilag szükséges munkaidőhöz viszonyítva többé vagy kevésbé sikeresen zsákmányolnak ki); a konkrétabb elemzések vizsgálhatják a munkásság harcainak sajátos tartalmát és formáját s azt, hogyan határozzák meg a háttérben a válságtendenciákat a tőkének a bérmunka fölötti uralmát illető specifikus kudarcai. Röviden: fel kell ismerni, hogy *minél elvontabb az elemzés szintje, annál meghatározatlanabbá válik*; s hogy míg az absztrakt elemzések az átlagra való utalás és/vagy feltételezés segítségével birkóznak meg ezzel a meghatározatlansággal, a konkrét elemzések ezt a meghatározatlanságot úgy szüntetik meg, hogy történelmileg specifikálják azt, ami korábban meghatározatlan volt. Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a történelmi absztrakció szintjei bonyolult hierarchiát alkotnak. Hiszen az olyan elvont fogalmak, mint „áru", „tőke", „bérmunka", „állam", „jogi szubjektum", ugyanolyan módon törté-

netiek, mint az olyan jóval konkrétabb fogalmak, mint „autó", „bank", „utcaseprő", „katonai diktatúra", „részvénytársaság", és csupán történelmi létkörülményeik viszonylagos meghatározatlansága szerint különböznek.

Továbbá, míg a „tőke logikája" megközelítés könnyen egybemossa a formát és a tartalmat abbeli igyekezetében, hogy a kapitalista állam természetét és funkcióit a tőkés termelési módból vezesse le, a formaelemzés kifinomultabb változatai több fokozatot különböztetnek meg a levezetésben, s a formát megpróbálják az absztrakció egy adott szintjén meghatározni, miközben a tartalmat meghatározatlannak fogják fel. Pontosan ez válik szükségessé, amikor azt fejtjük ki, hogy a kapitalista állam formája problematikussá teszi megfelelő funkcionálását. Azaz: míg lehetséges levezetni a kapitalista állam megfelelő formáját annak a specifikus formának az elemzéséből, amelyben a többletmunkát kisajátítják, s valóban lehetséges az államformát a gazdasági forma periodizációjának elemzése révén periodizálni, nem lehetséges a specifikus funkciókat és következményeiket ugyanezen az elméleti szinten levezetni. A legjobb esetben is csak bizonyos absztrakt funkciók vezethetők le, amelyeket, mivel ezek a tőkefelhalmozás adott helyzetbeli létfeltételei, az államnak el kell látnia. Röviden: a tartalomlevezetésbe beletartozik, hogy túl kell menni a formát kialakító meghatározások területén, és – *a fortiori* – ez történik a forma és a tartalom dialektikájának leírásakor. Ahogy a megfelelő államformát sajátos módszerekkel kell kialakítani és újratermelni, éppúgy sajátos módszerek vesznek részt funkcionálásában, s lehet, hogy ezek nem esnek egybe azokkal, amelyek a forma újratermeléséhez szükségesek. Itt jelentős kétértelműség van a formaelemzésben. Néha az a cél, hogy megállapítsák a kapitalista állam megfelelő formáját és/vagy funkcióját, hogy megmutassák a tőkés termelési mód elméletileg lehetséges voltát (mivel egyedül az értékmozgás nem képes biztosítani újratermelését), s ezután folyamodnak hozzájuk, mint az ilyen újratermelés elvont magyarázó elvéhez (azon feltételezés alapján, hogy az állam hordozója – *träger* – a tőkeviszonynak); néha pedig az állam megfelelő formája és/vagy funkciói vonatkozási pontként szolgálnak ahhoz, hogy kérdésessé tegyék és értékeljék a polgári újratermelés biztosítását szolgáló konstitutív és/vagy funkció-orientált módszereket. Míg azonban a „tőke logikája" megközelítés ezt a kétértelműséget úgy oldja fel, hogy a feltételezést, mely szerint az állam *träger*, esszencialista magyarázó elvvé alakítja át, úgy, hogy a logikai kapcsolat egybeolvad az okozati szükségszerűséggel, addig a formaelemzés kifinomultabb változatai különbséget tesznek logikai kapcsolat és okozati szükségszerűség között, és további meghatározásokat keresnek az államformák és funkciók történelmi megvalósulásának leírásához.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy nincs alapvető és abszolút ellentét logika és történelem vagy meghatározottság és meghatározatlanság között. A tőke logikája az egyes osztályharcok történelmi mozgásának kifejeződése és az absztrakció különböző szintjein specifikálható. E logikának az absztrakció magas szintjén mutatkozó viszonylagos meghatározatlansága lépésről lépésre haladva megszüntethető, ahogy a logikát egyre konkrétabbá és/vagy összetettebbé tesszük. Az ilyen megközelítésmódnak nem kell azzal az érveléssel az általában vett tőke vagy államformája esszencialista felfogását követnie, mi-

szerint létezik egy meghatározott, bár elvont lényeg, s az attól való eltérések a konkrétabb, összetettebb szinteken – lényegtelenek. Sőt a megközelítésmódból az következik, hogy a felhalmozás „tiszta" menete, vagy a „tiszta" kapitalista állam épp annyira a végső meghatározottság termékeként jelenik meg, mint mondjuk, a „de-indusztrializáció" előrehaladó folyamata, vagy az az állam, amely „az egymással versengő osztályok kölcsönös elpusztításához" vezet. Ebben az összefüggésben hangsúlyozni kell, hogy a meghatározottság és az esetlegesség nem a való világ, hanem az elméleti rendszerek tulajdonsága. Az elméletekre lehet jellemző a meghatározottság vagy az esetlegesség. Teljesen meghatározott rendszer az, amelyben a rendszer törvényszerűségeinek ismeretében előre meg lehet mondani az összes elméletileg meghatározott változó értékét bármely időpillanatban, s egy másik időpillanatban is. Egy elmélet csak egy specifikus érték- vagy tulajdonságkészlet vonatkozásában lehet meghatározott (ez a készlet teljesen zárt elméleti rendszer határesetében az összes változót tartalmazza). Ezért aztán logikailag pontatlan kijelenteni, hogy egy elmélet meghatározott, ha egyúttal nem közöljük azokat a tulajdonságokat is, amelyek vonatkozásában meghatározott. Másfelől, egy elmélet annyiban esetleges (vagy meghatározatlan), amennyiben bizonyos változók értékét a rendszer más változóinak értékei (ezek néha tartalmaznak másik időponthoz tartozó független-változó-értékeket), valamint a rendszert szabályozó törvényszerűségek alapján lehetetlen előre megmondani. Ebből az következik, hogy az esetlegesség ugyanabból az elméleti rendszerből és/vagy más elméleti rendszerekből származó utólagos vagy segédmeghatározások specifikációja révén megszüntethető. Ily módon az elméleti tárgyat sok meghatározás összetett rendszereként lehet reprodukálni, amely az absztrakció és komplexitás kiválasztott szintjén teljesen meghatározottá válik.

Ezek a megjegyzések elvezetnek a formalevezetés harmadik problématerületére. Ha ki akarjuk dolgozni a kapitalista állam teljesen meghatározott leírását, mi legyen az elemzés kiindulópontja? A különböző tanulmányok a tőkeviszony különböző kategóriáiból indulnak ki, s a *Staatsableitung*-vita nagy részét átszövi a kölcsönös vádaskodás, hogy rossz kiindulópontot választottak. Ez összekapcsolódik annak a tendenciájával, hogy abszolutizálják a kiindulópont kérdését, valamint hogy azt sugallják: van valamiféle rendkívüli pont, amelyből kiindulva levezethettő a kapitalista állam formájának és funkcióinak meghatározásához szükséges valamennyi kategória. Sokkal célravezetőbb az a felismerés, hogy az állam – mint „valódi-konkrét" tárgy – „sok meghatározás összefoglalása" (MEM 47/1. köt. 26. o.). Ebben az értelemben az állam teljesen meghatározott leírásához számos különböző kiindulópont szükséges, és a különböző formaelemzéseket inkább össze kellene egyeztetni, mint egyiküket előtérbe állítani – feltéve, ha külön-külön megfelelőek, együttesen pedig összemérhetők, összeegyeztethetők. Az „államiság" teoretikusainak érdeme, hogy felismerték: a levezetésnek szakaszosan kell előrehaladnia. Ezt a felismerést ki kell terjeszteni az állam levezetésének egész területére. Röviden: mivel az állam formája, további funkciói összetettek, levezetésüknek is összetettnek kell lennie.

Fontos, hogy elutasítsuk azt a nézetet, hogy a levezetés csupán egy olyan folyamat, amelyben kibontják egy fogalmi kiindulópont logikai implikációit,

mintha ez dióhéjban, *in nuce* tartalmazná az összes többi meghatározást. Az ilyen felfogás jellegét tekintve esszencialista és idealista (vö. Blanke és mások, 1974, 115–117. o.; ugyanők, 1975, 72. 9.). Ha azonban a levezetés folyamata nem redukálható a konkrétabb kategóriáknak egyetlen elvont kiindulópontból való egyszerű logikai dedukciójára, hogyan alakítják ki valójában az absztrakt-konkrét különböző fokán álló kategóriákat? Finom határvonalat kell ugyanis húzni az artikuláció, mint az összekapcsolás módja és az elméleti eklekticizmus közé. Ez okozza az egyik nehézséget, amikor Offe helyét próbáljuk megkeresni az államelméletek sorában. Bár Offe a tőkésállam formájára és funkcióira vonatkozó munkáiban korrekt módon támaszkodik számos magyarázó elvre, nem próbálja meg kialakítani általános összemérhetőségüket, sem pontos artikulációs összekapcsolódási pontjaikat elemzéseiben. Ez Offe korai munkáiban bizonyos meghatározatlansággal jár, amennyiben megkísérli összekapcsolni Marx kategóriáit és magyarázó elveit olyanokkal, amelyeket a rendszerelméletből és a szervezetszociológiából vett. Ez csökkenti azon érveinek erejét, amelyek a kései kapitalizmus válságtendenciáinak politikai jellegére, valamint az áruforma és az államforma közötti problematikus kapcsolatra vonatkoztak. Ezeket a gondokat Offe későbbi munkáiban többnyire orvosolja. Ezek a művek elméletileg jóval egységesebbek, egyes részleteket tekintve pedig az artikuláció különböző heterodox használatának jótékony hatását mutatja a marxista elmélet kidolgozására. Mivel azonban Claus Offe saját munkáját nem hozza nyíltan kapcsolatba a *Staatsableitung*-iskolával, megközelítési módját tekintve pedig sokkal inkább heterodox, mint a formalevezetés szószólói, tanácsos az utóbbiak saját elméletalkotási módszereikre vonatkozó nézeteit megvizsgálni.

Az *Ableitung* (levezetés) képviselői közül itt senki sem elég precíz. A levezetési folyamat részletes specifikálása helyett egy sor könnyed kijelentéssel találkozunk, amelyek szerint a levezetési folyamat az állam elemzéséhez szükséges kategóriák bizonyos fajta, eszmeileg inspirált kidolgozását tartalmazza, a tőkeviszony természetéből kiindulva. Itt egy rendszerbeli bizonytalanság rejlik egyfelől *az absztrakciónak-konkretizációnak az elemzés egy síkján megvalósuló fokozatait* (például: áru, tőke, szerves összetétel, a profitráta csökkenő tendenciája, termelői ár, és így tovább az értelmezés síkján), másfelől a *különböző elemzési síkokat* illetően (például: a tőkés termelés értékelemzése, szembeállítva technikai munkafolyamatként való elemzésével; a tőkefelhalmozás elemzése a használati és csereérték összefüggésrendszerében a politikai uralom elemzésének ellenpárjaként). Míg az értékelemzés szintjén az absztrakttól a konkrét felé haladás szükségessé teszi olyan kategóriák bevezetését, amelyek már nem találhatók a magasabb szintű fogalmak körében (például: a munkaerő mint különleges áru; az egyes tőkék versengése, szembeállítva az egységes általában vett tőke feltételezésével; termelői ár; luxusjavak; fiktív tőke; földjáradék, és így tovább). Az a felismerés, hogy vannak más elemzési síkok saját, *sui generis* absztrakció-konkretizáció fokozataikkal, még tovább bonyolítja az eljárást. Braunmühl szerzőtársaival együtt például azt állítja, hogy a levezetésnek *A tőkében* kidolgozott általános kategóriákból kell kiindulnia, de azután az absztrakttól a konkrét felé tartó mozgás módszerének megfelelően *sui generis* politikai kategóriákat kell kidolgoznia (1973, 7. o.); Heide Gernstenberger azt han-

goztatja, hogy a formalevezetést ki kell egészíteni olyan tényezők bevezetésével, amelyek elemzését a marxisták eddig a politikatudományra hagyták – ilyenek: a bürokrácia, az alkotmányos struktúrák, az osztályharc tipikus módozatai (1976, 158. o.); Hirsch azt fejtegeti, hogy az általános formalevezetés nem eredményezhet többet banalitásoknál, és hogy az állam elméleti vizsgálatának túl kell lépnie az általában vett tőkén és értéken, hogy átfogja egy társadalmi formáció társadalmi, politikai és nemzeti termelési feltételeinek egészét (1974a, 66., 74–75., 82–83. o.); Holloway és Picciotto elismerik, hogy a formaelemzést ki kell egészíteni azoknak a specifikus történelmi küzdelmeknek az elemzése révén, amelyeken keresztül a tartalom és a forma dialektikája kifejeződik a politikai szférában (1978, 30–31. o.). De egyik teoretikus sem mondja meg közelebbről, hogyan hajtható végre ez a kiegészítés. Mindenesetre akkor is fontos, hogy különböző, a formalevezetési iskolához tartozó teoretikusok azóta bevezettek már olyan tételeket és fogalmakat, amelyek az értékelemzésen való túllépéssel kapcsolatosak, s az a céljuk, hogy olyan fogalmakat is átvegyenek, amelyek alkalmazhatók politikai osztályharcokra és/vagy ideológiai viszonyokra. Sok esetben ezek a áttételek Marx politikai írásaiból származnak, amelyek különböznek a politikai gazdaságtan elvont kritikájától. Más esetekben a Gramsci-féle „hegemónia"-fogalomhoz nyúlnak (a fent idézett tanulmányokon kívül lásd: Classen, 1979, 61–63., 264–266. o.). Találkozunk olyan, újonnan bevezetett kategóriákkal is, mint „a tömegintegráció módja" (Hirsch, 1976a, 1976b, 1977a, 1977b, 1978, 1980a), „az uralom módja" (London-Edinburgh Weekend Return Group, 1979., 1980,) a „korporatizmus" (Hastendiek, 1980), s ezek keretül szolgálnak a gazdasági és a politikai uralom közötti artikuláció vizsgálatához. Ezek a megközelítési módok azonban annyiban meghatározatlanok maradnak, hogy továbbra sem meghatározottak az értékelemzés és a többi kategória közötti artikulációs pontok.

Röviden: módszertani tudatosságuk és annak ellenére, hogy hangsúlyozottan ragaszkodnak Marx módszereihez, a formalevezetés híveinek nem sikerült a levezetés természetének ellentmondásmentes leírását adni. Ez ugyanis nem csupán konkrétabb fogalmak absztrakt kiindulópontból való kibontásának logikai eljárásmódja egyetlen (bár elágazó) elemzési sík mentén. Ehelyett a különböző elemzési síkokon elhelyezkedő, különböző elvontsági fokú fogalmak differenciált artikulációját foglalja magában, hogy újrateremtse a konkrétot, mint sok meghatározás bonyolult szintézisét. Az meglehetősen világos, hogy ez rejlik a kutatás módszereiben és a kifejtés módszereiben a formaelemzés legfejlettebb változatai esetében; azt is látni kell, hogy ezt félreértették annak következtében, hogy a formaelemzők általánosságban ragaszkodnak ahhoz, hogy *A tőke* és *Grundrisse* Marxának követői, anélkül, hogy észrevették volna, hogy a kifejtés módja nagyon is változatlan maradhat, míg a vizsgálat tárgyának megváltozott természete megköveteli, hogy túlmenjenek az értékelemzésen. Ráadásul, mivel a legtöbb formaelemzésnek csak korlátozott elméleti célkitűzése volt (általában az állam formájának és/vagy funkcióinak egy levezetéséhez kötötten, amelyben mindez a tőkés termelési mód lehetőségének feltételeiként szerepelt), nem kellett nekik különösebben túllépni az értékelemzés szféráján. Az állam azonban „valóságos-konkrét" tárgy, amely nem redukálható saját ér-

tékanalitikai mozzanatára, és jóval összetettebb elemzési módszert igényel. A formaelméletek értékanalitikai kategóriákra való redukálása azzal a kockázattal jár, hogy az államot és/vagy a társadalmi formációt a tiszta tőkés termelési mód egyszerű térbeli megvalósulásává redukálják (elvonatkoztatva így a világpiactól), valamint annak kockázatával, hogy egyszerűen konkretizálják a tiszta tőkés termelési módot (elhanyagolva így összekapcsolódását más gazdasági formákkal, valamint mögöttes, nem osztályviszonyok általi meghatározottságát). Így röviden szólva: a redukció és a besorolás kockázatát vállalják. A formaelemzés ekképpen csupán egyik eleme egy jóval szélesebb, átfogóbb elméleti vállalkozásnak – az állam mint „valóságos-konkrét" tárgy elemzésének.

Zárómegjegyzések

Megvizsgáltuk számos, a formalevezetési iskolához tartozó teoretikus elgondolásait tartalmi és módszertani szempontból. Világos kell hogy legyen előttünk: ez a megközelítési mód sok elméleti értéket tartalmaz és oktalanság könnyedén elutasítani a formaelemzést magas absztrakciós szintje miatt (Fay, 1978), redukcionista tendenciái miatt (Jessop, 1977), vagy azért, mert nagyon el van foglalva önmaga kialakításának filozófiai problémájával (Therborn, 1978, 30. o.). Azt helyénvaló felróni különböző teoretikusoknak, hogy megpróbálják saját kiindulópontjukat abszolutizálni, de helytelen átsiklani afölött, hogy ők *együttesen* mily nagy mértékben bővítették a kapitalista államról való tudásunkat. Következésképpen joggal bírálhatók azok a tanulmányok, amelyek semmibe veszik a forma következményeit a tartalomelemzésre nézve. Foglaljuk össze e megközelítési módot.

A formaelemző megközelítési mód jelentős elméleti továbblépés a marxista–leninista és az osztályelméleti tanulmányokhoz képest, mert bebizonyította, hogy az államot nem lehet a tőke által létrehozott és ellenőrzött, csupán politikai eszköznek felfogni: Képviselői világosan megállapították, hogy a kapitalista állam a polgári újratermelés lényegi eleme. Olyan politikai erő, amely kiegészíti a verseny gazdasági erejét, és mind a tőkével, mind a munkásosztállyal szemben be kell avatkoznia. Ez illusztrálja azt, hogy tévedés az államot egyszerűen a tőke eszközének tekinteni. E tanulmányokban megmutatkozik a politikai reformizmus néhány problémája is: azt mondják, hogy az állam, éppen azért, mert a tőkefelhalmozás átfogó folyamatának lényegi része, szükségképpen tükrözi és újratermeli annak alapvető ellentmondásait. Ezenkívül míg ezen elgondolásoknak a „tőke logikája" változata bírálható, amiért azt állítja, hogy a politikainak a formája és következményei gazdasági szinten teljesen meghatározottak, más tanulmányok ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy az állam formája problematikussá teszi saját megfelelő funkcionálását, továbbá, hogy az állami politikát végső soron egy olyan osztályharc határozza meg, amelynek (gazdasági formája ellenpárjaként felfogott) tartalmát a tőkeviszony nem határozza meg teljes mértékben. Távolról sem azt állítva, hogy a kapitalista állam képes kielégíteni a tőke egy adott időbeni valamennyi szükségletét, a még kidolgozottabb elméletek szerint ezeket a szükségleteket nem

is lehetséges másként kielégíteni, mint tendenciaszerűen, s talán csak bizonyos késéssel.

Éppen a történelmi sajátosság és az osztályharc hangsúlyozása fedi fel azonban a formaelemzés korlátait. Híján van ugyanis bizonyos fogalmaknak, amelyek pedig szükségesek a történelmi elemzéshez, továbbá az osztályharc indokolatlanul korlátozott felfogásával dolgozik. Közelebbről: szükség lenne olyan új kategóriákra, amelyek közölhetővé tennék számára a tőkés termelési módon kívüli osztályokat, a nem osztályjellegű erőket és társadalmi viszonyokat, a politikai és ideológiai módszereket. Az értékelemzéstől nem kaphatják meg azokat a fogalmakat, amelyekkel a gazdasági formáció mint egész elemezhető (mivel ez magában foglalja a tőkés termelési mód összekapcsolását más termelési módokkal és/vagy munkaformákkal), sem azokat, amelyek az osztályharchoz (amelyek tartalmát értékterminusokkal nem lehet teljes mértékben meghatározni), illetve annak a nem osztályerőkkel (ami már túl van a gazdasági szférán) való artikulációjához szükségesek. A levezetési megközelítési módon belül van egy kialakulófélben lévő, részleges konszenzus, hogy az olyan kategóriák szolgálhatnák a célokat, mint „hegemónia", „hatalmi tömb", „a tömegintegráció módja", „az uralom módja" és így tovább. Meg kell tehát vizsgálnunk azokat a megközelítési módokat, amelyekben ezek a kategóriák központi szerepet játszanak, s meg kell ítélnünk, mennyire sikerült ígéretüket megvalósítani.

Csató Erzsébet fordítása

Hivatkozott irodalom

Abendorth-Forum (1977) *Abendorth-Forum: Marburger Gespräche aus Anlass des 70. Geburtstags von Wolfgang Abendroth*, ed, F. Deppe et al., Marburg: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft

Althusser, Louis (1965) *For Marx*, London: Allen Lane

Althusser, Louis (1976) *Essays in Self-Criticism*, London: New Left Books

Althusser, Louis and Balibar, Etienne (1968) *Reading Capital*, London: New Left Books, 1970

Alvater, Elmar *et al.* (1974a) 'Entwicklungstendenzen des Kapitalismus in Westdeutschland', *Prokla*, 16

Alvater, Elmar *et al.* (1974b) 'On the Analysis of Imperialism in the Metropolitan Countries: the West German Example', *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Spring

Alvater, Elmar *et al.* (1976) 'Staat, Akkumulation und soziale Bewegung', in. C. Pozzoli (ed.), *Rahmenbedingungen und Schranken Staatlichen Handelns*, Frankfurt: Suhrkamp, pp. 89–114

Alvater, Elmar and Kallscheuer, Otto (1979) 'Socialist Politics and the „Crisis of Marxism"', *Socialist Register* 1979

Aumeeruddy, Aboo et al. (1978) 'Labour Power and the State', *Capital and Class*, 6

Balibar, Etienne (1975) *Cinq études du matérialisme historique*, Paris: Maspero

Blanke, Bernhard *et al.* (1974) 'Zur neueren marxistischen Diskussion über die Analyse von Form und Funktion des bürgerlichen Staates: Überlegungen zum Verhältnis von Politik und Ökonomie', *Prokla*, 14/15 (Citation from 'On the Current Marxist Discussion on the Analysis of Form and Function of the

Bourgeois State', in J. Holloway and S. Picciotto (eds.) *State and Capital*, London: Edward Arnold)

Blanke, Bernhard *et al.* (1975) *Kritik der Politischen Wissenschaft: Analysen von Politik und Ökonomie in der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt: Campus Verlag (citation from the German edition except for Part 5, vol 2, which is cited from *idem*, 1976)

Brandes, Volkhard *et al.* (1977) *Handbuch 5 (Staat)*, Frankfurt, EVA

Braunmühl, Claudia von (1973) 'Weltmarktbewegung des Kapitals, Imperialismus, und Staat', in C. von Braunmühl *et al.*, *Probleme einer materialistische Staatstheorie*, Frankfurt, Suhrkamp

Classen, Wolfgang-Dieter (1979) *Probleme einer materialistischer Analyse des bürgerlichen Staates*, Frankfurt: Haag und Herchen

Cobler, Sebastian (1978) *Law, Order, and Politics in West Germany*, Harmondsworth: Penguin

Ebbighausen, Rolf and Winkelmann, Rainer (1974) 'Zur aktuellen politischen Bedeutung der Theorie des staatsmonopolistichen Kapitalismus und zum Stellenwert einer Kritik ihrer Marx-Rezeption', in R. Ebbighausen (ed.) *Monopol und Staat*, Frankfurt: Suhrkamp

Fay, Margaret A. (1978) 'Review of *State and Capital: A Marxist Debate*', *Kapitalistate*, 7

Fine, Ben and Harris, Laurence (1979) *Re-Reading Capital*, London: Macmillan

Flatow, Sybille von and Huisken, Freerk (1973) 'Zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates: die Oberfläche der bürgerlichen Gesellschaft, der Staat, und die allgemeinen Rahmenbedingungen der Produktion' *Prokla*, 7

Genth, Renate and Altvater, Elmar (1976) 'Politische Konzeptionen und Schwierigkeiten der KPI in der Krise – ein aufriss von Problemen einer Strategie, *Prokla*, 26

Gerstenberger, Heide (1972) 'Elemente einer historisch-materialistischen Staatstheorie', *Kritisch Justiz*, 2

Gerstenberger, Heide (1976) 'Theory of the State: Special Features of the Discussion in the FRG', in C. von Beyme (ed.) *German Political Studies*, London and Beverley Hills, Sage

Hennig, Eike (1974) 'Lesehinweise für die Lekture der 'politischen Schriften' von Marx und Engels', in E. Hennig *et al.* (eds.), *Karl Marx: Friedrich Engels – Staatstheorie*, Frankfurt: Ullstein

Hirsch, Joachim (1974a) *Staatsapparat und Reproduktion des Kapitals*, Frankfurt: Suhrkamp (Parts 1 and 5 are cited from 'The State Apparatus and Social Reproduction: Elements of a Theory of the Bourgeois State', in J. Holloway and S. Picciotto (eds.), *State and Capital*, London: Edward Arnold, 1978; Part 3 is almost identical to Hirsch, 1974c, and is cited according to the latter)

Hirsch Joachim (1976a) 'Bemerkungen zum theoretischen Ansatz einer Analyse des bürgerlichen Staates', *Gesellschaft 8–9*, Frankfurt: Suhrkamp

Hirsch, Joachim (1976b) 'Remarques Théoriques sur l'état bourgeois et sa crise', in N. Poulantzas (ed.) *La Crise de l'État*, Paris: Presses Universitaires de France

Hirsch, Joachim (1977a) 'Kapitalreproduktion, Klassenauseinandersetzungen, und Widersprüche im Staatsapparat', in V. Brandes *et al.* (eds.) Handbuch 5 (Staat), Frankfurt: EVA

Hirsch, Joachim (1977b) 'What is the Fiscal Crisis of the State: on the Political Function of the Fiscal Crisis', paper delivered to the CSE Conference, Bradford, 1977, mimeo

Hirsch, Joachim (1978) 'The Crisis of Mass Integration: on the development of political repression in Federal Germany', *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (ii)

Hirsch, Joachim (1980a) *Der Sicherheitsstaat*, Frankfurt: EVA
Hirsch, Joachim (1980b) 'On Political Developments in West Germany since 1945', in R. Scase (ed.). *The State in Western Europe*, London: Croom Helm
Holloway, John (1979) 'The State and Everyday Struggle', paper presented to Seminar on 'The State in Contemporary Capitalism', Mexico City
Holloway, John and Picciotto, Sol (1977) 'Capital, Crisis, and the State', *Capital and Class*, 2
Holloway, John and Picciotto, Sol (1978) 'Introduction: Towards a Marxist Theory of the State', in *idem* (eds.), *State and Capital*, London: Edward Arnold
Jessop, Bob (1977) 'Recent Theories of the Capitalist State', *Cambridge Journal of Economics*, 1 (iv)
Jessop, Bob (1980b) 'The Political Indeterminacy of Democracy', in A. Hunt (ed.) *Marxism and Democracy*, London, Lawrence and Wishart
Kastendiek, Hans (1980) 'Neo-Korporativismus? Thesen und Analyse-Konzepte', *Prokla*, 38
Kuhlen, Lothar (1975) '„Ableitung" und „Verdoppelung" in der neueren marxistischen Diskussion über den Staat', in H. Rottleuthner (ed.) *Probleme der marxistischen Rechtstheorie*, Frankfurt: Suhrkamp
Läpple, Dieter (1975) 'Staat und politische Organisation: Probleme marxistischen Staatsanalyse', in H. J. Krysmanski and P. Marwedel (eds.) *Die Krise in der Soziologie*, Köln: Pahl-Rugenstein
London-Edinburgh Weekend Return Group (1979) *In and Against the State*, London: Conference of Socialist Economists
London-Edinburgh Weekend Return Group (1980) *In and Against the State*, London: Pluto Press (revised and expanded edition of *idem*, 1979)
Minnerup, Gunter (1976) 'West Germany Since the War', *New Left Review*, 99
Müller, Wolfgang and Neusüss, Christel (1970) 'Die Sozialstaatsillusion und der Widerspruch von Lohnarbeit und Kapital', *Sozialistische Politik*, 6/7 (cited from the translation, 'The Social State Illusion and the Contradistion between Wage Labour and Capital', *Telos*, 25, Winter 1975)
Negri, Antonio (1977) 'Sur quelques tendances de le théorie communiste de l'état la plus récente: revue critique', in ACSES, *Sur L'État*, Brusselles, Contradictions
Oberlecher, Reinhold (ed.) (1975) 'Deduktion des Staates', *Theorie und Klasse: Blätter für wissenschaftliche Kritik*, 8
Offe, Claus (1969) 'Politische Herrschaft und Klassenstrukturen. Zur Analyse spätkapitalistischer Gesellschaftssysteme', in G. Kress and D. Senghaas (eds.) *Politikwissenschaft*, Frankfurt, EVA (cited after the English translation in Offe, 1972b)
Offe, Claus (1978) 'Notes on the Future of European Socialism and the State', *Kapitalistate*, 7, pp. 27–38
Offe, Claus (1981a) 'The Attribution of Public Status to Interest Groups: the West German Case', in S. Berger (ed.) *Organizing Interests in Western Europe*; London: Cambridge University Press
Offe, Claus (1981c) 'Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: some reflections on their historical limits', paper prepared for the Conference on 'Organisation Economy Society: Prospects for the 1980s', Griffith University, Brisbane, Queensland, Australia, July 16–19, 1981
Offe, Claus and Wiesenthal, Helmut (1978) 'Two Logics of Collective Action – Theoretical Notes on Social Class and Organisational Form', typescript (a revised version appears in M. Zeitlin (ed.) *Political Power and Social Theory*, New York: JAI Press, 1980)

Pashukanis, Evgeny B. (1929) *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus* (3rd German edition) (Cited after the translation, *Law and Marxism: a General Theory*, London: Ink Links, 1978)
Picciotto, Sol (1979) 'The Theory of the State, Class Struggle, and the rule of Law', in B. Fine *et al.* (eds.), *Capitalism and the Rule of Law*, London: Hutchinson
Poulantzas, Nicos (1968) *Political Power and Social Classes*, Paris: Maspero (Cited from the English translation, London: New Left Books, 1973)
Preuss, Ulrich K. (1973) *Legalität und Pluralismus: Beiträge zum Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt: Suhrkamp
Reichelt, Helmut (1974) 'Einige Anmerkungen zu Sybille von Flatows und Freerk Huiskens Aufsatz zum Problem der Ableitung des bürgerlichen Staates', *Gesellschaft 1*, Frankfurt: Suhrkamp (Cited from the English translation 'Some Comments on Flatow and Huisken's Essay 'On the Problem of the Derivation of the Bourgeois State', in J. Holloway and S Picciotto (eds.), *State and Capital*, London: Edward Arnold)
Therborn, Goran (1978) *What Does the Ruling Class Do When it Rules?* London: New Left Books
Tristram, Wolfgang (1974) 'Allgemeine Formbestimmung des bürgerlichen Staates: Zur Kritik des Staatsbegriff in der Theorie des staatsmonopolistichen Kapitalismus', in R. Ebbighausen (ed.) *Monopol und Staat*, Frankfurt: Suhrkamp
Tuschling, Burkhard (1976) *Rechtsform und Produktionsverhältnisse*, Frankfurt: EVA
Tuschling, Burkhard (1977) 'Aspekte einer materialistischen Theorie des Rechts und des Staats', in F. Deppe *et al.* (eds.) *Abendroth-Forum*, Marburg: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft
Wirth, Margaret (1972) *Kapitalismustheorie in der DDR*, Frankfurt: Suhrkamp
Wirth, Margaret (1973) 'Zur Kritik der Theorie des staatsmonopolistischen Kapitalismus', *Prokla*, 8/8 (Cited from the English translation, 'Towards a Critique of the Theory of State Monopoly Capitalism', *Economy and Society*, 1977, 6 (iii))

Rezime

Sadržajna i metodološka kritika teorija „izvedene države" (Staatsableitung)

Objavljeni tekst je odlomak iz knjige *The Capitalist State – Marxists Theories and Methods* (Kapitalistička država. Marksističke teorije i metodi) britanskog marksiste Boba Džesopa.

Autor u trećem poglavlju svoje knjige, odakle je uzet i ovaj odlomak, podvrgava kritičkoj analizi teoriju „izvedene države" (Staatsableitung) odnosno teroriju škole tzv. logike kapitala, koja se krajem šesdesetih i početkom sedamdesetih godina razvila na Slobodnom univerzitetu u Zapadnom Berlinu. Ona predstavlja pokušaj da se oslonoem na sadržaj i metodu Marksovog *Kapitala* moderna država izvede iz kapital-odnosa i pokaže kako su njena forma i funkcije u pojedinim slučajevima određeni i podređeni osnovnim ekonomskim procesima.

U stvari, pristalice ove teorije su se koncentrisale na to da iz Marksove politekonomske analize, iz analize proste robne proizvodnje ili iz analize kapitalističke robne proizvodnje teorijski izvedu opšta, apstraktna određenja države, koja bi poslužila kao teorijsko oruđe konkretno-istorijskih analiza. Za razliku od teorije državno-monopolističkog kapitalizma protagonisti ovog pravca analize države razvili su zavidan nivo apstraktno-teorijskih elaboracija utemeljenih u Marksovoj kritici političke ekonomije. Ideolo-

ški i politički smisao ovog teorijskog pokušaja je odbacivanje „iluzije države blagostanja", odnosno odbacivanje političkog reformizma nemačke socijaldemokratije.

Za razliku od pristalica teorije „državno-monopolističkog kapitalizma" (Džesopova kritika ove teorije je objavljena u 6/88 broju časopisa „Létünk") zagovornici ovog pristupa ne smatraju da je država puki organ vladajuće klase. Naime, i ako je kapitalistička država bitan i nužan element reprodukcije kapitalističkih odnosa proizvodnje i kao takva reproducira osnove protivrečnosti tog odnosa proizvodnje, ona je upravo zato prinuđena da interveniše ne samo protiv radničke klase nego i protiv pojedinačnih kapitalista.

Osnovni teorijski i teorijsko-metodološki nedostatak ovog pristupa analizi moderne države je prema Džesopu to što on ne podrazumeva relativno autonomni značaj i uticaj klasne borbe u konstituisanju forme države i u njenom funkcionisanju, pa otuda nije u stanju da spozna svu relevantnu istorijsku konkretizaciju i specifičnost savremene države, niti da ugradi odgovarajuću strategiju klasne borbe i socijalističkog preobražaja.

Summary

Substantive and Methodological Critique of "State-Derivation" (Staatsableitung) Theories

The published text is a fragment from the book *The Caipalist State – Marxists theories and Methods* (Kapitalistička država – Marksističke teorije i metode) of the British Marxist Bob Jessop.

In the third chapter of his book, from where this fragment was taken, the author submits to critical analysis the state-derivation (Staatsableitung) theory i. e. the theory of the school of the so-called capital logic being developed at the People's High School in West Berlin at the end of the sixties and in the early seventies. Leaning on the essence and methods of Marx's *Capital* it represent an attempt to derive the contemporary state from the capital relationship and to show how its form and functions are determined by and subordinated to the basic economic processes in certain cases.

Effectively, concentrated efforts of the followers of this theory were directed towards the derivation of the general, abstract definition of the state (which could serve as the theoretical instrument for the concrete historical analysis) from the Marxian politeconomic analysis, from the analysis of the simple production of goods or from the analysis of the capitalist production of goods. In contrast to the theory of the state monopoly capitalism, the protagonists of this direction line of the state analysis developed an enviable level of abstract-theoretical elaborations established in Marx's critique of political economy. The ideological and political meaning of this theoretical attempt is the rejection of the "illusion of the welfare state" i. e. rejection of the political reformism of the German social democracy.

In contrast to the followers of the theory of the "state monopoly capitalism" (Jessop's critique of this theory was published in No. 6/88 of the journal "Létünk"), the protectors of this approach do not consider that the state is a simple organ of the ruling class. Namely, although the capitalist state is the essential reproduction element of the capitalist production relations and, as such, reproduces the basic contradictions of this production relation, exactly for this reason it is compelled to intervene not only against the working class, but against each individual capitalist as well.

According to Jessop, the basic theoretical and theoretic-methodological imperfection of this approach to the analysis of the contemporary state lies in the fact that it does not mean a relatively autonomous significance and influence of the class struggle in the

constitution of the state form and function, therefore, it is not able to recognize all the relevant historical concretizations and special features of the contemporary state, neither to include adequate strategies of the class struggle and of the socialist transfomation.

Original scientific paper

Sági András–Danica Drakulić

AZ AMORTIZÁCIÓ SZEREPE A GAZDASÁGI RENDSZER REFORMJÁBAN

BEVEZETŐ

Ez a tanulmány* az amortizációt mint a gazdasági rendszer eszközét vizsgálja, makroökonómiai szempontból. Kiindulásul a marxizmus klasszikusainak a munkaeszközök gazdasági és társadalmi funkciójára vonatkozó azon álláspontjait elemezzük, amelyek a jugoszláv szocialista önigazgatású társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődésére nézve is jelentősek.

Dolgozatunk első részében az amortizáció (leírás) néhány alapvető elméleti kérdését takintjük át, míg a második részben a VSZAT és a JSZSZK társadalmi gazdaságában megvalósított amortizáció 1976–1984-es időszakra vonatkozó legfontosabb mennyiségi mutatóit elemezzük. A leírási rendszer javítására vonatkozó elfogadható megoldások felkutatása érdekében azonosítani kívánjuk a vonatkozó hazai gyakorlat releváns tendenciáit, különös tekintettel Vajdaság gazdaságára.

AZ AMORTIZÁCIÓ MINT GAZDASÁGI KATEGÓRIA

A munkaeszközök a technika lendületes fejlődésének korában

A munkafolyamat tényezői közé a munkaerőt, a munkaeszközöket és a munka tárgyát soroljuk. A munka eszköze és tárgya a termelés eszközeit, vagyis a munkafolyamat objektív tényezőit képezik. Minél korszerűbb, nagyobb és hatékonyabb a munkaeszköz-állomány, annál nagyobb a társadalmi munka termelőereje. Marx szerint az egyes gazdasági korszakokat is a használatban levő munkaeszközök alapján lehet megkülönböztetni.

„Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek."[1]

A munka eszközét Marx a következőképpen határozza meg: „A munkaeszköz olyan dolog vagy olyan dolgoknak az összessége, amelyeket a munkás ön-

* A téma kutatásához szükséges anyagi eszközöket a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség biztosította.

maga és a munkatárgy közé iktat, s amelyek e tárgyra ható tevékenységének vezető közegéül szolgálnak. A munkás felhasználja a dolgok mechanikai, fizikai, kémiai tulajdonságait, hogy ezek céljának megfelelően mint hatalmi eszközök hassanak más dolgokra."[2] A munkaeszközök egészében részt vesznek a munkafolyamatban és a termelési ciklusok egész sorát kiszolgálják, de maguk nem válnak a termék anyagi szubsztanciájává. Értéküket a munka – a konkrét hasznos emberi munka –, juttatja kifejezésre, illetve viszi át az új termékre a munkaeszközök elhasználódásának arányában.

A technika lendületes fejlődésének korában, amikor a munka termelőereje gyorsan növekszik, a munkaeszközök, azaz az állóeszközök, a termelési folyamat legfontosabb tényezőivé lépnek elő.

A technikai felfedezések egymáshoz kapcsolódnak és egyre gyorsabban változtatják, fejlesztik a termelési módot, méghozzá minden ágazatban. A technika fejlődését ma a) az energiaforrások forradalmasítása, az atomenergia felhasználása; b) az automatizálás és c) a kemizálás jellemzi.[3]

A technika fejlődése manapság igen egyenetlen, ami az egyes ágazatokra jellemző és azok fejlődését ösztönző találmányokkal és műszaki innovációkkal hozható összefüggésbe. Külön jelentőséget kapott a tudomány és a termelés összekapcsolódása: a tudománynak kiemelkedő szerepe van a munka termelékenységének fokozásában. A technika fejlődése ma mind gyorsabb ütemű: egyfelől mind kevesebb idő telik el egy-egy újabb felfedezés között, másfelől pedig az új találmányok is egyre gyorsabban gyakorlati alkalmazást nyernek.

Minthogy a termelőerők fejlődésében az állóeszközöknek döntő szerepük van, érthető, hogy a műszaki fejlesztés elsősorban a munkaeszközökre irányul. A munkaeszközök tökéletesítése két irányú: a) állandóan korszerűsítik és hatékonyabbá teszik a meglevő állóeszközöket, növelik diverzifikációjukat, s ezáltal javítják működőképességüket, mindez fokozza a termelékenységet, csökkenti a termelési költségeket, különösen az állóeszközökre vonatkozó kiadásokat; b) újfajta szerszámokat hoznak létre és alkalmaznak, ami ugyancsak növeli a munkaeszközök diverzifikációját, fokozza a termelékenységet és korszerűbbé teszi a termelési technológiát.

A technika fejlődése jelentős következményeket von maga után a gazdaságban. Az újfajta, korszerűbb munkaeszközök alkalmazásával egyre erőteljesebbé válik az élő munkának holt munkával való helyettesítése. „A technika fejlődésével az ember kizárja magát a termelés folyamatából, s önmaga helyébe az automatizációt, az elektronikát, a kibernetikát, az energia új formáit állítja."[4]

A technika fejlődését nem csak a munkaeszközök tökéletesedése, hanem a technológia fejlődése is jelzi, ami a munkatárgy és nem utolsósorban a végtermék műszaki tulajdonságainak és minőségének javulásában is megmutatkozik. Gyorsabbá válik az új termékek térhódítása, mert az új technológia alkalmazása és az új termékek gyártása válik a haszon és a jövedelem fő forrásává. A technika fejlődése folytán a termelési viszonyok is változnak: új viszonyok jönnek létre a tulajdonos és a termelőmunkás, az állam, a gazdaság és a társadalom között.

Az állóeszközök elhasználódási foka, azaz depreciációja azt az értékcsökkenést jelzi, amit a munkaeszköz használata idéz elő. A technika fejlődése folytán a munkaeszközök fizikai élettartama nő, gazdasági élettartama viszont lerövidül. Az elhasználódás tehát kétféle lehet: fizikai elhasználódás és erkölcsi (vagy gazdasági) kopás. Ez utóbbinak egyre nagyobb a jelentősége.

Erkölcsi kopásról akkor beszélünk, ha az állóeszközök elveszítik használati értéküket még mielőtt lejárt volna az életidejük, tehát még mielőtt valóban használhatatlanná váltak volna a termelés folyamatában. Az elhasználódásnak erről a formájáról Marx a következőket írta: „Ezt az életet egyfelől megnyújtja az állótőke fejlődése, másfelől azonban megrövidíti a termelési eszközök állandó forradalmasítása, amely a tőkés termelési mód fejlődésével ugyancsak állandóan fokozódik. A tőkés termelési mód fejlődésével együtt ezért egyre fokozódik a termelési eszközök változása is és állandó pótlásuk szükségessége az erkölcsi kopás következtében, jóval fizikai kimúlásuk előtt."[5]

Az erkölcsi kopás kapcsán Žarković professzor így fogalmaz: „Az erkölcsi elértéktelenedés a műszaki fejlődés kifejeződésének értékformája, amely következtében olcsóbbá válnak a munkaeszközök, új, tökéletesebb típusú gépek és szerszámok kerülnek kidolgozásra és alkalmazásra, miközben a régi munkaeszközök részint vagy egészében elveszítik értéküket vagy használati értéküket."[6] Az erkölcsi kopás két formája, szerinte, a műszaki haladás kétféle irányvételéből ered: a munka termelékenységének fokozása érdekében egyre tökéletesebb szerszámokra van szükség, másrészt pedig növekszik az igény az új termékek, az új termelési ágazatok iránt.

Az erkölcsi kopás eltérő módon érinti az állóeszközök különböző kategóriáit: igen erőteljes a gépek, a berendezések és felszerelések esetében, de kevésbé befolyásolja az épületek, a gazdasági objektumok használatát, amelyeket gyakran hozzá lehet idomítani a termelés új körülményeihez, s ugyanígy kevésbé érinti a készülékeket és a különféle szerszámokat is, melyeknek élettartama rövid. Az erkölcsi kopás mértéke gazdasági ágazatonként is különbözik: egyes ágazatokban, pl. a hadiiparban, a világűrkutatásban stb. rendkívül nagy.

„Amortizáció alatt az állóeszközök értékének a termékekre való átvitelét értjük, aminek arányában külön alapot hozunk létre az állóeszközök újratermelésének pénzellátása céljából. Az amortizáció és az amortizációs alap létrehozása szoros összefüggésben áll az állóeszközök anyagi és erkölcsi elhasználódásával, s magában foglalja az anyagi és értékbeli újratermelés teljes folyamatát, a munkaeszközök értékének egész körforgását, kialakítva a megfelelő pénzalapot."[7]

Az amortizáció mint gazdasági kategória jellegéről Marx a következőket írja: „Minden egyes tőkésnek szüksége van egy amortizációs alapra az állótőke ama része számára, amelynek újratermelési ideje csak évek múltán egyszerre érkezik el, és ekkor teljes egészében pótolni kell. Az állótőke egy jelentékeny alkotórésze természeténél fogva kizárja az apránkénti újratermelést. Azonkívül, ott, ahol az újratermelés apránként történik oly módon, hogy az elértéktelenedett állományhoz időközökben újat tesznek hozzá, a termelési ág sajátos

jellegétől függően nagyobb vagy kisebb terjedelmű előzetes pénzfelhalmozásra van szükség, mielőtt ez a pótlás megtörténhet. Ehhez nem elegendő bármilyen pénzösszeg, hanem meghatározott terjedelmű pénzösszeget kíván."[8]

A fenti meghatározás értelmében megállapíthatjuk, hogy az amortizáció objektív társadalmi-gazdasági kategória, amelynek anyagi alapját a munkaeszközök használati értékének és értékének elhasználódása képezi a termelés folyamatában. A munkaeszköz értékének elhasznált része átmegy az új termékek értékébe, és a társadalmilag szükséges holt munka mennyiségét jelzi az új termék előállításában. Az amortizáció valósághűen kell hogy kifejezze az állóeszközök elhasználódását. Az amortizáció útján biztosítjuk az értékmegtérülést és az elhasználódott munkaeszközök anyagi megújítását. Ugyanakkor az amortizáció segítségével az álló- vagy állandó eszközök forgóeszközzé – a kapitalizmusban az állótőke forgótőkévé – alakul. Ez az átalakulás azonban csak átmeneti jellegű és a termelésbe fektetett eszközök hatékonyságát fokozza mindaddig, amíg az amortizációs alapot nem kell az elhasználódott munkaeszközök naturális megújítására fordítani.

S. Kukoleča professzor az amortizáció fogalmát a következőképp határozza meg: „A munkaeszközök elhasználódása fokozatos... Ennek megfelelően a munkaeszközök költségeit is fokozatosan kell átvinni az új termékre az újratermelés egymást követő ciklusaiban, az eszköz élettartamától függően... Azt az összeget, amely az amortizálódás következményeként beépül az új termék önköltségi árába, és amely az elhasznált munkaeszköz újratermelési értékének aliquot részét képezi, *amortizációnak* nevezzük."[9] Dimitrije Petrović ekként fogalmaz: „Az állóeszközök amortizációjában gazdasági kifejezést nyer az állóeszközök fokozatos elhasználódása, értékcsökkenése, de általa egyúttal lehetővé válik a megkopott állóeszközök felújítása. Az amortizáció tehát költség, amelyet az állóeszközök elhasználódása vált ki a termelés folyamatában."[10]

Az amortizáció az árutermelési rendszer kategóriája, s mint ilyen, alá van rendelve a piacgazdaság törvényszerűségeinek és az értéktörvénynek. Igaz, a termelési egységek saját belátásuk szerint magasabb amortizációt is meghatározhatnak és elszámolhatnak, mint amennyit az állóeszközök társadalmilag szükséges költségei megkövetelnek. A piac azonban az értéktörvény alapján mégiscsak kimutatja majd az amortizáció termékegységenkénti legmagasabb elérhető szintjét, összhangban a társadalmilag szükséges költségekkel. Ha a termelő nagyobb összeget von le amortizáció címén a megvalósított termékértékből, mint amekkora az elhasznált állóeszközök értéke, akkor azok amortizációja meggyorsul. Ez lehetővé teszi az állóeszközök gyakoribb cseréjét, a termelés modernizálását, illetve a bővített újratermelés finanszírozását az amortizációs eszközökből. És fordítva, ha az elhasznált értéknél kisebb összeget különít el az amortizációs alapba, akkor még csak az állóeszközök egyszerű újratermelését sem biztosíthatja, de nagyobb jövedelmet mutathat ki.

A leírási rendszert mind a tőkés, mind a szocialista államokban előírások szabályozzák. Ennek elsősorban költségvetési, adópolitikai, és gazdasági okai vannak. A leírási rendszer a mai feltételek között fontos eszköze a gazdaságpolitikának. A tőkés vállalatok igyekeznek nagyobb amortizációt kimutatni, hogy kisebb legyen a megadóztatható profit. Másfelől a gyorsított amortizáció

eszközeiből részint vagy teljes egészében megvalósíthatják az állótőke bővített újratermelését.

Jugoszláviában az árutermelés önigazgatású rendszerében az amortizáció is az önigazgatási döntéshozatal tárgya és az önálló társultmunka-szervezetek ügyviteli politikájának eszköze lett.

Gyorsított amortizáció

Újabban, különösen a második világháború óta, a tőkés országok többségében különféle módszereket vezettek be az állótőke gyorsított leírására. Többé már nem képezi vita tárgyát, hogy az amortizáció útján a gazdasági illetve erkölcsi kopás eszközeit is biztosítani kell. Az utóbbi időben az amortizáció elszámolásakor már a szocialista országokban is figyelembe veszik az állóeszközök erkölcsi elértéktelenedését. Emellett fennáll az a törekvés is, hogy az amortizációs alap kisebb vagy nagyobb részét a bővített újratermelésre fordítsák, tehát megvan a szándék a gyorsított amortizáció alkalmazására is.

A kérdés, hogy hogyan növelhető az amortizáció összege azért indokolt, mert tudjuk, hogy az amortizáció gazdasági szerepe az, hogy biztosítsa az elhasznált állóeszközök értékének megtérülését és megújítását. Ez azt jelenti, hogy az elhasznált állóeszközök értékéből csak a társadalmilag szükségesnek tartott mennyiséget lehet átvinni a termék értékébe, ettől nagyobb részt – amely a bővített újratermelést szolgálná – viszont nem. Marx több helyen is kiemelte,[11] hogy termékegységenként a piac határozza meg az amortizáció lehető legmagasabb összegét. Világos tehát, hogy az amortizáció megnövelt összegét kizárólag az újonnan megteremtett érték, vagyis a profit, illetve a mi körülményeink között a tiszta jövedelem terhére különíthető el az amortizációs alapba. Ez csak akkor lehetséges, ha az állam megengedi, hogy az amortizációs kulcsot magasabb szinten szabják meg, mint amennyiből az állóeszközök egyszerű újratermelése biztosítható.

A tőkés államok többsége különféle lehetőségeket biztosít az amortizáció felgyorsítására. Ilyen megoldással az amortizáció egyre biztosabb pénzforrásává válik az állótőke bővített újratermelésének, a tőkés korporáció anyagi alapja erősítésének, ösztönzi egyes gazdasági ágazatok fejlesztését, tehát változik társadalmi-gazdasági funkciója. Társadalmi méretekben a gyorsított amortizáció lehetővé teszi a nemzeti jövedelem egy részének átömlesztését a társadalmi akkumulációs alapba, de nem a profitból való közvetlen elkülönítés útján, hanem a profit egy részének költségként való kimutatásával. A gyorsított amortizáció alapformái a következők:[12] favorizált amortizáció, kezdeti elkülönítés, beruházási póteszköz, kompenzációs elkülönítés, adókedvezmények, újraértékelés, beruházási szubvenció.

A favorizált amortizációt bizonyos gazdasági ágazatokra vagy állóeszközféleségekre alkalmazzák, megengedve, hogy esetükben a szabályosnál magasabb amortizációs kulcsot számoljanak fel. A tőkés államok többségében ez bejáródott módszer. A kezdeti elkülönítés szintén a gyorsított amortizációt szolgálja oly módon, hogy az első két évben a rendes amortizációt meghaladó

eszközöket különítenek el az állóeszköz értékéből. A beruházási póteszköz módszerét úgy alkalmazzák, hogy az első évben megengedik a beruházás bizonyos összegének leírását, amivel a beruházásokat serkentik, és zavartalanná teszik az állóeszközök amortizációját. A kompenzációs elkülönítésre az állóeszközök eladásakor kerül sor, amikor a nem-amortizálódott rész áránál olcsóbban adják el, s a különbséget elismerik vagy amikor az állóeszközöket használaton kívül helyezik, még mielőtt teljes értéküket leírták volna. Az újraértékelést vagy az állóeszközök újraértékelése vagy pedig magának az amortizációs alapnak az újraértékelése formájában teszik lehetővé. Ily módon az amortizáció összegét összehangolják az állóeszközök új (rendszerint magasabb) árával.

A gyorsított amortizáció különböző módszereinek alkalmazásával lehetővé válik, hogy a bővített újratermelést kisebb vagy nagyobb részben az amortizáció terhére végezzék, tehát a korporációk nyomon követhetik a technika fejlődését, hiszen beruházásaikat közvetve az állami költségvetésből szubvencionálják. Nyilvánvaló, hogy az adókedvezmény terhét ezáltal valójában a fogyasztók széles tömegeire hárítják. A gyorsított amortizációval végső soron a beruházási tevékenységet, s egyúttal a foglalkoztatottak számát igyekeznek növelni.

Az amortizáció elszámolásának módszerei

Az amortizációnak költségjellege van. Általa térül meg az állóeszközök új termékre átvitt értéke, mégpedig az állóeszközök használati értéke és értéke elhasználódásának arányában.

Az állóeszközök elhasználódása időbelileg, térbelileg és mennyiségileg határozható meg. Az amortizáció lehet közvetlen vagy közvetett, tehát általános költség. Általában állandó költségként jelentkezik, kivéve a nem teljes mértékben funkcionális amortizációt, amikor is proporcionális költségjelleget ölt. Az amortizáció[13] mint költség tömegében nem változik, nem módosítható kisebbre (legalábbis tömegében nem), hiszen a technikai kapacitás adott. (Az amortizáció csupán termékegységenként csökkenthető.) Rövid távon az amortizáció mint költség elodázható, hiszen a termelési folyamat bizonyos ideig akkor is zavartalan maradhat, ha az amortizációt nem számoljuk el azonnal. Ugyanakkor hosszú távú költség is, amely összege a vállalat nagyságától függ.

Az amortizáció vagy az állóeszközök költsége a kapacitás költségének is tekinthető, minthogy az állóeszközök vásárlása vagy kiépítése alkalmával lépnek elő, s fennmaradnak azok elidegenítéséig vagy használaton kívül való helyezésükig. Az amortizációs költség lehet a fizikai elhasználódás, elöregedés, erkölcsi és természetes kopás költsége, továbbá az élettartam meghosszabbításának költsége és az állóeszköz karbantartásából eredő általános költség. Az amortizáció nagyságát előre, tervszerűen állapítják meg, figyelembe véve minden hatótényezőt és a munkaeszközök minden tulajdonságát.

A technikai fejlődés gyorsulásával mind egyenletesebbé és folyamatosabbá válik az állótőke cseréje. Ez azt jelenti, hogy szüntelenül gondoskodni kell az amortizációs eszközök befektetéséről.

Az amortizáció mint az állóeszközök bővített újratermelésének forrása

A munkaeszközök leírása folyamatos. Mindaddig, amíg az állóeszközök életideje nem jár le, az amortizációs alap eszközeire nincs szükség az egyszerű újratermelésben, tehát akkumulációs forrásként el felhasználhatók. Erről D. Vojnić[14] így vélekedik: „A gazdasági növekedés feltételei között az amortizáció új jelleget kap. Az a klasszikus tétel, miszerint az amortizáció teljes egészében az egyszerű újratermelést szolgálja, a gazdasági növekedés feltételei között nem igen áll. Ilyen körülmények között ugyanis az amortizáció megváltoztatja eredeti jellegét, s egy része új megvilágításba kerül, mert az akkumuláció kiegészítő forrásává, a bővített újratermelés tényezőjévé válik."

A bővített társadalmi újratermelés tényezőjeként szereplő amortizációról más szerzőink is írtak. Köztük elsősorban B. Horvat, F. Vasić, S. Ranković és mások. Valamennyien egyetértenek abban, hogy a gazdasági növekedés feltételei között az amortizáció „egy része többé már nem az egyszerű újratermelést szolgálja, hanem a bővített újratermelés tényezőjévé válik."[15] Szerzőink azonban az amortizációt mint az akkumuláció és a bővített újratermelés pótlólagos forrását eltérő módon értelmezik. B. Horvát professzor bevezeti az ún. amortizációs szorzószámot, egy olyan együtthatót, amellyel az elsődleges beruházás összegét beszorozva megkapjuk az állóeszközök bővülésének végleges értékét.[16] Az amortizációs multiplikátor működését B. Horvát a stacioner gazdasághoz köti, ahhoz a gazdasághoz tehát, amelyben az egyszerű újratermelés dominál. D. Vojnić ezzel szemben úgy véli, hogy az amortizáció multiplikátor a stacioner gazdaságban nem, kizárólag a dinamikusban hat.[17]

Egyes közgazdászok úgy vélik, hogy a bővített újratermelés ily módon való részleges finanszírozásának lehetősége a munkaeszköz beszerzési és újratermelési értéke közötti különbségtől függ. Az állóeszközök termelését is befolyásoló műszaki haladás az állóeszközök értékcsökkenéséhez vezet, vagy ahogyan J. Andrijaševič írja: „Azt a jelenséget, hogy a vállalat és ágazat amortizációs alapjában felhalmozódó eszközök egy része állandóan felszabadul a szerszámok és munkaeszközök egyszerű újratermelési szükségletei alól, kizárólag a termelés műszaki feltételeinek módosulásával magyarázhatjuk... Ez egyszerű technikai törvényszerűség, amely az egyes vállalatokban és ágazatokban éppúgy érvényesül mint az egész társadalmi gazdaságban".[18]

Annyi bizonyos, hogy ma mindenképp meg van a lehetőség arra, hogy a bővített újratermelést amortizációs eszközökből finanszírozzák, legyen szó akár stacioner, akár dinamikus gazdasági feltételekről.

Amikor az intenzív műszaki haladás következtében fokozott az állóeszközök erkölcsi kopása, amikor a nagy infláció miatt az újraértékelés nem mindig képes lefedni az állóeszközök árának növekedését, óriási jelentősége van az amortizáció pótlólagos felhalmozási forrássá való átminősítésének, és ily módon történő felhasználásának. Ilyen minőségében az amortizáció nagy hatással lehet a termelőerők fejlődésére és a társadalmi újratermelés bővítésére.

Az amortizációnak, mint a bővített társadalmi újratermelés kiegészítő pénzforrásának a jelentősége ma főképp azért növekszik, mert mindinkább integrálódik az egyszerű és a bővített társadalmi újratermelés.[19] Az állóeszközök cse-

réje a mai körülmények között rendszerint egy új bővített technikai alapon megy végbe. Az új állóeszközök szabály szerint tökéletesebbek, nagyobb a termelékenységük, és megteremtik a lehetőséget a termelés fellendítésére.

TENDENCIÁK VAJDASÁG ÉS JUGOSZLÁVIA LEÍRÁSI GYAKORLATÁBAN 1976–1984 KÖZÖTT

Az egyik legfőbb tényező, amelynek hatására megbomlott az egyensúly a társadalom anyagi lehetőségei és a fogyasztás különböző formái (egyéni, közös és általános) között, a társadalmi állóeszköz-állomány amortizációjához való nem gazdasági viszonyulás. A hosszú távú stabilizációs program a következőképpen jellemzi társadalmi-gazdasági fejlődésünket: „Nem megfelelő az elsődleges és a másodlagos elosztás mechanizmusa, aminek bizonysága az árak diszparitása, az *amortizáció* átömlesztése a jövedelembe, valamint az általános és közös fogyasztás pénzellátása, ami nincs összhangban a gazdaság reális jövedelmével".[20]

Habár ez a megállapítás pontosan öt évvel ezelőtt hangzott el, sajnos azóta sem veszítette el időszerűségét és jelentőségét. Többek között épp ez a visszásság tette szükségszerűvé a társadalmi eszközök amortizációjáról szóló új törvény meghozatalát. Az amortizációnak a jövedelembe való átömlesztése olyan jelenség és máig is fennálló folyamat, ami megköveteli mindazoknak a hosszú lejáratú irányzatoknak a tanulmányozását az amortizáció alakulásában, amelyekre csak pontos felismerésük (azonosításuk) alapján találhatunk megoldást.

Hosszú távon tekintve (az 1953–1984 közötti időszakban, azaz 31 év alatt) a köztársaságok és tartományok a következő arányban részesedtek az ország társadalmi szektorának állóeszköz-állományából:

	1953	1984
JSZSZK	100,0	100,0
Bosznia-Hercegovina	13,6	15,2
Crna Gora	0,9	3,1
Horvátország	28,2	25,9
Macedónia	4,2	5,9
Szlovénia	20,1	16,9
Szerbia – összesen	33,0	33,0
– Szerbia – tartományok nélküli része	22,7	20,7
– Kosovo	1,7	2,6
– Vajdaság	8,6	9,6

Megfigyelhetjük, hogy a kevésbé fejlett társadalmi-politikai közösségek (Bosznia-Hercegovina, Crna Gora, Macedónia, Kosovo SZAT) részesedése a társadalmi termelés anyagi alapjában növekedett. Ezzel ellentétben a gazdaságilag fejlettebb közösségek (Horvátország és Szlovénia) részesedése hosszú távon tekintve visszaesést mutat. Vajdaság SZAT részesedése, jóllehet a gazdasá-

gi fejlettség fokának mutatói szerint nem tartozik a kevésbé fejlett társadalmi-politikai közösségek sorába, nőtt.

Ez a tendencia sajátos kifejezője annak az általános törekvésnek, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett társadalmi-politikai közösségekben gyorsabb ütemű gazdasági növekedést és fejlődést kell elérni.

Ennek ellenére a különbségek még mindig igen kifejezettek, ezért a következő hosszú távú időszakban is várható, hogy fokozatosan tovább csökkennek az egyes köztársaságok és tartományok gazdasági fejlettségében mutatkozó különbségek.

A gazdasági fejlettség fokában mutatható különbségeket szemléltetik azok az adatok is, amelyek a társadalmi szektor állóeszköz-állományának az egy lakosra és dolgozóra eső értékét mutatják. Amennyiben a két mutató alapegységének (100) az országos átlagot vesszük, akkor az egyes társadalmi-politikai közösségek gazdasági fejlettségének szintjében a következő változások észlelhetők:

A társadalmi szektor állóeszköz-állományának egy lakosra és dolgozóra eső értéke

(1972-es árakon)

	Lakosonként		Dolgozónként	
	1955	1984	1955	1984
JSZSZK	100,0	100,0	100,0	100,0
Bosznia-Hercegovina	100,9	81,7	106,8	97,7
Crna Gora	34,8	118,9	49,2	131,6
Horvátország	120,7	128,1	99,7	108,4
Macedónia	51,0	58,1	67,8	76,4
Szlovénia	233,2	202,0	123,7	130,9
Szerbia – összesen	73,0	79,4	93,1	87,8
– Szerbia, tartományok nélkül	78,8	82,5	96,8	83,3
– Kosovo	32,4	35,1	85,1	90,3
– Vajdaság	77,2	108,0	91,8	98,7

Forrás: SGJ – 86. 417. o.

Az eltérő demográfiai változások és a foglalkoztatottság alakulása miatt a mutatók igen eltérő irányzatokra vetnek fényt. Így pl. a Horvát SZK-ban, ahol az 1956–1984-es időszakban Vajdasággal együtt a legalacsonyabb, alig 0,5%-os a népszaporulat átlagos évi rátája,[21] ugyanakkor viszont a foglalkoztatottság növekedésének évi rátája viszonylag magas (a szemlélt időszakban ez a növekedési ütem Horvátországban évi 3,2, Vajdaságban pedig évi 3,6%-os volt), az állóeszközök egy lakosra eső értéke jóval magasabb az egy dolgozóra esőnél. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a Szlovén SZK vonatkozásában is.

Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában és Crna Gorában a gazdasági fejlettségnek ezek a mutatói ellentétes irányzatról tanúskodnak.

Ezek az irányzatok szükségszerűvé teszik, hogy a társadalmi újratermelés alakulása szempontjából külön-külön is elemezzük társadalmi-politikai közösségeink helyzetét. A köztársaságok és a tartományok társadalmi termelésének egymás közötti és az országos átlaggal való összevetésével választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy mi a teendő az egyes társadalmi-politikai közösségekben a közeli és a távoli jövőben (1990-ig, ill. 2000-ig) egy olyan ütemű gazdasági fejlődés érdekében, amelynek hatására tovább mérséklődnének a gazdasági fejlettség terén megmutatkozó különbségek.

A tartomány és az ország állóeszköz-állományának nagyságrendi és szerkezeti változásai

Az állóeszköz-állományban bekövetkezett változásokat a társadalmi szektor gazdasági ágazataiban az 1976–1984-es időszakra vonatkozóan vizsgáltuk meg.

Az adatok arról tanúskodnak, hogy az állóeszköz-állomány reálértéke egyenetlen ütemben növekedett a gazdasági ágazatok szerint.

A gazdaság állóeszköz-állományának változásait jelző indexek a vizsgált kilencéves időszakban a tartomány és az ország gazdasága esetében egyaránt növekedést mutatnak. Az állóeszköz-állomány növekedési indexe Vajdaság SZAT-ban 155,29%, a JSZSZK-ban pedig 154,8%. A növekedés a kisiparban a legnagyobb: Vajdaságban 269,65%, országos szinten pedig 196,17%. A gyár- és bányaipari állóeszköz-állományának értéke valamivel gyorsabban növekedett a társadalmi szektor átlagánál: Vajdaságban 169,74%-ot ért el a 155,20%-os átlaggal szemben, míg országos szinten a gyáripar állóeszköz-állományának értéke 158,85%-os indexet mutat a társadalmi szektor 154,8%-os növekedésével szemben.

Az is megállapítható, hogy a gazdaság állóeszköz-állományában sem tartományi, sem országos szinten nem következtek be lényeges szerkezeti változások. Jellemző azonban, hogy a mezőgazdaság társadalmi szektorának állóeszköz-állománya tartományi és országos szinten egyaránt lassú viszonylagos visszaesést mutat.

Az állóeszköz-állomány szerkezeti változásai kapcsán megjegyzendő, hogy az egyes gazdasági ágazatokon belül a felszerelések értéke gyorsabban növekszik az állóeszközök értékénél, s ez kedvező irányzat.

Az állóeszköz-állomány elhasználódottsági és leírtsági fokának alakulása

A gazdaság állóeszköz-állományának elhasználódottsági fokát a tartományban és országos viszonylatban ugyancsak az 1976–1984-es időszakra vonatkozóan elemeztük. Az elhasználódottság fokát az állóeszközök jelenlegi és beszerzési értékének összevetésével számítottuk ki. Minél magasabb az állóeszközök jelenlegi értéke beszerzési árukhoz viszonyítva, annál kisebb az állóeszköz elhasználódottságának foka, és fordítva.

Az állóeszköz-állomány elhasználódottságának foka a szemlélt időszak kez-

detén Vajdaságban 46,74%-ot tett ki, míg a kérdéses időszak végén, azaz 1984-ben elérte az 51,4%-ot. Ez a különbség még kifejezettebb a JSZSZK szintjén, hiszen 1976-ban az elhasználódás csak 45,95%-os volt, 1984-ben viszont már 61,33%-os. Az elhasználódottság mértéke a gazdaság minden ágazatában megnövekedett, ami nagyon kedvezőtlen irányzat, különösen ha hozzátesszük, hogy ez a jelenség a gazdaság alapágazataiban a legkifejezettebb. Az állóeszköz-állomány elhasználódottsági foka a vizsgált időszakban ágazatonként a következőképp alakult: Vajdaság gyár- és bányaiparában 46,92%-ról 51,22%-ra, a mezőgazdaságban 38,64%-ról 44,61%-ra, a közlekedésben pedig a nagyon magas 64,38%-ról egészen 80,96%-ra emelkedett. Az ennek megfelelő aránypárok országos viszonylatban így alakultak: a gyár- és bányaiparban 46,95-ről 51,33%-ra, a mezőgazdaságban és halgazdaságban 47,63-ról 52,54%-ra, a közlekedésben pedig 54,75-ről 60,86%-ra.

Vajdaság SZAT gazdaságában 1984-ben a vendéglátóipar (28,42%) és a kereskedelem (41,78%) állóeszköz-állománya volt a legkevésbé elhasználódott.

A helyzet ilyen alakulása egyenes következménye az amortizációs kulcs csökkenő tendenciájának és a beruházások reális értékében bekövetkezett visszaesésnek, ami ugyancsak az utóbbi éveket jellemzi.

A társadalmi szektor állóeszköz-állományának reálérték-alakulását ugyancsak elemzés tárgyává tettük tartományi és országos szinten egyaránt (1972-es árak alapján). Az adatok azt mutatják, hogy az állóeszközök értéknövekedése az adott időszakban tartományi és országos szinten is viszonylag egyenetlen volt. Az állóeszközök indexe Vajdaságban 155,29%, országos méretekben pedig 154,8%. A legnagyobb arányú értéknövekedés Vajdaságban a kisiparban (269,65%), az erdőgazdaságban (228,49%), a szolgáltatóiparban (178,19%), valamint a gyár- és bányaiparban (169,74%) mutatható ki. Országos viszonylatban az állóeszközök értéknövekedése a kisiparban 196,17, a szolgáltatóiparban 178,19, a gyáriparban 158,85, a közlekedésben pedig 153,94%-os.

A gazdaság társadalmi szektora által használt állóeszközök értéknövekedésében – sem tartományi, sem országos szinten – nem következtek be jelentősebb szerkezeti változások. Sajátságosnak mondható viszont, hogy Vajdaságban viszonylag lassú az állóeszközök értéknövekedése a mezőgazdaságban (117,67%) és a vendéglátóiparban (117,80%).

Az amortizációs kulcs alakulása

Az amortizációs kulcs átlagos szintje a tartomány és az ország társadalmi gazdaságában mindvégig eléggé alacsony volt és az állóeszközök egyszerű újratermelését sem biztosítja. Az amortizációs kulcs változásai, amire a vizsgált időszak egy-egy évében sor került, csupán azt a tényt támasztották alá, hogy az amortizáció nálunk a napi gazdaságpolitika eszközévé vált: kedvezőbb gazdasági mozgások esetén növekedett, a gazdasági nehézségekkel terhelt években pedig csökkent. 1976 óta voltaképpen állandósult az amortizációs kulcs csökkenő tendenciája, mégpedig az egész nemzetgazdaság szintjén csakúgy, mint Vajdaságban, noha tartományunk gazdaságában időről időre némi növekedés is kimutatható.

Vajdaság gazdaságának átlagos amortizációs kulcsa 1976-ban 6,66% volt, s ez 1984-ig 4,43%-ra csökkent, míg országos szinten 5,75%-ról 4,26%-ra.

1984-ben tartományi szinten az amortizációs kulcs a vízgazdaságban (0,60%) a vendéglátóiparban (2,71%) és az építőiparban (3,52%) volt a legalacsonyabb, és hasonló volt a helyzet országos viszonylatban is: a vízgazdaságban 1,06%, a vendéglátóiparban és a turizmusban 2,54%, a kommunális tevékenységekben pedig 3,07%-os.

A társadalmi szektor állóeszközeinek átlagos amortizációs ideje meghosszabbodott. A műszaki haladás mai feltételei között az állóeszközök átlagos élettartamaként meghatározott 22 vagy ennél több év, túlságosan is hosszúnak bizonyul. Ezek az adatok tehát alátámasztják, hogy Jugoszláviában a gazdaság társadalmi szektorában az amortizáció még csak megközelítően sem teszi lehetővé az állóeszköz-állomány egyszerű újratermelését, tehát az amortizáció mint költség nem tölti be igazi gazdasági szerepét.

Vajdaság egyes gazdasági tevékenységeiben az amortizációs kulcs csökkenése olyan jelentős, hogy annak minden bizonnyal beláthatatlan és hosszú távon érezhető következményei lesznek a kérdéses ágazatok technikai fejlődésére, termelékenységére, versenyképességére stb.

Az amortizáció részesedése a gazdasági beruházásokban

Ilyen szempontból azt vizsgáltuk, hogy a gazdasági beruházások milyen százalékarányban finanszírozhatók a befolyó amortizációs eszközökből. A beruházási eszközök amortizációs forrásainak aránya az egyes gazdasági ágazatokban igen különböző.

Az amortizáció részesedése a megvalósított beruházásokban Vajdaság területén 1984-ben 54,81%-ot tett ki, vagyis a befolyó amortizációból fedezték a beruházási költségeknek több mint a felét. Országos szinten nagyjából ugyanez volt a helyzet, hiszen ugyanabban az évben az amortizáció részesedése 55,09% volt. Igen nagyok azonban az átlagtól való eltérések a gazdaság egyes ágazataiban. A lakásgazdálkodásban és kommunális tevékenységben pl. ez az arány mindössze 9,56%-os, majd a vízgazdálkodás következik 22,47, az erdőgazdaság, 23,24, valamint a mezőgazdaság és halgazdaság 45,65%-kal. Tartományi szinten 1984-ben az építőipari, a kereskedelmi és a kisipari beruházásokban vettek részt legmagasabb arányban az amortizációs eszközök.

Ha az egész kilencéves időszakot vesszük szemügyre, azt mondhatjuk, hogy az mortizációs eszközök évről évre igen különböző arányban segítették élő a beruházásokat, nagy ugrások és visszaesések észlelhetők, de igen jelentős, hogy az amortizáció részesedése a beruházásokban az utóbbi éveken mégiscsak megnövekedett. Ez kedvező irányzatnak tekinthető, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a beruházások reálértéke gyorsabb ütemben csökkent mint az amortizáció átlagos kulcsa. Bár az amortizációból most nagyobb rész fedezhető, önmagában ez csalóka adat, ezért ha pontosabb választ akarunk kapni a kérdésre, akkor részletesebb elemzésre van szükség.

AZ AMORTIZÁCIÓS POLITIKA SZEREPE A GAZDASÁGI RENDSZER REFORMJÁBAN

Hazánkban már évek óta rendkívül időszerű gazdasági kérdés az állóeszközök amortizációja. Az ésszerű gazdálkodás egyik legfőbb előfeltétele az elhasznált munkaeszközök reális értékének megtérítése, az amortizáció tényleges költségeinek elszámolása. Ez parancsoló szükségszerűsége az egyszerű újratermelésnek. Minthogy a jelenlegi tudományos-technológiai forradalom feltételei között elvileg mind korszerűbb és termelékenyebb munkaeszközökre van szükség, így az elhasználódott berendezések pótlásával valójában bővített újratermelést végzünk. Ez a mozzanat nem csupán a társadalmi újratermelés folyamatainak szabályos fenntartása és a műszaki haladás nyomon követése szempontjából lényeges, hanem azért is, hogy pontosabb képet kapjunk a nemzeti jövedelemről, s annak fogyasztásra és felhalmozásra való felosztásáról. Az ezzel kapcsolatos tendenciák azonban úgyszólván két évtizedre visszamenőleg rendkívül kedvezőtlenek. Mérvadó értékelések szerint ebben az időszakban több mint 20 milliárd dollárral kevesebb amortizációt számoltunk el a kelleténél, az amortizációs eszközöket tehát átömlesztettük a jövedelembe, elsősorban a különféle nem-termelői fogyasztásba. Az amortizáció elszámolása messze alatta marad a tényleges költségeknek, ami gazdaságunkban annak a következménye, hogy hosszú idő óta nem került sor az amortizációs alap újraértékelésére, ez nem követte nyomon sem az inflációs rátát, sem a dinár árfolyamának változásait. Amikor pedig sor került rá, nem érte el az állóeszközök tényleges újratermelési árát. Emellett az amortizáció folyó évi elszámolását mindig az előző évi adatok alapján végzik, mert az újraértékelésre csak a naptári év végén került sor, így a megnövelt amortizációs alap is csak a következő év kezdetén léphet hatályba, ami elfogadhatatlan megoldás egy releváns amortizációs rendszer esetében. Az amortizációs elszámolás jelentőségének tudatos mellőzésére bizonyíték az is, hogy a vizsgált időszak bizonyos éveiben még az előírt amortizációs kulcsot is csökkentették, ahelyett, hogy növelték volna. Ilyen körülmények között az amortizáció még a munkaeszközök egyszerű újratermelését sem biztosíthatta, a bővített újratermelés ilyen forrásból való finanszírozására pedig csak kivételesen került sor.

A nagyvilágban javában zajlik a harmadik tudományos-technológiai forradalom, amely folytán a technika és a technológia egy részének élettartama öt évre csökkent, egyesek szerint pedig rövidesen a három évet sem haladhatja meg. Az amortizáció elszámolásának sokévi gyakorlata nálunk teljesen figyelmen kívül hagyta a műszaki haladást, ami hatalmas léptekkel teszi erkölcsileg elhasználódottá az állóeszközöket. Ez a magatartás beláthatatlan következményekkel járhat. Az objektív gazdasági törvényszerűségek figyelembevételének további mellőzésével csak tovább mélyül a szakadék a könyvelőségi és a tényleges amortizáció között, márpedig ha a könyvelésben a ténylegesnél kisebb amortizációt mutatunk ki, akkor mesterségesen növeljük a jövedelmet, amelyből az általános és közös fogyasztást, valamint a személyi jövedelmeket fedezzük, tehát veszélybe sodorjuk a munka anyagi alapját. Az egyéb reális gazdasági kategóriák mellett, amelyeket a gazdaságpolitika az utóbbi években próbál

bevezetni, az új amortizációs politika is jelentős szerepet tölt be. Jóllehet a 80-as évek kezdete óta egyszer-egyszer (jelentéktelen arányban) megemelték az amortizációs kulcsot, a jövőben még erőteljesebb szabályozásra van szükség a reális szint elérése végett. Ennek érdekében valójában már 1987 elején bekövetkezett a fordulat. Ennek lényege az állóeszközök negyedévenkénti újraértékelése olyan koefficiens alkalmazásával, amely megfelel a beszerzési árakban bekövetkezett változásoknak, az amortizációs kulcs növelése pedig a műszaki fejlődésből eredő szükségletek figyelembe vételével történik. Ezenkívül megszűnt az előírt amortizáció elszámolása alóli felmentés lehetősége is, az újraértékelés alkalmazását pedig kiterjesztették a korábban elszámolt, de még fel nem használt amortizációs eszközökre is.

A társadalmi eszközök amortizációjáról és revalorizációjáról szóló korábbi törvények, amelyeket 1987. január 1-jéig alkalmaztak, a megelőző 1985. és 1986. évben nem oldottak meg számos idevágó kérdést, s ebből eredően tovább folytatódott az állóeszközök értékének fokozatos átömlesztése az összbevételből való kisebb térítményezés útján a nem reálisan kimutatott jövedelembe.

Összevetve az amortizáció névleges összegének növekedésére vonatkozó adatokat, a termékárak, a szolgáltatási díjak és a munkaeszközök árának növekedési ütemével, valamint a megvalósított összbevétel és jövedelem alakulásával, kiderült, hogy a tevékenységek egy részében az amortizáció reális értéke évről évre kisebb, vagyis az amortizáció növekedése lemaradt az áremelkedések mögött, tehát nem követte azt. Ez a megállapítás a tartomány és az ország valamennyi gazdasági tevékenységére érvényes. A legújabb időszakra a Szövetségi Végrehajtó Tanács szolgáltatott adatokat. Eszerint 1985-ben az amortizáció reálértékének növekedése mintegy 25%-kal kisebb a gazdaság árbevételének növekedésétől, míg az anyagi költségek növekedéséhez viszonyítva a lemaradás meghaladja a 30%-ot. Az amortizáció részesedése összgazdasági szinten az 1983. évi 2,9%-ról 1985-ben 2,7%-ra esett vissza, ágazatok szerint pedig a gyáriparban 4,4-ről 3,8%-ra, az építőiparban 3,2-ről 2,9%-ra, a közlekedésben és a postaforgalomban 10,2-ről 8,1%-ra, míg a lakásgazdálkodásban és kommunális tevékenységekben 8,0-ról 5,8%-ra, amiben számos tényező közrejátszott. Ez arra figyelmeztet, hogy az állóeszközök gazdasági hatékonysága szempontjából számos tevékenység válságos helyzetbe jutott.

A társadalmi eszközök amortizációját szabályozó, 1987. január 1-jén életbe lépett új törvény sorrendben az ötödik az utóbbi két évtizedben, s elmondható róla, hogy az említett problémák többségére sikeresebb megoldást kínál – serkenti a szabadon alakuló amortizációs kulcsok rendszerét, és más újdonságokat is tartalmaz, többek között törvényes alapokra helyezi az amortizáció és a revalorizáció szabályozását.

Szem előtt kell tartanunk azonban, hogy a reális gazdasági kategóriákra való áttérés, a mai nehéz gazdasági helyzetben egyáltalán nem könnyű feladat. Merőben túlzott az az elvárás, hogy a reális kamatok útján utólag megfizettethető az a 22 milliárd dollár, amit az elmúlt évek hosszú során át a nem reális amortizáció révén elveszítettünk. De már az is sokat jelentene, ha végre megszűnne az amortizáció egy részének átömlesztése a jövedelembe és a fogyasztásba. Ez lehetővé tenné, hogy megőrizzük és fokozatosan megújítsuk gazdaságunk im-

már nagyrészt elavult technikai felszerelését. Ez lehetne az első lépés a mai tudományos-technológiai forradalom vívmányainak alkalmazása, s egyben a gyorsabb gazdasági fejlődés térhódítása felé.

Jegyzetek

[1] Karl Marx: *A tőke* I. Magyar Helikon, Budapest, 1967. 198. o.
[2] Uo. 197. o.
[3] Dr. Nikola Čobeljić: *Marks i savremeni tehnički progres.* Ekonomski anali c. folyóirat, 22/1967. 149. o.
[4] *Dr Pavle Knežević: Amortizacija kao faktor troškova, cena i reprodukcije.* Informator, Zagreb, 1969
[5] Uo. 204. o.
[6] Dr Dragoje Žarković: *Makroekonomski aspekti amortizacije osnovnih proizvodnih fondova u socijalizmu.* Ekonomski fakultet, Beograd, 1963
[7] Dr Pavle Knežević: *Amortizacija...*, 25. o
[8] Karl Marx: *A tőke* II. 201. o.
[9] Dr. Stevan Kukoleča: *Ekonomika preduzeća* I. Informator, Zagreb, 1963. 293. o.
[10] Dr Dimitrije Petrović: *Teorija troškova.* Svjetlost, Sarajevo, 1964, 33. o.
[11] Karl Marx: *A tőke* I. Ötödik szakasz.
[12] Dr P. Knežević: Amortizacija..., 31. o. és tovább.
[13] Dr P. Knežević: Amortizacija..., 50. o.
[14] Dr P. Vojnić: *Neki aspekti amortizacije u uvjetima ekonomskog rasta.* Ekonomski pregled, 1969., 124. o
[15] Dr P. Knežević: Amortizacija..., 143. o.
[16] Dr B. Horvat: *Ekonomska teorija planske privrede,* Kultura, Beograd, 1961
[17] Dr. P. Vojnić: Neki aspekti..., 116. o. és tovább
[18] J. Andrijašević: *Zakonite tendencije dinamike reprodukcione strukture investicija.* Ekonomika preduzeća, 2/1966. 88. o. és tovább
[19] Dr P. Knežević: Amortizacija..., 166. o.
[20] *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije.* Borba, 1982. április 27., 6. o.
[21] Adatok a Jugoszláv Statisztikai Évkönyv, SGJ 1986-os kiadványából, 418. o.

Rezime

Amortizacija u reformi privrednog sistema SFRJ

U prvom delu rada data je analiza rastuće uloge sredstava za rad u eri ubrzanog tehničkog progresa, razmotreni su, zatim, osnovni problemi fizičkog i moralnog rabaćenja sredstava za rad. Posebna pažnja je posvećena problemima ubrzane amortizacije, imajući u vidu da u razvijenim zemljama amortizacija od kategorije proste društvene reprodukcije se sve više pretvarala u kategoriju proširene društvene reprodukcije. Istraživanja pokazuju da se u nas, na žalost, ubrzana amortizacija javlja samo izuzetno. U sklopu ovih pitanja razmotrene su specifičnosti amortizacije kao troška sredstava za rad. Pokazalo se da se utrošak osnovnih sredstava može utvrditi vremenski, prostorno i količin-

ski, zatim direktno i indirektno. Amortizacija spada u fiksne troškove, izuzev ako nije reč o potpunoj funkcionalnoj amortizaciji. Analize pokazuju da tehnički progres dovodi do povećanja svih troškova osnovnih sredstava, ali i to, da učešće amortizacije u tim troškovima stalno raste. Takođe se pokazalo da dolazi do porasta učešća osnovnih sredstava u strukturi svih troškova, posebno u okviru materijalnih troškova, ali i učešća amortizacije u ukupnim troškovima proizvodnje.

U drugom delu data je kvantitativna i kvalitativna analiza osnovnih pokazatelja amortizacije i njihovih tendencija u privredi SAPV i SFRJ.

Istraživanje o kretanju osnovnih sredstava po privrednim oblastima u društvenom sektoru izvršeno je za period 1976–1984. godine. U celini može se reći da u kretanju vrednosti osnovnih sredstava privrede SAPV i SFRJ nije došlo do bitnijih strukturalnih pomeranja. Karakterističan je relativno sporiji porast vrednosti osnovnih sredstava u društvenoj poljoprivredi i vodoprivredi.

Posmatrajući kretanje strukture osnovnih sredstava privrede unutar pojedinih privrednih oblasti može se zapaziti brži porast vrednosti opreme od vrednosti osnovnih sredstava, što se može smatrati pozitivnom tendencijom.

U pogledu stopa iskorišćenosti i otpisanosti osnovnih sredstava privrede i privrednih delatnosti SAPV i SFRJ, imamo njihov značajan porast, i to naročito u osnovnim granama privrede što pokazuje negativne tendencije. To je logična posledica izražene tendencije opadanja stope amortizacije i tendencije opadanja realne vrednosti investicija u poslednjim godinama.

Analiza podataka o kretanju prosečnih stopa amortizacije pokazuje da su ove stope u društvenoj privredi SAPV i SFRJ stalno bile prilično niske, odnosno da se prosečno vreme amortizacije osnovnih sredstava produžavalo. Vreme potrebno da se amortizuju osnovna sredstva u celini od 22 godine ili više, u savremenim uslovima tehničkog progresa je suviše dugačak period. Podaci pokazuju da amortizacija u našim uslovima ne obezbeđuje ni prostu reprodukciju sredstava rada u društvenoj privredi, te je očigledno da amortizacija kao trošak u našoj privredi, ne igra svoju pravu ekonomsku ulogu.

Praćenje kretanja učešća amortizacije u investicijama pokazuje sa koliko se procenata investicije mogu finansirati iz tekućih sredstava amortizacije. Procenti pokrivenosti investicija amortizacijom po pojedinim oblastima privrede su veoma različiti. Te su tendencije dobre, ali samo ako zanemarimo činjenicu da su investicije smanjene, i to mnogo brže nego što su smanjene amortizacije. Tačno je da se sada može pokriti mnogo veći deo iz amortizacije, ali je to varljiv podatak, te je za potpuniju analizu potrebno potražiti odgovore i u drugim, dopunskim uzrocima.

U novije vreme, pored ostalih realnih ekonomskih kategorija koje naše društvo nastoji uvesti, ulazi i nova politika amortizacije i revalorizacije društvenih sredstava. Novi Zakon od. 1. januara 1987. rešava mnoga pitanja iz ovog područja na bolji način, nego ranije, mada ponovo ne bez određenih propusta.

Prelazak na politiku realnih amortizacionih stopa predstavlja nužnost. Time se otvara mogućnost obezbeđenja sredstava na prostu, a ponegde i za proširenu reprodukciju sredstava za rad.

Takođe treba imati u vidu i to, da prelazak na kako ih danas nazivamo, realne ekonomske kategorije, u sadašnjoj teškoj ekonomskoj situaciji biće veoma težak. Nerealno je očekivati da će se putem realnih kamatnih stopa naknadno moći naplatiti, putem nerealne amortizacije izgubljena vrednost od 22 milijardi dolara. Ali, ako se bude prekinulo sa praksom daljeg prelivanja amortizacije u dohodak i potrošnju, već će biti mnogo učinjeno. Time će se omogućiti očuvanje i unapređenje dobrim delom ruinirane tehnologije naše privrede. To je ujedno i prvi korak na putu uvođenja dostignuća savremene naučno-tehnološke revolucije, prema tome i za brži privredni razvoj.

Summary

Amortization in the Reform of the Economic System in SFR Yugoslavia

The first part of the study gives an analysis of the increasing role played by the instruments of labour in the period of the accelerated technical progress, and of the fundamental problems of physical and moral deterioration of these instruments. Special attention is payed to the problems of the accelerated amortization, keeping in mind the situation existing in the developed countries where the amortization became the category of extended – insted of simple – reproduction. Researches show that the accelerated amortization appears in Yugoslavia only as an exception. The amortization as the cost of the instruments of labour and its specifications are considered within the scope of these problems. The costs of the fixed assets can be fixed in time, space and quantity, as well as directly and indirectly. The amortization is a fixed cost. The analysis shows that the technical progress leads to an increase of all costs of the fixed assets as well as to the permanent increase of amortization. The participation of the amortization in the total costs of the production increases as well.

The second part of the study is a quantitative and qualitative analysis of the basic indicators of the amortization and their tendencies in the economy of the SAP Voivodina and the SFR Yugoslavia. The research about the tendencies of the fixed assets in the social sector of economy is realized for the period of 1976 to 1984. The tendencies considering the value of the fixed assets in the economy of the SAP Voivodina and SFR Yugoslavia have not undergone vital structural changes. In the agriculture and water-management the increase of the value of the fixed assets is relatively slower then in the other branches of the economy. Regarding the tendencies in the structure of the fixed assets in different branches it is observed that the value of the equipment increases faster than the value of the fixed assets, a fact that can be considered as a positive tendecy. Concerning the rate of deterioration and amortization of the fixed assets in the economy of SAP Voivodina and SFR Yugoslavia, a significant increase is evident especially in the fundamental economic branches. It is a logical consequence of an apparent falling tendency of the amortization rate and of the real value of investments recently present in the economy. The analysis of the average rate of amortization in the social economy of the SAP Voivodina and SFR Yugoslavia indicates that it was fairly low, or that the avarage time of amortization of the fixed assets was extended. The time required for the amortization of the fixed assets is about 22 years or more, a too long period for the contemporary technical progress. The data given in the analysis point out that the amortization in the Yugoslav economy does not ensure even the simple reproduction of the fixed assets, so it is obvious that the amortization taken as cost does not play the right economic role. Following the tendencies of participation of redemption funds in the investments the percentage is indicated in which these means could be financed from the current resources of amortization. The percentage of the investments covered from redemption funds is in various branches of economy very different. These tendencies are positive, if the fact that the investments are reduced, even faster than the amortizations, could be disregarded. It is true that a much bigger part of investments is covered from these funds nowadays but it is a deceitful fact and for a more complete analysis it is required to find some answers in other, additional causes.

Recently, beside other real economic categories trying to be introduced, there is the new policy of amortization and revalorization of social resources. The new law introduced on the first January 1987 solves a lot of questions from this area better than formerly, although, again not without certain mistakes. It is imperative to turn to the policy of real depreciation rate. It will open the possibility to ensure means for the simple repro-

duction and in some cases even for the extended reproduction of the fixed assets. It is also important to keep in mind that the transfer to the so-called real economic categories in the existing difficult situation will be very hard. It is unreasonable to expect that by means of real rate of interest will be possible to charge in addition, the 22 milliard dollars lost through the unreal amortization.

Original scientific paper

Szórád György–Dragutin Zelenović

AZ ORSZÁGOS TECHNOLÓGIAFEJLESZTÉSI STRATÉGIA VAJDASÁGI PROGRAMTERVEZETE

BEVEZETÉS

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság technológiafejlesztési stratégiája előirányozza a köztársasági, illetve tartományi program kidolgozását és ezek megvalósítását a következő irányelv értelmében:

> „A szocialista köztársaságok és tartományok, összhangban az országos stratégiával, saját programot dolgoznak ki, külön hangsúlyt fektetve az egyes tudományágak fejlesztésének irányvonalára, valamint e fejlesztés megvalósításának módozataira. A társultmunka-szervezetek megkülönböztetett közvetlen, illetve közvetett befolyást nyernek ezen a téren. Közvetett szerepüket a tudományos, valamint az oktatási és nevelési érdekközösségeken keresztül töltik be. Ez utóbbi főleg a jugoszláv technológiafejlesztési stratégiát szolgáló oktatási programok kidolgozásában és megvalósításában nyilvánul meg."

A jugoszlát technológiafejlesztési stratégia vajdasági programjának kiindulópontjai a következők: a JSZSZK technológiai fejlesztésének stratégiája, Vajdaság társadalmi és gazdaságfejlesztési tervdokumentumai és gazdasági fejlettségi szintje, rendelkezésre álló erőforrásai, valamint hozzájárulási lehetőségei a közös jugoszláv technológiafejlesztési stratégia megvalósításához. A program kidolgozását az indokolja, hogy Vajdaságnak olyan technológiai fejlesztésre van szüksége, amely összhangban van a jugoszláv technológiafejlesztési stratégiával, de szem előtt tartja Vajdaság lehetőségeit, szerkezeti és egyéb sajátosságait is. Egy ilyen program megvalósítása nemcsak a tartomány, de az egész ország, technológiai fejlődésének fellendítéséhez is hozzájárul.

A program egy olyan dokumentum, amely alapul szolgál a fejlődési tényezők hatékony irányításához, a jugoszláv technológiafejlesztési stratégia célkitűzéseinek sikeres elérése érdekében. Az adott program előirányozza a stratégia megvalósításához szükséges hozzáállást, a feladatokat, az intézkedéseket és eljárásokat, valamint meghatározza a végrehajtásban résztvevőket.

A stratégia fogalma elsősorban a célkitűzések rendszerét, és az e célok megvalósítási programját, valamint a programok, illetve célok végrehajtásához

szükséges feltételek szervezéspolitikáját öleli fel. Ez esetben a célkitűzések rendszere magába foglalja a fejlődés menetét döntően befolyásoló tényezőket, mint pl.:

– a termelési programokat és termékeket (azok szerkezeti és minőségi vonatkozásait), a termelési költségszintet, a kiviteli lehetőségeket (a nemzetközi árucsere-forgalomba való bekapcsolódás lehetőségeit) stb.

– a munkamódszereket, valamint a technológiai felszerelést, saját, illetve behozatali technológia alkalmazása esetén,

– a termelési folyamatokat,

– a termelési rendszerek szervezését és irányítását,

– az új rendszerszemléletű tudást, mindezt a megfelelő, kívánt és előirányzott hatásfok elérésének rendelve alá.

A megvalósítás programja azokra a kérdésekre ad választ, hogy miként valósíthatók meg a célkitűzések.

A kitűzött célok eléréséhez szükséges feltételek – pl. az anyagi alapok, a szakkáder, a nemzetközi együttműködés, a megfelelő motivációs rendszer felállítása stb. – szervezéspolitikával biztosíthatók.

1. A PROGRAM MEGHATÁROZÓI

A technológiai fejlesztés minden korban, a társadalmi berendezéstől függetlenül, az irányító szervek egyik legjelentősebb problémája. A technológiai fejlődés nagyban érezteti hatását a társadalmi-gazdasági élet minden terén. A tudományos ismeretek gyors ütemű bővülése, s ezek gyakorlati alkalmazása kihat az életforma alakulására. Egy ország nemzetközi helyzetét és tekintélyét, a társadalmi alapelvek mellett, döntően befolyásolja a technológiai fejlettség szintje, illetve a fejlesztés üteme. Ebből következik, hogy egy ország fejlődésében a technológiafejlesztési stratégia, valamint a megvalósításához szükséges intézkedések megválasztása kiemelkedő jelentőségű.

A világ technológiai fejlődése meghatározott törvényszerűségeket követ. A technológiai újítások sorozatát például egyre ritkábban indítja el egy-egy felfedezés. Az ilyen felfedezéseket, technológiai újításokat alap-, ill. generatív technológiáknak nevezzük, s a legfőbb sajátosságuk az, hogy 1) kizárják a fejlődés egy vagy több gátló tényezőjét, 2) lényeges hatást gyakorolnak a többi technológia fejlődésére is.

A technológiai fejlődés előrejelzésekor figyelembe kell venni a fejlődés törvényszerűségeit. Ilyen értelemben a XVIII. század végétől napjainkig négy generatív technológiával jellemezhető fejlődési szakasz különböztethető meg. Az 1. kép az említett szakaszokat és a fejlődés ütemét ábrázolja.

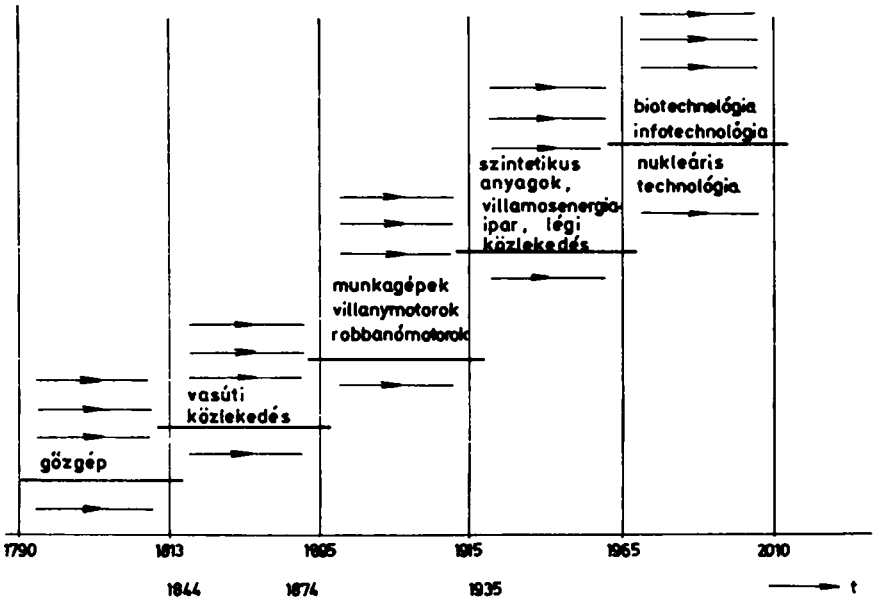

1. kép

Mindegyik generatív technológia kiküszöbölt, ill. felszabadított egy-egy fejlődést gátló tényezőt:

Generatív technológia	A kiküszöbölt korlátozó tényező
– gőzgép – vasúti közlekedés – munkagépek, villanymotorok, robbanómotorok – szintetikus anyagok, hírközlés, légiközlekedés	– a munkaerő kapacitásának korlátozottsága – erőforrások nehéz hozzáférhetősége – a munkateljesítmény-növekedés korlátai, a flexibilitás hiánya, amely gátolja a bonyolult rendszerek fejlődését – az anyagok természetes tulajdonságából eredő korlátok (felgyorsul a hírközlés és a szállítás)

A felsorolt történelmi tények alapján állíthatjuk, hogy a fejlődés a XXI. század küszöbén (1975–2010) is generatív jellegű technológiára épül. Olyan technológiára, amely képes lesz elhárítani vagy jelentősen mérsékelni a fejlődésgátló tényezőket. Gondolunk itt elsősorban az energia- és nyersanyaghiányra, a munkanélküliségre, az információfeldolgozás gyorsaságára, a bonyolult rendszerek hatékonyságára, az életszínvonal emelésére, illetve a körülmények javítására.

Egyes országok (2. kép) időben felismerték a szervezett tevékenység jelentőségét a technológiafejlesztés terén, és máris jelentős eredményeket mutathatnak fel.

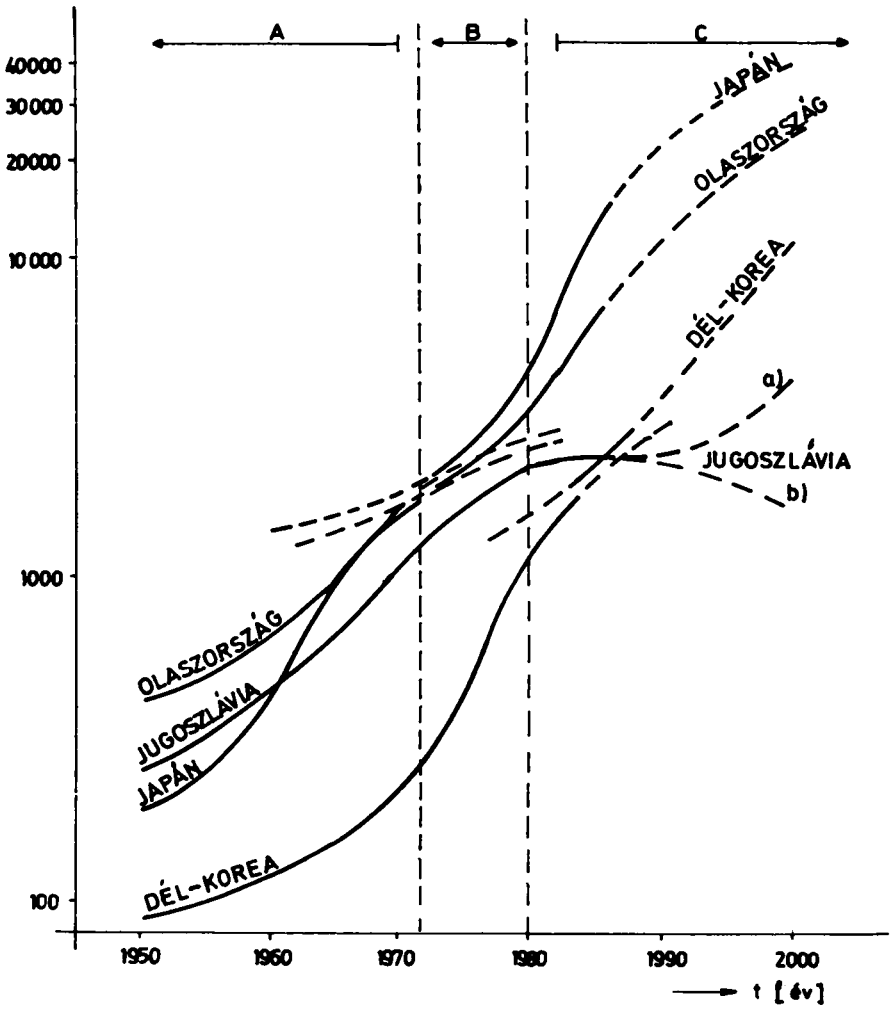

2. kép

Jugoszlávia fejlődésének irányai 2000-ig
a) minőségi változások esetén
b) a belső fejlődés folytatása

A – időszak, amelyben a munkaerő-, nyersanyag-, energia- és tőkeigényes technológiák biztosították a versenyképességet és a gazdasági fejlődést.
B – a gazdasági fejlődésben beálló intenzív szerkezeti és minőségi változásokat megelőző időszak.

C – időszak, amelyben az információs technológia határozza meg a versenyképességet és a gazdasági fellendülést (itt már a tudás a termelés legfontosabb tényezője).

Az elmondottak mellett meg kell állapítanunk, hogy egy ország techológiai és gazdasági fejlődése nem attól függ, hogy a generatív technológia ott vagy máshol született-e meg, hanem elsősorban a társadalmi-gazdasági rendszer szervezettségétől és készségétől, hogy a megfelelő technológiát időben elfogadja és széleskörűen alkalmazza. Ezzel a megállapítással természetesen nem a generatív technológiák fejlesztésének jelentőségét kívánjuk kétségbe vonni.

Az elemzések azt mutatják, hogy a generatív technológiák mellett, jelentőségüknél fogva külön csoportba sorolhatók azok a technológiák, amelyek minőségi munkaigényessége nagy, és amelyek épp ezért kiváltságos helyzetet biztosítanak alkalmazóiknak a nemzetközi árucsere-forgalomban. Az ilyen típusú technológiákat propulzív technológiáknak nevezzük, és a következő jellemvonásokkal rendelkeznek:

1. hatékonyan alkalmazzák a generatív technológiák eredményeit a termelési folyamatok tökéletesítésében,
2. nagyszámú és jól képzett szakembert igényelnek,
3. fokozott nemzetközi műszaki-technológiai együttműködést, valamint cserét tesznek lehetővé, és ezzel hozzájárulnak a technológiák további tökéletesítéséhez.

Az úgynevezett hagyományos technológiák, amelyek a gazdasági fejlődés, az ipari fellendülés korai időszakára jellemzők, külön csoportba sorolhatók, tulajdonságaik pedig a következők: nyersanyag- és munkaerő-igényesség – rendszerint alacsonyabb képzettséggel, de magas energiafogyasztási szinttel és előnytelen árucsere-forgalommal a világpiacon.

Az említett technológiatípusok jellemzőinek ismerete fontos útmutató a technológiai fejlődés előrejelzésében, így az országos és a tartományi technológiafejlesztési stratégia kialakításában is.

A program kidolgozásának alapját a valós tényállások, a rendelkezésre álló erőforrások és kapacitások számbavétele, a lakosság képzettségi szintjének és a világban végbemenő technológiai változásoknak az alakulása képezte. A technológia fejlődését világviszonylatban a következő tendenciák jellemzik:

1. Növekszenek az igények egy bizonyos termék, termelési program vagy technológia különböző változatai iránt, ezzel szemben az egy-egy változatból realizálható termékmennyiség viszonylagosan állandóan csökken.
(lásd a 3. képet).

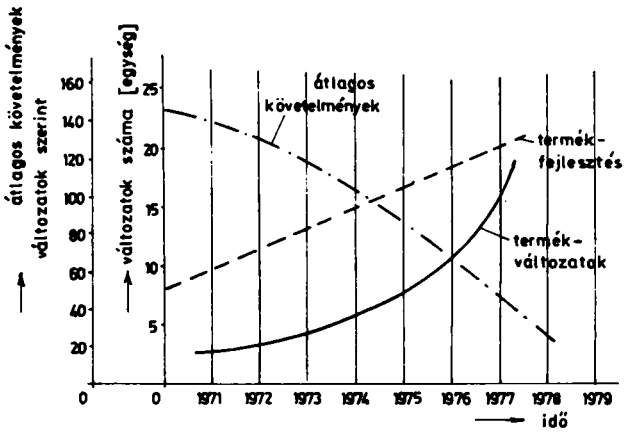

3. kép

2. Állandóan növekszik a szükséges szaktudás, az új termékek és a hatékonyabb technológiák fejlesztésére felhasználható idő viszont állandóan csökken (4. kép).

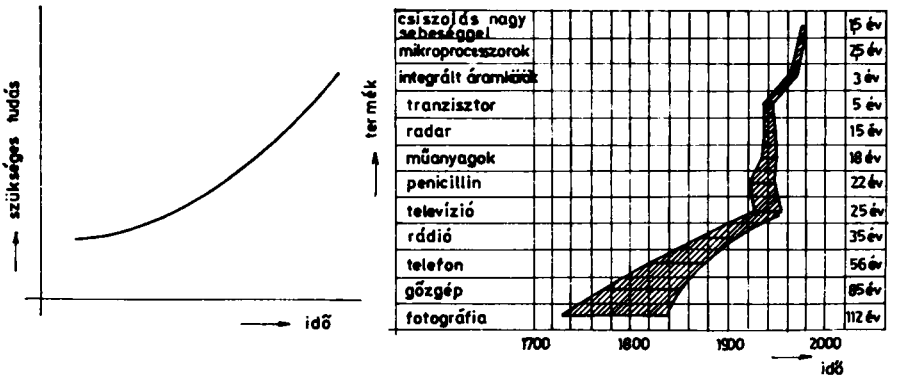

4. kép

3. Nőnek a beruházások az olyan kutatómunkákba, amelyek alacsony nyersanyagfogyasztással és energiafogyasztással számolnak.

4. Olyan biotechnológiai eljárásokat vezetnek be, amelyek alternatív módként az energiaválság és a természetes nyersanyagforrás-hiány kiküszöbölésére hivatottak.

5. A munkaerő képzettségét illetően egyre fontosabb szerepet tulajdonítanak az értelmiségi munkának. Ezen a téren pillanatnyilag egy ellentmondás okoz gondot: egyrészt munkanélküliség van azokon a területeken, ahol a szaktudás nem felel meg a folyó és várható technológiai változások követelményeinek, másrészt az említett változások megkövetelte szakkáderekből hiány mutatkozik.

6. A nagy ipari létesítmények decentralizálása maga után vonja a kisebb, de fokozott mértékben urbanizált települések kialakulását és a termelés távirányításának sajátos módozatait.

7. A világpiacon a fennmaradás érdekében mind fokozottabb az együttműködés. Kifejezettebbek a saját technológia gyors fejlesztésére, valamint az életszínvonal javítására irányuló törekvések.

8. A termelési rendszerek működésének szervezése terén általánossá válik a szabványosított eljárások alkalmazása és a mind kifejezettebb automatizáció a nyersanyagmozgatás, az energia- és információáramlás terén. Ezzel az alkalmazottak többsége, felszabadulva a fizikai munka alól, bekapcsolódhat a kutatómunkába, a programozásba, a tervezésbe, az ellenőrzésbe, a karbantartásba, az elemzésbe vagy az irányításba.

9. Állandó követelmény a munka humanizálása, a környezetvédelem és az élettér minőségének javítása.

10. Állandó cél a termelési rendszer flexibilitásának növelése, a környezethez való alkalmazkodás és a rendszeren belüli rendellenességek gyors kiküszöbölése érdekében.

11. Az ügyviteli szervek feladata a negyed- és félévi, valamint a kilenchavi tervezés helyett a hosszú távú stratégiai tervezés és a fejlesztési lehetőségek tervezése lesz. Ezek alapjában véve felölelik a termelési programok, a termelési technológiák (termelés, termelésszervezés és irányítás), valamint a kutatómunka és fejlesztés irányítását is. A felsoroltak célja a fennmaradás szempontjából kritikus és kilátástalan területek kiküszöbölése.

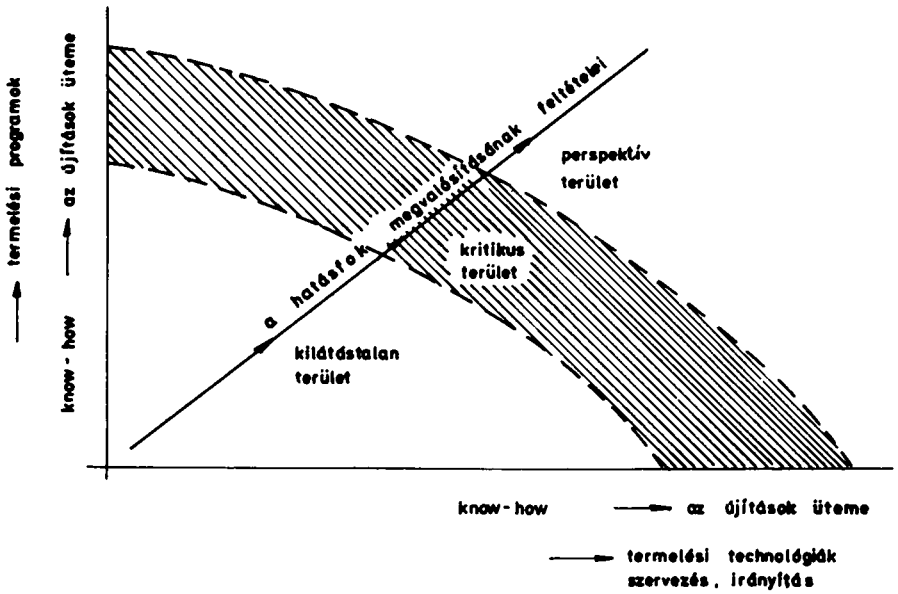

5. kép

A fejlődés iránya, a rendelkezésre álló erőforrások mennyisége és minősége a fejlesztési kapacitások, a rendelkezésre álló szakkáder és az egyre növekvő igények ismeretében már most meghatározhatók a technológiafejlesztés területei.

2. A PROGRAM ALAPVETŐ CÉLKITŰZÉSEI

Vajdaság stratégiai fejlesztési céljainak meghatározásakor a következő tényezőket kell feltétlenül figyelembe venni: Vajdaság természetes és mesterséges erőforrásait, (a természeti adottságokat, a technológiák fejlettségi szintjét, az aktív lakosság és a szakkáder számát), gazdasági és pénzügyi lehetőségeit, a világ technológiai fejlődésének irányzatait, a JSZSZK technológiai fejlesztési stratégiáját, valmint az önigazgatási termelési viszonyokat. Ez utóbbi hivatott a termelőerők, az alkotó szakkáder, valamint az egész társadalmi felépítmény mozgósítására a technológiai fejlődésen alapuló társadalmi-gazdasági fellendülés érdekében.

Egy területegység technológiai fejlődése ugyanis csak része egész gazdaságunk és társadalmunk fejlődésének – egyrészt kihat erre a fejlődésre, másrészt függ tőle. Ezért Vajdaság fejlesztésének meghatározásakor feltétlenül tekintetbe kell venni a JSZSZK technológiafejlesztési stratégiáját. Ezenkívül olyan technológiai programokat kell választani, amelyek kielégítik a fejlett világpiac igényeit, és ezzel nemzetközi viszonylatban kedvező helyzetet biztosítanak számára. Eközben a munka humanizálásáról sem szabad megfeledkezni.

A technológiai fejlesztés fontos előfeltétele a termelőszervezetek és a társadalmi tevékenységek szoros együttműködése. A társultmunka-szervezetek gazdasági és fejlesztési szempontból indokolt társulása az alkotóerők és technológiák egységesítését szolgálja. Ilyen értelemben meg kell szüntetni a társulásgátló adminisztratív és egyéb akadályokat. Tovább kell szorgalmazni az integrációs folyamatokat Vajdaságban, az országban, sőt a világgazdaságban is. Ez fontos előfeltétele a társultmunka-szervezetek részvételének a program megvalósításában.

Vajdaság fejlesztési stratégiájának alapvető célkitűzései a JSZSZK technológiafejlesztési stratégiájával összhangban a következők:

1. Az ország és egyben a tartomány technológiai függőségének csökkentése szerkezeti változások végrehajtásával és saját technológia kifejlesztésével, valamint ennek hatékony alkalmazásával a gazdasági és társadalmi élet minden területén.
2. A magas szaktudás alkalmazása és érvényesítése.
3. A tartomány területenkénti kiegyensúlyozott fejlődésének biztosítása.
4. Vajdaság kiviteli lehetőségeinek fokozása, olyan programok kidolgozásával, amelyek megfelelő minőséggel és költségszinttel versenyképességet biztosítanak a világpiacon.
5. A vajdasági lakosság életmódjának javítása (ide tartozik: a munka humanizálása, a környezetvédelem, a beteg- és szociális biztosítás, az oktatás, a közművelődés, közlekedés és lakáskultúra).
6. A jövő technológiája fejlődési alapjainak biztosítása.

7. A kutatással meghatározott különböző – generatív, propulzív és hagyományos – technológiák egybehangolt fejlesztése.

8. A nemzetközi tudományos műszaki-technológiai együttműködés fejlesztése.

9. A húsipar intenzív fejlesztése.

10. A termelékenység és a termelési rendszerek hatékonyságának fokozása.

11. A rendelkezésre álló használható technológiák revitalizálása.

A felsorolt célkitűzések realizálása új technikát, illetve technológiát biztosít, hozzájárul a gazdasági szerkezetváltáshoz, a dolgozók szerepének és helyzetének megváltozásához, és kedvezően befolyásolja az élet minőségét. Ezek a változások tudatos irányítást és formálást igényelnek. A munka felszabadítása és a munkafolyamatok ésszerűsítése szélesebb – egyéni és társadalmi – kibontakozást igényel. Ezért tanulmányozni kell e kibontakozás feltételeit, hogy tervszerűen felszámolhassuk akadályait.

3. A FEJLESZTÉS ALAPELVEI ÉS KÖVETELMÉNYEI

A piac igényeinek gyors változása, a recesszió, a fokozódó infláció, a magas nyersanyag- és energiaköltségek, a munkanélküliség növekedése és egyéb átfogó társadalmi-gazdasági tényezők a 70-es évek végén szükségessé tették a válsághelyzet megoldására, valamint a megfelelőbb technológia továbbfejlesztésére irányuló kutatásokat. A fejlődés előrejelzésével foglalkozó kutatások azt mutatják, hogy a 2010-ig tartó gazdasági „felgyógyulás" a következő alapelvekre épül:

1. Az információs technológia széles körű alkalmazására, ami lehetővé teszi a műszaki, termelő- és ügyviteli rendszerek teljes felújítását és korszerűsítését.

2. Az új propulzív technológiák hatékony fejlesztésére (új nyersanyagok, tökéletesebb munkaeszközök, flexibilis termelési rendszerek, közlekedéstechnológia, egészséges élelem, gyógyszergyártási technológia, a szervezési, a tervezési és irányítási technológiák, revitalizációs technológiák, oktatási, pénzügyi és adminisztratív technológiák, „engineering" technológiák, a számítógépek általános alkalmazása.

3. A meglevő, hagyományos technológiák fokozott felújítására. Mint már említettük, ezeket a technológiákat a nagyfokú energia-, nyersanyag- és munkaerőigény jellemzi. Éppen ezért a revitalizálás két módját különböztetjük meg:

– a használható, kifizetődő technológiák élettartamának növelése, és ezzel a társadalmi és gazdasági haszon további biztosítása;

– az alacsonyabb hatékonyságú technológiák kizárása vagy olcsó munkaerővel rendelkező területekre való áttelepítése.

4. A jellegzetes fejlődési irányzatok méltányolására, ami további követelményeket támaszt:

– csökkenteni kell a termékegységre eső nyersanyag-, energia- és szakképzetlen munka felhasználását;

– növelni a termékegységre eső alkotó munka mennyiségét;

– növelni a műszaki, technológiai és termelési rendszerek flexibilitását;
– javítani a termékek minőségét;
– csökkenteni a termékegységre eső költségeket;
– növelni a termelési folyamat fejlesztésének és bejáródásának költségeit;
– az oktatási rendszert is az új követelmények szolgálatába kell állítani. Olyan szakembereket kell nevelni, akik nemcsak a gyakorlati, de a tudományos kutatómunkára is alkalmasak;
– létre kell hozni a technológiai kutatóközpontok hálózatát.

A JSZSZK technológiafejlesztési stratégiájának tartományi programja szerint a következő követelményeket kell szem előtt tartani:

1. *A minőséget*

A termékek, technológiák és szolgáltatások minősége és megbízhatósága alapfeltétele a célok elérésének. Minőségen a műszaki, gazdasági, esztétikai tulajdonságok összességét értjük. A hazai és világpiac részére egyformán kiváló minőséget kell biztosítani.

2. *A technológiák szelektív fejlesztését*

Meghatározza, hogy milyen technológiákat milyen eredménnyel lehet és kell fejleszteni. Így fejleszteni kell a csúcstechnológiákat – pl. a biotechnológiát –, mert a nemzetközi árucserében ezek biztosíthatnak kiváló pozíciókat, a nem nyersanyag- és energiaigényes termékeket, termelési folyamatokat és szolgáltatásokat a piackutatással egybekötve. Fel kell számolni a nyersanyag-, energia- és szakképzetlen munkaerőigényes technológiákat.

3. *A fejlett országokkal való együttműködést*

Biztosítja egyes technológiák gyorsabb fejlesztését és az együttműködő felek közös érdekeit.

4. *A gazdálkodását*

A gazdálkodási folyamat minőségének biztosítására vonatkozik – a termelékenység, a gazdaságosság és a kifizetődőség megfelelő szintjének megvalósítására.

5. *A flexibilitást*

A gyorsütemű változásokhoz való alkalmazkodás készsége, a hatékony termelési rendszerek fejlődésének előfeltétele is egyben.

6. *A munka humanizálását*

Biztosítani kell a megfelelő munkakörülményeket és életmódot.

7. *A környezetvédelmet*

Az élettér alakítására, irányítására, valamint a környezet minőségének megóvására vonatkozik.

8. *A hatékony felújítást*

Olyan termékek, termelési folyamatok, technológiák és szolgáltatások felújításáról van szó, amelyek kis – főleg nem anyagi jellegű – beruházást igényelnek.

9. *A dinamikus növekedést*

A fejlődés, a foglalkoztatás növekedésének és a befektetett eszközök megtérülésének biztosítása.

A felsorolt követelmények alapján mérhető le a technológia fejlesztésére vonatkozó vajdasági program minősége.

4. A TECHNOLÓGIAFEJLESZTÉS ALAPTERÜLETEI 2010-ig

Ahogy azt már az előzőekben hangsúlyoztuk, Vajdaság technológiafejlesztésének területeit a következő tényezők határozzák meg:

– a JSZSZK technológiafejlesztési stratégiája,
– a fejlett országok technológiáinak fejlődési irányzatai,
– Vajdaság erőforrásai és kiépített kapacitásai,
– a tudományos kutatómunka eredményei,
– a lakosság képzettségi szintje,
– a fejlesztési stratégiában lefektetett tárgyilagos követelmények.

A fejlesztési területek és irányelvek meghatározásánál feltétlenül tekintetbe kell venni, hogy Vajdaság nemzetközi viszonylatban egyenrangú, sőt bizonyos előnyökkel rendelkező helyzetet harcolhat ki magának.

A megadott feltételekkel összhangban a fejlesztésnek a következő területekre kell kiterjednie:

– az információs technológia, a biotechnológia, a gépipar, az egészségügyi szolgáltatások, a vegyipar és petrokémia egyes területeire, a közlekedési és gyógyszeripari technológiára, ahol fokozott technológiai változások esedékesek;
– a minőséges (egészséges) élelmiszer-termelésre, az egészségügyi technológiákra, a turizmusra és a lakosság minőségi élelemmel való ellátására;
– a magas tudásszintet és minőségi munkát igénylő folyamatokra, ahol Vajdaság bizonyos előnyökkel rendelkezik;
– a távközlő infrastruktúrára;
– a meglévő technológiák felújításának továbbfejlesztésére, a hatékonyság, a termelékenység, a gazdaságosság, a kifizetődőség növelésére, a munkafeltételek javítása és a megfelelő környezetvédelem biztosítása érdekében;

– az energiaigényes, környezetszennyező behozatali nyersanyagokra épülő programok felszámolására.

A felsorolt elvek alapján Vajdaság technológiai fejlesztésének stratégiája három fő alapterületre tagolható. Ezt illusztrálja a 6. kép:

5. ÖSSZEFOGLALÓ

Figyelembe véve a technológiai fejlesztés ismérveit, a megállapított fejlesztési irányzatok alapján a tartomány technológiai fejlesztésének következő prioritásait határozhatjuk meg:

1. *A generatív technológiák fokozott fejlesztése*

1.1. Információs technológiák. Ezeket a gazdasági és társadalmi folyamatok minden területén alkalmazni kell, a munkafolyamatok hatékonyságának emelése, valamint a hazai igényeket kielégítő számítástechnika, távközlőszolgálat- és software-fejlesztés céljából.

1.2. Biotechnológia. A várható technológiai változások korában versenyképessé kell válni a világpiacon.

2. *A propulzív technológiák kiemelt fejlesztése*

Ezek a technológiák magasszakképzett munkaerőt igényelnek. A gyakori változások, a kis energia- és nyersanyagszükséglet, a fokozott exportlehetőség, a környezetvédelmi szempontok betartása jellemzi őket. Ezek közül elsődleges szerepe a következő technológiáknak van:

– új nyersanyagok	↔	nem minden nyersanyag
– az alap flexibilis rendszere	↔	a fémfeldolgozó-ipar nem minden programja
– közlekedési technológiák (autóúthálózat, szervezés, víziközlekedés stb.)	↔	nem minden járműfajta
– energetikai technológiák, amelyek fejlesztésére megvannak az adottságok a tartományban	↔	nem az energetikai szükségletek stratégiája
– minőségi (egészséges) élelmiszer	↔	az intenzív mezőgazdaság nem minden terméke
– gyógyszeripari termékek és a felújítható nyersanyagok (kukorica és más, magas technológiai értékű termékek) vegyi feldolgozására irányuló technológiák	↔	nem minden felújítható nyersanyag
– vetőmag	↔	nem minden újratermelési anyag

TECHNOLÓGIATÍPUSOK

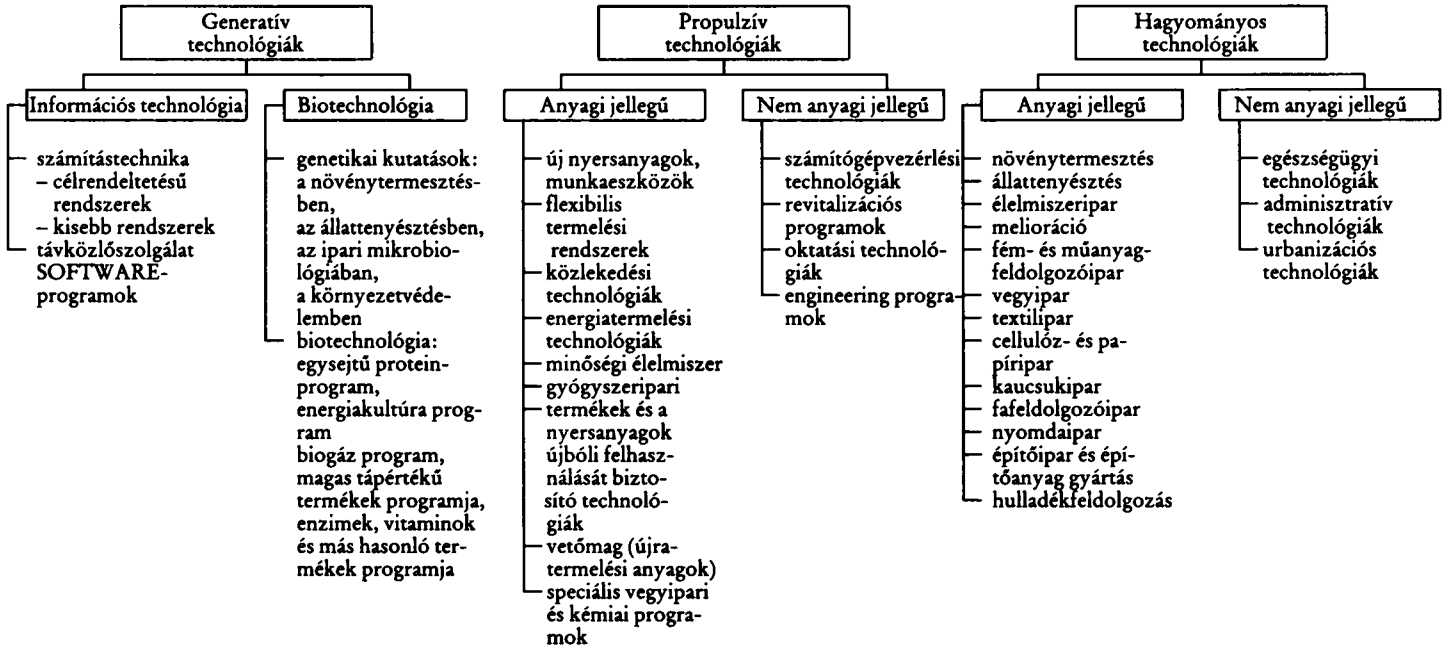

6. kép

– számítógép-vezérlésű technológiák revitalizációs és oktatási technológiák	↔	nem minden nem anyagi jellegű technológia
– revitalizációs programok	↔	minden olyan jellegű eljárás, amely nem anyagi befektetésen alapul, és a munkafolyamat hatékonyságát növeli
– oktatási programok	↔	a fokozott technológiai fejlesztéshez szükséges szakkádert biztosító programok
– engineering programok	↔	minden komplex jellegű program: kutatás, tervezés, építés, a folyamatok és objektumok elemzése és szervezése

3. *A hagyományos technológiák meghatározott irányú fejlesztése*

– A nem anyagi jellegű revitalizációs eljárások fokozott alkalmazása az elkövetkező – a 2010-ig tartó – időszak első felében, ennek célja a beruházási eszközök felhalmozása.

– Az említett időszak második felében viszont a felhalmozott eszközöket új technológiákba fektetik be.

A felsorolt fejlesztési prioritások alapján kell tervezni a tartomány technológiai fejlődését, valamint meghozni a megvalósításához szükséges konkrét intézkedéseket.

Rezime

Program realizacije strategije tehnološkog razvoja SFRJ u SAP Vojvodini

Strategija tehnološkog razvoja SFR Jugoslavije nalaže donošenje republičkih odn. pokrajinskih programa za njenu realizaciju. Program realizacije u SAP Vojvodini (Program) je početkom 1988. godine završio multidisciplinarni tim naučnika, a krajem maja 1988. godine ga je Skupština SAPV i usvojila.

Program polazi od Strategije tehnološkog razvoja SFRJ, društvenih i privrednih planova razvoja SAPV, od stepena razvijenosti njene privrede i raspoloživih izvora energije, te njenih mogućnosti da doprinese realizaciji zajedničke jugoslovenske strategije. Analizirane su u ovom kontekstu svetske tendencije, koje determinišu tehnološki razvoj do 2010. godine. Pokazalo se da generičke tehnologije – bez obzira na mesto nastajanja – isključuju ključna ograničenja razvoja i bitno utiču na brži razvoj ostalih tehnologija. Pored njih su propulzivne tehnologije, koje efikasno koriste rezultate generičkih tehnologija, one koje treba imati u prvom planu, jer u odnosu na klasične tehnologije smanjuju energetsku i sirovinsku zavisnost a obezbeđuju proizvode više faze obrade.

Program obrađuje osnovne ciljeve i težnje u realizaciji strategije tehnološkog razvoja SFRJ u SAPV, kao i osnovne podloge i kriterije za utvrđivanje osnovnih strateških područja od značaja za tehnološki razvoj Vojvodine do 2010. godine. Od generičkih tehno-

logija se opredeljuje za informacionu i biotehnologiju, a kod propulzivnih za tehnologije materijalnog (nove sirovine i sredstva, fleksibilni proizvodni sistemi, saobraćajne i energetske tehnologije, zdrava hrana, farmaceutski, hemijski i petrohemijski proizvodi, semenski materijali) i nematerijalnog karaktera (računarski podržane tehnologije, programi revitalizacije i inžinjeringa, obrazovne tehnologije). Kod klasičnih tehnologija se predviđa revitalizacija tehnologija na bazi postupaka nematerijalnog karaktera, odn. izmeštanje u područja jeftine radne snage ili napuštanje zbog visokih zahteva za energijom i sirovinama.

Summary

The Program of Realization of the Strategy of Technological Development of the SFR Yugoslavia in the Autonomous Province of Voivodina

The strategy of technological development of the SFR Yugoslavia enforces passing republical as well as regional programs for its realization. The Program of realization in the Autonomous Province of Voivodina was completed by a multidisciplinary scientific team at the beginning of 1988 and adopted by the Regional Assembly in May. The Program starts from the Strategy of technological development of the SFR Yugoslavia, social and regional plans of development in Voivodina, level of its economical development, available sources of energy and finally from the potentiality of contribution to the realization of common Yugoslav Strategy.

In this context world tendencies has been analysed, which determine the technological development to the year 2010.

It has been pointed out that generic technologies, no matter where do they appear, eliminate basic determinations of development and considerably influence the rapid development of other technologies. Next to these stand the propulsive technologies which effectively use the results of the generic technologies, those which should have priority over the classical ones for reducing the energetic and primary production dependency at the same time providing highly processed products.

The Program treats the basic aims and aspirations in the realization of the Strategy of technological development of the SFR Yugoslavia in the Autonomous Province of Voivodina, as well as the basic foundations and criterions to establish the strategical areas important for the technological development of Voivodina to the year 2010.

Regarding the generic technologies the Program orientates toward informational technology and biotechnology; regarding the propulsive ones turns to the technology of material (new raw materials, and means, flexibile production systems, traffic and energetics technologies, healthy fodd, pharmacological, chemical and petrochemical products, grain materils) and technologies with nonmaterial character (computer-based technologies, programs of revitalization and engineering, educative technologies.)

Concerning the classical technologies a revitalization is predicted based on action of nonmaterial character, raspectively changes in the area of cheap labour or abandonment of high claims for energy and raw materials.

Original scientific paper

Kajári Karolina

SZUBJEKTIVITÁS – DÖNTÉS – FELELŐSSÉG

Bevezető

Az operációkutatás módszereinek közvetlen alkalmazója a döntéselőkészítés és döntéshozatal folyamata.

A lineáris és nemlineáris programozástól, a hálótervezésen át egészen a szimulációig egész sor módszer áll a szakemberek rendelkezésére, hogy döntéselőkészítést, döntést és a döntések végrehajtását megkönnyítsék, a racionalitás határain belül rutinszerűvé tegyék.

A rendszerek nagyfokú összetettsége sokszor azt okozza, hogy működésük eredménye eltér a kívánttól. A működési eltérések szabály szerint az előző döntések és azok végrehajtásának eredményei. Az operációkutatási módszerek térhódításának idején nagyon sokan azt remélték, hogy közeleg a „tökéletes" döntéselőkészítés és döntéshozatal ideje. Az ember szerepe, a szubjektivizmus hatása a döntések minőségére minimálisra fog csökkenni.

Természetesen ez nem következett be, mert a döntéshozatal végeredményben mégis olyan folyamat, amelyet a döntéshozó szubjektivizmusa befolyásol.

Az egzakt módszerek szerepét ezért sok esetben meg is kérdőjelezik. A konkrét döntés meghozásában, ha mellőzi is a döntéshozó a kapott eredményeket, tanul belőlük és motiválódik a döntések javítását illetően.

Ezért ez a munka a szubjektivitás döntéshozatali szerepére kíván rámutatni.

Miért kell dönteni?

Az összetett rendszerek működésének egyik fő jellemzője az entrópia, a szétesés irányába történő mozgás. Ennek megakadályozására az ember szüntelen cselekvésre, cselekvéseit megelőzően pedig döntésre kényszerül. A rendszer működésében jelentkező hibák – a tervezettől eltérő működés – kiküszöbölésére, illetve az entrópia növekedésének megakadályozására mindig több lehetőség van. A lehetőségek között választani, tehát dönteni kell.

Döntést igényel minden olyan helyzet, amikor legalább két megoldási lehetőség közül választhatunk.

Amikor egy lehetőségről kell eldönteni, hogy elfogadjuk-e, az nem valós döntéshelyzet. Olyankor lényegében a cselekvés és a nem cselekvés között választunk, nem pedig döntünk a különböző cselekvési lehetőségek egyikének végrehajtásáról. A valós döntés olyan akciósor elindítója, amelynek közvetlen célja a döntés végrehajtása, közvetett pedig a rendszer működésében megjelent zavaró körülmény elhárítása.

Az egyre összetettebbé váló élet- és munkakörülmények növelik a problémák, a megoldási lehetőségek és a meghozandó döntések számát. Ugyanakkor megnövelik a döntések súlyát és a rendszerre gyakorolt befolyásukat. Ez visszafordíthatatlan folyamat.

Korszerű segédeszközök a döntéshozatalban

A korszerű számítógépek lehetővé teszik a matematikai módszerek szélesebb körű alkalmazását a döntéselőkészítésben, lerövidítik ezt a folyamatot, és minőségesebb adatbázist biztosítanak.

A fejlődés iránya azt mutatja, hogy az ilyen információgyűjtés és -feldolgozás lehetővé teszi a gyakran ismétlődő taktikai döntések algoritmizálását és a gépi döntés elterjedését, ami azonban nem jelenti az ember döntéshozó szerepének csökkenését.

Ezzel a folyamattal a döntés csak közvetetté válik – a választás helyett a választási szabályok meghatározását foglalja magába.

Ugyanez a folyamat megnöveli a felsőbb szintű szervezési, irányítási és fejlesztési döntések szükségét és jelentőségét. Ezen a szinten a problémák, a döntési kritériumok és a döntések is összetettebbek. A helyes döntési szabályok megállapításához egyre több ismeretre és pontos információra van szükségünk, ami a számítógépek alkalmazása nélkül elképzelhetetlen.

A szubjektivitás a döntéshozatalban

A gépek helyettesíthetik az embert a döntéshozatal egyes fázisaiban, de ki nem küszöbölhetik. A számítógépesítés minden fokán a választás kényszere az emberé marad mind a közvetett döntések esetében – amikor a döntési kritériumok megállapításával determinálja a gépi döntést –, mind a közvetlen döntések esetében – amikor a lehetőségek között neki kell választani.

Objektivizált előkészületei ellenére a döntéshozatal tehát szubjektív folyamat marad, azt pedig jelentősen befolyásolják az egyén szellemi és fizikai képességei. A döntést igénylő probléma elsősorban szubjektívan hat az emberre, csökkenti biztonságérzetét – növeli nyugtalanságát.

A döntés minőségét befolyásoló egyik tényező a döntő személy expeditivitása – reagálási sebessége. Ez egyénenként változó, elaszticitása pedig különböző problématűrési küszöböket eredményez a problémafelismeréstől kezdve minden döntéshozatali szakaszban.

Az egyén expeditivitása már korán, a probléma felismerésének szakaszában kifejezésre jut. Ez a nagymértékben egyéni tulajdonság abban nyilvánul meg, hogy a rendszer működésében felismert deviáció nem jelent minden ember számára egyformán problémát.

Ennek pedig az a következménye, hogy nem egyformán éreznek sem döntési, sem pedig cselekvési kényszert a deviáció elhárítására.

A gyakorlatban ez a tulajdonság a következő viselkedési formákat eredményezi:

1. Alacsony problématűrési küszöb – a biztonságérzet preferálása

A célirányosan működő, jó visszajelzésrendszerrel ellátott rendszereknél a döntéshozó magasfokú expeditivitása abban nyilvánul meg, hogy „elébe megy" a problémáknak. Nem a következményeket orvosolja, hanem esetleges kialakulásuk lehetőségeit küszöböli ki. Az ilyen döntéshozó a biztonságárzetet helyezi előtérbe, mert cselekedeteivel a rendszer szóródását igyekszik csökkenteni. Ilyen esetekben alacsony problématűrési szintről beszélünk, mert a gyorsan és eredményesen kiküszöbölt problémakialakulási lehetőség növeli a rendszer működéséhez szükséges feltételek szilárdságát, és csökkenti a már említett bizonytalanságot.

2. A probléma fel nem ismerése

A felismerés szakaszában előforduló másik véglet az, amikor a döntéshozónak tudomása van a deviációról, de mivel tud vele élni, nem problémaként fogja fel, tehát nincs motiválva elhárítására sem.

Ilyen esetekben arról van szó, hogy a döntéshozó egyéni problémákat preferál. Az üzemi problémák megoldását másra hárítaná, mert úgy érzi, hogy azzal is célt ér el, ha a problémát mással oldatja meg. Ha viszont ez a viselkedésmód megbontja a feladat–hatáskör–felelősség egyensúlyát és a probléma krónikussá válik, de eltűrik, akkor üzemi vakságról beszélünk. Ilyen esetekben csak azok a külső impulzusok és kényszerhatások kényszeríthetik ki az elhanyagolt probléma preferálását, amelyek megnövelik a bizonytalanságot.

3. Ismerethiányból eredő magas problématűrési küszöb

A rendszer alapos ismeretének hiánya a döntéshozónál magas prolématűrési küszöböt eredményezhet. Ilyen esetben a döntéshozó számára a rendszerből érkező információk nem jeleznek eltérést a tervezett és valós működés között – ismerethiánya következtében nem ismeri a tervezett működés paramétereit – tehát nem ismeri fel a problémát.

4. Külső zavaró körülmények

A megbomlott feladat–hatáskör–felelősség viszony következtében a döntéshozó nem rendelkezik a megoldáshoz szükséges feladat- vagy hatáskörrel, tehát nincs módjában kiküszöbölni a rendellenességet.

Ez a jelenség csak látszólag azonos az üzemi vaksággal. Míg ott a szervezeten

belüli viszonyok eredménye a feladat–hatáskör–felelősség egyensúlyának megbomlása, itt törvényes rendelkezések és egyéb zavaró körülmények, tehát külső tényezők hatásának eredménye.

A feladat–hatáskör–felelősség viszonynak a hatáskör javára billenő megbomlása is jelentkezhet. A körülhatárolatlan feladatkör kis felelősséggel, nagy hatáskörrel kiegészítve ideális táptalaja a voluntarista módon történő felelőtlen döntéshozatalnak.

5. Álproblémák szerkesztése

A problémafelismerés szakaszában sajátos kelepcét jelent az álproblémaszerkesztés, amely azonban nem téveszthető össze az egyes pontban taglalt előrelátott problémával. Ilyen esetben a rendszer jelzései nem mutatnak deviációt, nincs probléma, nincs döntési kényszer sem. Ugyanakkor a döntéshozónak a megbomlott mikroszociológiai pozíciója következtében megingott a biztonságérzete. A helyzet megoldását abban keresi, hogy kreál problémát, álbizonyítékokkal alátámasztja és döntést is szerkeszt. Saját biztonságérzetének helyreállítását reméli attól, hogy környezete előtt akcióival igazolta létjogosultságát és fontosságát.

Az álprobléma szerkesztésének másik esete valós problémákról érkező jelzések megléte, de a döntéshozó inkább kreál álproblémát és azzal foglalkozik. Viselkedésének motívuma a már említett mikroszociológiai pozíció védelme, mivel a valós probléma nem kielégítő megoldása érzése szerint megingathatná azt – a döntéshozó álproblémákkal harcol pozíciójáért.

A szubjektivitás a döntéselőkészítés folyamatában

A szubjektivitásnak a döntéshozatal e szakaszában is nagy szerepe van.

Nem mindegy, hogy melyik döntési szinten melyik problémamegismerési* és döntéselőkészítési módot alkalmazzuk. A munkahelyi, operatív döntések azok, amelyek a rendszer ismeretére és a tudásra támaszkodva megtűrik a rutinmódszereket. Ezek a módszerek ezen a szinten kielégítőek, mert a döntések csak a rendszer elemeinek működésére vonatkoznak, és mert a rendszertől elvárt nagy teljesítmény megköveteli a rutint.

A döntési hierarchia csúcsa felé haladva a rutinmódszereket a tudományosan megalapozott mennyiségi mutatókkal alátámasztott problémamegismerési és döntéselőkészítési módszerekkel kell felváltani.

A döntéshozó egyénisége a szigorúan tudományos, kvantitatív módszerek alkalmazására is hatással van, mivel a kvantitatív módszerek elsősorban csak eszközei a probléma megismerésének és a döntés előkészítésének. A mutatók kiválasztása, azok mennyisége, kvantifikálásuk, a preferenciák megállapítása, a prioritások kijelölése stb. jelentősen befolyásolják az objektív eszközök és módszerek által kapott eredményeket, ami a továbbiakban kihat a számításba jövő megoldások számára és minőségére is.

* A problémafelismerés és problémamegismerés két különböző, egymástól lényegesen eltérő szellemi folyamat és döntési szakasz.

Ha mindezek mellé még ideológiai meggondolás, esetleges előítélet, az újtól, ismeretlentől érzett idegenkedés is társul, a probléma megismeréséhez és a döntéselőkészítéshez szükséges adatok hamis, áltudományos útvesztőiben elsikkadhatnak az eszközök alkalmazásának pozitív hatásai.

Szubjektivitás a választás szakaszában

A döntési folyamat utolsó, választási szakaszában a tűrési küszöb ismét befolyásolja az egyént abban, hogy a rendelkezésére álló információk mennyiségét mikor tartja kielégítőnek, és hogy birtokukban mikor választja ki a megoldást. Különösen, ha a döntéselőkészítő és döntéshozó ugyanaz, a hosszadalmas, részletes, adatokban bővelkedő döntéselőkészítési szakasz azt a reális veszélyt rejti, hogy a döntéshozó számára a modell, amelyen a problémát tanulmányozza és a döntést előkészíti, fontosabbá válik a valóságnál, hogy idejét és tehetségét a modell funkcionálására pazarolja, nem pedig annak a problémának a megoldására, amely miatt a modellt felállították.

E viselkedési mód mögött meghúzódhat a döntéshozó számára nem megfelelő döntés megkerülése is. A paraméterek, a kritériumok és a célfüggvény ugyanis egy, viszonylag kisszámú, többé-kevésbé megfelelő megoldási lehetőséget kínál a döntéshozó számára, amelyek neki szubjektíve nem felelnek meg. Ez az ellenérzés különböző eredetű lehet:

1. a megoldás elemei iránt érzett előítélet,
2. a megszokott rutinaktivitások megbontása miatt érzett félelem,
3. a külső hatásoktól érzett félelem, mert a környezet nem preferálja a javasolt megoldási lehetőségeket,
4. az egyén korlátolt racionalitása.

Szubjektivitás és cselekvés

A tűrésküszöb a döntést követő cselekvéssor megindítását is jelentősen befolyásolja. Az egyik lehetőség az, amikor az egyén az esetleges következményektől való félelem miatt odázza el a döntést, tehát közvetetten a cselekvést is, felismerve, hogy végrehajtása olyan problémákat eredményezhet, amelyeket a döntéshozó már nem tudna, vagy hatáskör híján nem bírna megoldani.

A másik az, amikor a lehetséges megoldás a döntéshozónak nem felel meg. Az ilyen zsákutcák rossz megoldási lehetősége a döntés idő- vagy térbeli elodázása, ami a cselekvés elodázását eredményezi.

Az elodázott cselekvés a rendszer szempontjából elsődleges problémává válik. Ilyen esetben többé már nem a felismert, megismert és megoldott probléma az, amely veszélyezteti a rendszer biztonságos működését, hanem új, esetenként újak jelentkeznek, mégpedig azok, amelyek az elodázott cselekvést eredményezték. A helyzet megoldása a döntési folyamat megismétlése, de csakis az újonnan felmerült problémák megoldását célozva.

Az ilyen eseteknek közismert következménye az, amikor az új problémák

megjelenésével az előző probléma kapcsán hozott döntés végre nem hajtását igazolják.

A végre nem hajtott döntés felesleges és közvetetten káros a rendszer működésére. A végrehajtás biztosítására a szubjektív tényezőkön kívül a döntéshozónak pontosan definiált és kiegyensúlyozott feladat–hatáskör–felelősség viszonnyal kell rendelkeznie, mert ez a két tényező csak együttesen biztosítja a cselekvés szabadságát.

A döntéshozatal kollektivizálása és a szubjektivitás csökkenése

A döntési folyamatban jelentkező szubjektivitás kiküszöbölésének alapvető lehetősége a felsőbb szintű döntéshozatal kollektivizálása.

A kollektív munka, amely a döntéshozatal különböző szakaszaiban csapat-,* (team) vagy csoportmunkaként valósul meg, viszonylag jó előfeltétele a minőséges döntésnek és végrehajtásnak.

A kollektív döntéshozatal lényege, hogy a döntési folyamat minden szakaszában több személy működjön közre.

A munkahelyi, operatív döntések megkövetelik a rutint. Az e szinten alkalmazott kollektív döntéshozatal nem lehet eredményes, mert viszonylagos lassúságával akadályozza a rendszert a nagy teljesítmény elérésében.

Ugyanakkor a szervezési és fejlesztési, valamint irányítási (stratégiai és taktikai) döntések meghozatala jelentőségük és a rendszerre gyakorolt nagy hatásuk folytán megkövetelik a kollektív munkát.

A probléma felismerésének szakaszában a különböző profilú szakemberek együttműködésének biztosítani kell:

1. a probléma idejekorán történő felismerését,
2. az expeditivitás optimizálását,
3. a megoldáshoz szükséges ismeretszintet,
4. a külső, zavaró körülmények hatásának csökkentését,
5. az álproblémák szerkesztésének kiküszöbölését.

A team problémafelismerési képessége sokszorosan nagyobb mint az egyszemélyi döntés esetében, mert nem csak az ismeretek egyszerű mennyisége több, hanem azok egymásra hatása is növeli a csapat lehetőségeit és teljesítményét.

Ugyanezen előnyök megtartása érdekében szükség van arra, hogy a probléma megismerésében és a döntési lehetőségek előkészítésében is az egyéni munkát a csoportmunka váltsa fel.

Ilyen munkamódszerrel könnyebb a jelentkező probléma többsíkú megközelítése. Ugyanakkor kialakulásának előzményei, esetleges következményei is részletesebben megismerhetők, feltérképezhetők, mint az egy ember munkájával megtehető.

A döntéshozatal folyamatában a választás csoportmunkát követel. Ameny-

* A csapat (team) különböző profilú és érdekű, de egy rendszerben gondolkodó, nagy szellemi kohézióval rendelkező embercsoport, amely egy konkrét probléma megoldására alakul meg. A csoport kisebb szellemi kohézióval rendelkező, különböző rendszerekben gondolkozó emberekből áll, akiknek a megbízatása nem egy közös problémához kötődik.

nyiben a korábbi szakaszok minőséges adatokat eredményeztek a csoport tagjainak különböző egyéni és kollektív kritériumai lesznek az utolsó szűrő, amely segítségével a lehetőségek közül kiválasztják a megfelelőt.

A kollektív döntéselőkészítés és döntéshozatal formái a gyakorlatban bejáródottabbak mint azok lényegi tartalma. Közismert dolog, hogy a problémák felismerése, megismerése és a megoldási lehetőségek kidolgozása körülményeink között a szakszolgálatok különböző profilú szakembereinek feladata, akiknek az egy rendszerben gondolkodása nem mindig biztosított.

A döntés kötelessége és joga a munkástanácsoké – formális csoportoké, amelyeknek összetétele és szakmai profilja változó, problémamegközelítése, döntési motiváltsága különböző. A döntések végrehajtása, az egyéni operatív döntések kivitelezésével az ügyvezető szervé.

A döntési folyamat szakaszainak felelősségi összefüggései

Az előzőekből következik, hogy a döntéshozatal kollektivizálása a formák előtérbehelyezésével és a tartalom, valamint összefüggéseinek elhanyagoltsága felelősségi problémákat okoz.

Amikor a döntéselőkészítőknek nincs döntéshozó és végrehajtó hatáskörük, javasolhatnak irreális, megvalósíthatatlan döntéseket is. Felelősségük a javaslatok kidolgozásával és azok bemutatásával véget ér. Egy esetleg végrehajthatatlan döntés elfogadásáért nem felelnek.

Amikor a döntéshozóknak nincs előkészítési hatáskörük megnyílik az út a különböző manipulációk előtt. Az előkészítési és döntési szakasz közé különböző, nemformális hatalmi csoportok ékelődnek be törvényellenesen – és éppen nemformális szerkezetüknek köszönve – szankciómentesen befolyásolják a döntéshozatalt.

Amikor a döntéshozó nem rendelkezik végrehajtói hatáskörrel, felelőssége a megoldás kiválasztásával megszűnik és érdektelenné válik a döntés sorsa iránt, sőt a döntés végrehajtásának problémáját sem sajátjaként éli meg. Őt a döntés meghozásáért terheli felelősség – ő döntött.

Amikor a végrehajtó szerveknek csak a meghozott döntések – esetenként lehetetlen – végrehajtása marad, felelősségük a meghozott döntés minőségéért, a rendszerre gyakorolt hatásáért semmilyen.

Ezt az állapotot érvényes törvényeink is konzerválják azzal, hogy az ügyvezető a munkástanács döntéseit csak a törvényesség, a külső körülmények szempontjából köteles felülvizsgálni.

Az egységes és többszörösen összetett szellemi folyamat ilyen szaggatottsága azt eredményezte, hogy döntéshozatalunkban teljesen felborult a feladat–hatáskör–felelősség viszony.

A döntéshozatalban résztvevő tényezők viselkedése csak ennek a megbomlott egyensúlynak a következménye.

Érvényes törvényeinkkel verifikált döntési rendszerünkben a meglévő parciális jogi túlszabályozást a funkcionális viszony szabályozása kell hogy helyettesítse. Az egyes szakaszok belső viszonyainak szabályozása helyett

a szakaszok közötti viszonyrendszert kell normalizálni a jobb működés érdekében.

Az ilyen változások lehetővé tennék a gyors, pontos, végrehajtható és eredményes döntések meghozatalát, és lehetetlenné tennék az informel csoportok által manipulált döntéshozatalt, amelyből a rendszernek mindig csak kára származik.

Amíg ez meg nem történik, döntéshozó rendszerünk, belőle kiindulva pedig az egész igazgatási és irányítási rendszer meddősége elkerülhetetlen.

Záradék

Az egyre összetettebbé váló élet- és munkakörülmények megnövelték a rendszerek működésének szabályozásához szükséges döntések számát és jelentőségét.

A számítógépesítés ebben a folyamatban csak segíti az embert, de a döntés kényszere mind a közvetett, mind a közvetlen döntés esetében az emberre, a szubjektumra hárul.

Az egyén fizikai és pszichikai tulajdonságai a döntési folyamat minden szakaszát jelentősen befolyásolják, és kihatnak a meghozott döntések minőségére.

A szubjektivitás megatív hatásai a kollektív döntéshozatal további fejlesztésével és tökéletesítésével nagymértékben kiküszöbölhetők.

Irodalom

[1] Kajari Karolina: Pojam problema i donošenje odluka kao deo procesa rešavanja problema. Seminarski rad.

[2] Dr. Dimitrija Novačevski: Metodi izbora strateških odluka. Savremena administracija, Beograd, 1979.

[3] Dr. Radmila Stojanović: Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu. Savremena administracija, Beograd, 1983.

[4] Prof. dr. Šomođi Šandor: Odlučivanje u agroindustrijskom kompleksu. Subotica, 1986.

Rezime

Subjektivnost – odlučivanje – odgovornost

Sve složeniji životni i radni uslovi rezultiraju porast entropije sistema. Zadatak čoveka je da adekvatnim odlukama i akcijama obezbedi uslove za planirano funkcionisanje sistema, te tako smanji entropiju.

Automatizacija olakšava ovaj proces jer se stvara mogućnost izrade velikog broja varijanti odluka izmenom parametara ili ciljne funkcije u modelu sistema, ali nikada ne može da zameni čoveka, subjekta u tom procesu.

Upravo zbog toga osobine donosioca odluka, njegova ekspeditivnost, stručnost, iskustvo i ostale psihičke i fizičke osobine u velikoj meri utiču na proces donošenja odluka, na samu odluku kao i na realizaciju donete odluke.

Kolektivno odlučivanje je način kojim se negativne posledice uticaja subjektivnih momenata mogu eliminisati.

Summary

Subjectivity – Decision-Making – Responsibility

The more and more complex living and working conditions result in the increase of the system entropy. The man's task is to ensure the conditions for the planned functioning of the system by adequate decisions and actions in order to reduce the entropy. The automation facilitates this process because the possibility is formed for the elaboration of numerous decision variants by the change of the parameters or the objective function in the system model, but it can never replace the man, the subject in this process.

Exactly for this reason the qualities of the decision-maker, his expeditiousness, professional skill, experience and other psychical and physical characteristics have considerable influence on the process of decision-making, on the decision itself as well as on the realization of the reached decision.

The collective decision-making is the way by means of which the negative consequences of the effects of the subjective moments may be eliminated.

Original scientific paper

Csüllög Mária–Kiss Tibor

A FAKTORELEMZÉS LÉNYEGE ÉS ALKALMAZÁSI PROBLÉMÁI

A társadalmi-gazdasági tényezők egymás közötti kapcsolatát, kölcsönhatását nehéz, sőt elképzelhetetlen a teljesség igényével számszerűsíteni, matematikai függvénykapcsolatként kezelni pedig biztos tévedés. Az egy bizonyos tényező alakulását befolyásoló összes mutatót még felsorolni is nehéz, nemhogy számokkal kifejezni. A mutatók egymás közötti összefüggése, visszahatása, a közvetetten jelentkező hatások szintén megnehezítik a statisztikai elemzést. Ennek ellenére ma már nem vitás, ahogy elkerülhetetlen a kvantitatív módszerek alkalmazása a társadalmi-gazdasági folyamatok elemzésében. Ezért szükséges az említett problémák elemzésében olyan matematikaistatisztikai módszer alkalmazása, amely lehetővé teszi az összetett rendszer elemzését, belső bonyolult törvényszerűségeinek feltárását, valamint a vizsgált problémát lényegesen befolyásoló tényezők kiszűrését. A faktorelemzés bizonyos megszorításokkal eleget tesz az említett követelményeknek.

A faktorelemzés alapja az, hogy az eredeti változókat, illetve a vizsgált rendszerre vonatkozó kvantitatív adatokat sűrített formában szolgáltatja, lényegesen kevesebb számú hipotetikus változó, úgynevezett faktor segítségével.

A módszer külön érdekessége, hogy a pszichometriában alkalmazták még a század elején. Charles Spearman pszichológus az intellektuális képességek vizsgálatában állította fel az első faktorelemzési modellt.[1] Külön ki kell hangsúlyoznunk, hogy a faktorelemzési modellnek, illetve modellezésnek is, mint általában a matematikai-statisztikai modellezésnek, két oldala van. Az egyik maga a modell – jelen esetben a faktorelemzési modell – amelyben a vizsgált tényezőt, jelenséget nem valós, hanem sűrített, összevont mutatókkal írjuk le. A modellezés problémájának másik oldala pedig a matematikai-statisztikai apparátus, illetve az, hogy milyen matematikai-statisztikai eljárásokkal fogjuk előállítani az említett sűrített mutatókat. Így, igaz, hogy a faktorelemzési modell a pszichológiában született meg, de ennek feltétele, majd igénye lett a megfelelő matematikai-statisztikai módszerek jelenléte, továbbfejlesztése. Ennek kapcsán el kell mondani azt is, hogy a faktorelemzési módszer alkalmazására, illetve alkalmazási területének bővítésére, majd ebből kifolyólag a különböző algoritmusok kidoglozására és a meglevők tökéletesíté-

sére döntő hatást gyakorolt a számítógépek megjelenése, fejlődése és alkalmazása. A matematikai rész lebonyolítása ma már kész számítógépes programcsomagokkal történik, ezért a problémát nem kívánjuk az egyes algoritmusok hatékonysága, alkalmazási feltétele vagy esetleg tökéletesítése szempontjából vizsgálni. Ezzel kapcsolatban szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy az alkalmazó szempontjából szükséges a matematikai rész ismerete, vagyis tudni kell azt, mi történik a bemenő adatokkal, és mit jelentenek, hogyan, milyen kikötésekkel értelmezhetők az eredményként kapott mutatók. Füstös László és munkatársai[2] az adatelemzés sokváltozós módszereit elemezve nagyon találóan hangsúlyozzák ki, hogy „A gondolatmenetek végigszámolásától mindenkit megkímél a korszerű számítástechnika, s ez nagyon jó dolog...", de, így folytatják, „...bőséges lehetőség nyílik arra is, hogy egy halom összegyűjtött adatot leadva egy számítóközpontba, onnan úgy kapjunk vissza kész számítási eredményeket, hogy az alkalmazott módszerek lényegéről, logikai hátteréről, feltételrendszeréről szinte alig tudunk valamit. A törvényszerű következmény a téves, torz vagy a legjobb esetben eredménytelen alkalmazások sora lesz". Teljes egészében egyetértünk ezzel a megállapítással, és ezért szeretnénk rámutatni néhány problémára a faktorelemzést illetőleg.

Kezdjük azzal, hogy a faktorelemzés többféle különböző problémakör felölelésére alkalmas, és többféle faktorelemzési eljárás ismeretes.

A faktorelemzési módszerek legfontosabb alkalmazási területei a következők:

1. Korrelálatlan változók előállítása – A regressziós elemzés egyik problémája, hogy a magyarázó változók között korrelációs kapcsolat áll fenn, ami torzítja a regressziós egyenlet paramétereinek becslését, és ezen keresztül torzul a megállapított regressziós egyenlet, valamint az összefüggések értelmezése is. Jelentős multikollinearitás jelenléte esetén nehéz egyértelműen meghatározni a lényeges magyarázó változók halmazát, mivel az egyes tényezők a valóstól eltérő jelentőséget kapnak. A multikollinearitás kiküszöbölésére szolgáló módszerek közül a faktorelemzés is hatékony segédeszköznek bizonyul. A faktorelemzés módszereinek alkalmazásával korrelálatlan faktorokat állíthatunk elő, s ezekkel becsülhetjük a regressziós egyenletet.

2. Lényegkiemelés – A faktorelemzés alkalmas az elemzett rendszer alakulását befolyásoló mutatók kiválasztására is. Egyrészt választ kapunk arra a kérdésre, hogy melyik eredeti mutatókat szükséges egyáltalán bekapcsolni az elemzésbe, másrészt az is kiderül, hogy egy-egy faktor kialakításához hány eredeti változó járult hozzá.

3. Mérőszámként való felhasználás – Ha egy úgynevezett főfaktorral sikerül a rendszer varianciájának lényeges részét megmagyarázni, akkor ezt a főfaktort rangsorolási kritériumként használhatjuk. A főfaktoroknak mérőszámként való alkalmazása különösen azokban az esetekben indokolt, amikor a rangsorolást csak több változóval jellemezhető közgazdasági kategória alapján kell elvégezni. Ilyen kategóriák például a fejlettségi szint, a hatékonyság, a munkaszervezetek nagysága vagy szervezettsége stb. Ha egy rangsorolásnál csak egy mutatót veszünk figyelembe – mert ez a megszokott gyakorlat – de bizonyított tény, hogy a vizsgált folyamatot vagy az adott mérhető helyzetet több változó

jellemzi, faktorelemzéssel leellenőrizhetjük – a jövőbeni korrigált hozzáállás érdekében – hogy helyesen jártunk-e el egyetlenegy mutató alkalmazásával. A már említett fejlettségi szint szerinti rangsorolást is szokásos egy mutató, az egy főre eső nemzeti jövedelem szerint végezni, azonban világos, hogy számtalan társadalmi-gazdasági tényező határozza meg a valós fejlettségi szintet.

4. Megfigyelések osztályozása és típusainak kialakítása – Az adott megfigyelések halmazát osztályokba sorolhatjuk az eredeti változókból képzett korrelálatlan faktorok segítségével. A faktorértékekre osztályokat alakíthatunk, s egy csoportba kerülnek majd azok a megfigyelések, amelyek megfelelő faktorértékei egy adott intervallumba tartoznak. Az egy csoportba tartozó faktoroknak megfelelő megfigyelésértékek alapján állapíthatók meg az adott csoportra jellemző típusjegyek.

Az említett alkalmazási területek bármelyikét is választjuk, a faktorelemzés lebonyolítása bizonyos problémákkal jár. Olyan problémák ezek, amelyeket a számítógépes program semmiképpen sem old meg: a megoldásokhoz mély szaktudományi ismeretekre alapozott minőségi elemzés szükséges.

A munka első szakasza a cél meghatározása, valamint ezzel összefüggésben a megfelelő mutatók kiválasztása. Ezzel kapcsolatban fontos elemzési feladat a felhasználandó mutatók, illetve változók meghatározása. Továbbá el kell dönteni, hogy milyen szerepük lesz a faktorelemzési modellben az egyes változóknak; ki kell vizsgálni e változók mérhetőségét, a rendelkezésre álló adatbázist, az adatbázis bővíthetőségét s ennek költségeit, a megfigyelés objektumait stb. Ilyen jellegű problémákkal találjuk magunkat szemben például területi vagy nemzetközi vizsgálatoknál: egyes statisztikai mutatók csak országos szinten állnak rendelkezésre, kisebb területi egységekre már nem; ha több ország szintjén végzünk elemzést ismernünk kell az egyes statisztikai mutatók meghatározási módját, mert gyakran ugyanolyan elnevezés mögött más belső tartalom van.

Tekintetbe kell venni azt is, hogy a faktorelemzésnél a változók számát elvben korlátlanul növelhetjük, de a mérések száma, azaz a megfigyelt objektumok száma lényegesen nagyobb kell hogy legyen a változók számánál. Egyesek szerint ez az arány 1:5, de csak abban az esetben, ha legalább húsz változót szerepeltetünk a modellben. A kész programcsomagokban feltétlenül meg van adva milyen dimenziójú lehet az adatmátrix, s annál nagyobb méretű nem kezelhető az adott programmal.

A második lépésben el kell dönteni, hogy szükséges-e a faktorelemzés, esetleg többszörös faktorelemzés, és ki kell választani a megfelelő faktorelemzési modellt. Ehhez nem csak a különböző faktorelemzési modellek sajátosságait kell ismerni, hanem a többi többváltozós statisztikai módszert is. Például, ha az egyes területek fejlettségi szintjét akarjuk kivizsgálni, és az eredeti, a mért mutatóértékek eléggé áttekinthetők – ez főleg abban az esetben fordul elő, ha a mutatók száma aránylag kicsi – nem szükséges faktorelemzéssel összevonni a mutatókat. Továbbá, ha regressziós elemzést végzünk, és nem jelentkezik a multikollinearitás negatív hatása, szintén felesleges a faktorok előállítása, hiszen a regressziós egyenlet paraméterei ilyen esetben az eredeti változók segítségével is megfelelő pontossággal becsülhetők fel!

A következő probléma a faktorszám meghatározása. Ez általában, kész programcsomagok alkalmazása esetében is, az alkalmazóra van bízva. Ha túl nagy a faktorok száma az eredeti változók számához mérten, akkor a faktorértékek szintén áttekinthetetlenek, és nem felelnek meg az elemzés céljainak. Ilyen esetben célszerű az adatmátrix bővítése vagy a faktorszám meghatározására alkalmazott kritérium felülvizsgálása.

A faktorok előállításához több különböző jellegű, sőt különböző mértékegységben kifejezett eredeti változó járul hozzá, ami aztán gyakran megnehezíti a kapott faktorok, illetve faktorértékek értelmezését. Sok esetben éppen a kézenfekvőbb értelmezés biztosításához szükséges a kapott faktorok rotációja, transzformálása. A rotáció szükségességéről szintén a programcsomagok használója dönthet. Mivel a programok úgy vannak felállítva, hogy a rotált és a nemrotált faktorértékeket is megadják, e döntés nem jelent komolyabb gondot, ha eltekintünk a feldolgozás gépidejétől és költségétől. Az elemzésnél feltétlenül figyelembe kell venni az eredeti adatmátrixot, a nemrotált és a rotált faktorérték-mátrixot is.

A felhasználó dönt az elemzés más minta, bővített adatbázis, más faktorszám alapján való megismétlésének létjogosultságáról is.

Végül szeretnénk kihangsúlyozni, hogy a faktorelemzéssel kapott faktorértékek nem közvetlenül megfigyelhető értékek, hanem az eredeti változók alapján előállított értékek. Ez semmiképpen sem csökkenti a módszer jelentőségét és alkalmazásának fontosságát a felsorolt célok elérésében, olyan bonyolult rendszerek elemzésében, amelyeket csak rendkívül sok, stochasztikus változóval tudunk jellemezni.

Jegyzetek

[1] Charles Spearman: General Intelligence, Objectively Determined and Measured. American Journal of Psychology, 1904.

[2] Füstös László, Meszéna György és Simonné Mosolygó Nóra: Bevezetés az adatelemzés sokváltozós módszereibe. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.

Rezime

Suština i problemi primene faktorske analize

Faktorska analiza predstavlja skup metoda analize zasnovanih na matematičko-statističkim postupcima, razvijenih sa ciljem ispitivanja pojava u svim onim područjima gde se pojavljuje veliki broj promenljivih sa složenim međusobnim vezama i različitim stepenima međuzavisnosti. Pomoću faktorske analize konstruiše se u odnosu na broj analiziranih pojava manji broj faktora koji predstavljaju hipotetičke promenljive ali koji mogu da zamene originalne promenljive uz zadržavanje najvećeg dela početnih informacija. Različiti su osnovni problemi koji se na zadovoljavajući način mogu tretirati primenom faktorske analize. Najčešće oblasti primene faktorske analize su izbor bitnih či-

nilaca formiranja pojave, utvrđivanje mernog broja karakteristike nekog sistema, formiranje skupa nekorelisanih promenljivih, klasifikacija i tipizacija.

Korišćenje elektronskih računara od bitnog je značaja za razvoj i primenu metoda faktorske analize. Autori ističu, da je i pored upotrebe gotovih programskih paketa faktorske analize, nezaobilazna uloga korisnika u postavljanju ciljeva analize, izboru skupa relevantnih pokazatelja i načina primene faktorske analize.

Summary

The Essence and Problems of Factor Analysis Application

The factor analysis represents the complex of methods based on mathematical and statistical procedures developed with the aim to investigate phenomenas in all those fields, where a great number of variables with complex interrelations and different interdependence levels appears. In relation to the number of the analysed phenomena a smaller number of factors is being constructed by means of the factor analysis, respresenting the hypothetical variables, wich may replace the original ones, keeping the greatest part of the initial information. The basic problems, wich may be treated satisfactorily by the application of the factor analysis, are different. The most frequent fields of its application are the choice of essential factors creating the phenomena, determination of measuring numbers of the system characteristics, developing the complex of uncorrelated variables, classification and standardization.

The use of electronic computers is of essential importance for the development and application of the factor analysis methods. The authors emphasize that beside the use of ther ready-made program packages of the factor analysis, the role of the user is unavoidable in formulating the analysis purposes, choice of the complex of relevant indicators and ways of the factor analysis application.

Original scientific paper

Mészáros Katalin–Szórád György

OPTIMUMSZÁMÍTÁS A NEMLINEÁRIS PROGRAMOZÁS EGY SPECIÁLIS ESETÉBEN

1. BEVEZETÉS

A matematikai programozás leggyakrabban és legsikeresebben alkalmazott ága a lineáris programozás. Amíg a lineáris optimumszámítási feladatok megoldására a szimplex módszer tökéletes eljárásnak bizonyult, addig a nemlineáris feladatok megoldására ilyen univerzális módszer nem létezik. Sok különböző eljárást fejlesztettek ki, ezek azonban a feladatokat mindig speciális szempontok szerint vizsgálják. A feltételek és a célfüggvény jellege miatt a különböző eljárások alkalmazásánál nehézségek adódhatnak. A nehézségek elkerülése végett először is meg kell kísérelni a nemlineáris optimumszámítási feladat visszavezetését lineáris programozási feladatra. Megkísérelhető a nemlineáris optimumszámítási feladat visszavezetése feltétel nélküli probléma szélső értékének meghatározására is. A nemlineáris optimumszámítási feladatok nagy részének megoldásakor mégis a különböző speciális eljárásokat kell igénybe vennünk, melyek egyike a hatékony irányok módszere.

2. A HATÉKONY IRÁNYOK MÓDSZERE

A hatékony irányok módszerének számos változata ismeretes. A célfüggvény és a feltételek jellegétől függően dönthetünk egyik vagy másik változat alkalmazása mellett.

A jelen dolgozat célja, hogy áttekintést adjon e módszer lineáris feltételek melletti változatáról.

2.1 Elméleti alapvetés

Legyen a $\varphi(x)$ függvény valamely S nyílt konvex halmaz minden belső pontjában folytonosan deriválható minden változója szerint ($\varphi(x) \in C_1$). A parciális deriváltokból felépített

$$\varphi'(x)=[\frac{\partial\varphi}{\partial x_1}, \frac{\partial\varphi}{\partial x_2}, \ldots, \frac{\partial\varphi}{\partial x_n}]$$

vektor a gradiens vektor.

Közgazdasági alkalmazásokban a gradiens vektor kiemelkedő fontosságú, komponenseit marginális értékeknek szokás nevezni. Amennyiben a $\varphi(x)$ függvény az x programhoz tartozó hatékonyságot, akkor a $\varphi'(x)$ függvény a marginális hatékonyságot mutatja. Ha pedig a $\varphi(x)$ függvény termelési függvény, akkor a $\varphi'(x)$ függvény marginális termelékenységet jelent, de beszélhetünk marginális költségekről, marginális ráfordításokról stb. Egyszóval a gradiensvektor közgazdasági értelmezése lényeges. Az általa meghatározott irány a legalkalmasabb a hatékonyság növelésére.

Az S nyílt konvex halmaz a pontjához tartozó irányt hatékony iránynak nevezzük, ha $\varphi'(a)=g\neq 0$ és $r\neq 0$ *esetén* $g^x\cdot r>0$. E megfogalmazásból következik, ha a gradiens nem zérusvektor, maga a gradiensvektor is hatékony irányt képvisel. Bebizonyítható, hogy az adott feltételek kielégítése mellett is mindig található olyan pont, amelyhez nem tartozik hatékony irány, mert rögtön kivezet a lehetséges megoldások halmazából.

Az előbbiekben megfogalmazott $\varphi(x)$ függvény globális maximumát a lehetséges megoldások halmazának valamely stacionárius pontjában érheti csak el. Éppen ezért a stacionárius pont meghatározása számos optimumszámítási módszer célja. Ilyen a hatékony irányok módszere is. Fontos eldönteni, mikor jelent a stacionáris pont optimális megoldást.

Bizonyíthatók* a következő állítások:

Konkáv célfüggvény esetén minden stacionárius pont egyúttal globális maximum is.

Kvázikonkáv célfüggvény esetén a stacionárius pont akkor jelent globális maximumot, ha a hozzátartozó gradiensvektornak legalább egyik komponense különbözik a nullától.

A fenti állítások elégséges (de nem szükséges) kritériumokat szolgáltatnak a stacionárius pont globális maximum voltáról.

2.2 A hatékony irányok módszere feltétel nélküli feladatnál

Az optimális megoldást egy tetszőleges x^1 pontból kiindulva kapjuk meg. A k-adik lépésben a $\varphi'(x^k)$ gradiens irányában haladunk az x^{k+1} pontig, ahol a célfüggvény ebben az irányban maximális, innen a $\varphi'(x^{k+1})$ irányban az x^{k+2} pontig és így tovább. Így egy olyan pontsorozathoz jutunk $x^1, \ldots\ldots, x^k, x^{k+1}, x^{k+2}, \ldots$ amelynél a hozzátartozó függvényértékek szigorúan nőnek.

* A bizonyítás az [1] 71–72. oldalán találhatók.

2.3 A hatékony irányok módszere feltételes optimumszámítási feladatnál

Ismét a lehetséges megoldások egy x^1 belső pontjából indulunk el a $\varphi'(x^1)$ irányába, s eljutunk egy a lehetséges megoldások halmazának határán lévő x^2 pontig. Ekkor fennálhat az az eset, hogy x^2 nem megoldása a feladatnak, $\varphi(x^2)$ pedig a lehetséges megoldások halmazából kifelé mutat.

A fenti és más nehézségek elkerülése végett a feladatokat kategorizálni kell, s eszerint megkülönböztethető a hatékony irányok módszerének alkalmazása lineáris és nemlineáris mellékfeltételek esetén.

3. A HATÉKONY IRÁNYOK MÓDSZERE KVÁZIKONKÁV CÉLFÜGGVÉNY ÉS LINEÁRIS MELLÉKFELTÉTELEK ESETÉBEN

A megoldandó feladat általános megfogalmazása

$$\max \{f(x) \mid x \geqslant 0,\ A x \leqslant b\}, \text{ ahol } f(x) \in V_q^2$$

Bevezetve az

$$A' = \left[\frac{-E}{A}\right] \quad \text{és} \quad b' = \left[\frac{O}{b}\right]$$

jelöléseket, feladatunk a következő alakot ölti:

$$\max \{f(x) \mid A'x \leqslant b'\}.$$

Legyen a kiinduló pontunk x^1. A hozzátartozó gradiens vektor $g(x)=f'(x^1)$. Hatékony irányról az x_1 pontban akkor beszélhetünk, ha $f'(x^1) \neq 0$. Amennyiben $f'(x^1)=0$, akkor az x_1 stacionárius pontot jelent, s az algoritmus folytatására nincs szükség. Ha $f'(x^1) \neq 0$, akkor egy $-1 \leqslant r \leqslant 1$ lehetséges irány mentén haladunk. Amennyiben a feltételeket a következő módon csoportosítjuk:

$$A_1 x^1 < b_1$$
$$A_2 x^1 < b_2,$$

akkor bebizonyítható, hogy a hatékony irányokat képező r vektorok az

$$A_1 r \leqslant 0$$

egyenlőtlenséget is kielégítik. Innen következik, hogy a hatékony irány meghatározása ekvivalens a következő lineáris programozási feladat megoldásával:

$$g^x(x^1) x r \rightarrow \max$$

ha

[2] Mint ismerestes, V_q a kvázikonkáv függvények halmazát jelenti.

$$-1 \leq r \leq 1$$
$$A_1 r \leq 0$$

A vázolt feladat mindig megoldható. Jelölje r^1 az optimális megoldást, amely a következő célfüggvény értékeket biztosíthatja

$$1)\ g^x(x^1)r^1 = 0$$
$$2)\ g^x(x^1)r^1 > 0$$

Az 1) esetben x^1-hez nem tartozik hatékony irány, azaz x^1 stacionárius pont. A 2) esetben r^1-nek megfelelő irányban növelhető a hatékonyság. Az elmozdulás mértékét λ azon maximális értéke képezi, amely mellett még teljesül az $A'(x^1+\lambda r^1) \leq b'$ egyenlőtlenség. Következik az eljárás megismétlése az $x^2 = x^1 + \lambda r^1$ pontra. E pont már jobb eredményt ad az előbbinél. Az algoritmus stacionárius pontot szolgáltat, amely konkáv célfüggvény esetén optimális megoldást jelent, kvázikonkáv célfüggvény esetén csak nemzérus gradiensvektorral rendelkező stacionárius pont jelent egyben globális maximumot is.

3.1 Néhány megjegyzés a hatékony irányok módszerével kapcsolatban

1) A hatékony irányok módszerénél a lépések száma nem mindig véges. Ebben az esetben is tetszőlegesen jó megoldás birtokába juthatunk, amennyiben elegendő nagy számú lépést hajtottunk végre.
2) A hatékony irányok módszerét szélesebb területen alkalmazhatjuk mint a szimplex módszert.
3) A hatékony irányok módszere igen számításigényes módszer.
4) Amennyiben a célfüggvény nem konkáv és nem is kvázikonkáv, külön vizsgálat szükséges annak eldöntéséhez, vajon a kapott stacionárius pont egyúttal optimális megoldás-e.

4. ÖSSZEFOGLALÓ

Az optimumszámítási feladatok köre igen tág. Megoldásukra szolgáló módszerek nem léteznek minden esetben. A hatékony irányok módszere a feladatok egy széles osztályának elméleti megoldására alkalmas. Bizonyos esetekben azonban igen számításigényes eljárás. Ezért, ha lehetőség van a szimplex módszerrel történő megoldásra is, az mellett kell dönteni. A hatékony irányok módszerének előnyei akkor jutnak kifejezésre, ha a probléma megoldására a szimplex módszer nem alkalmas.

Irodalom

[1] Krekó Béla: Optimumszámítás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972
[2] V. Kovačević, M. Ašić: Matematičko programiranje, Matematički institut, 1980
[3] Közgazdasági operációkutatási alkalmazások, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976

Rezime

Optimiranje u slučaju specijalnog problema nelinearnog programiranja

Skup problema optimiranja je veoma prostran. Metodi za rešavanje ne egzistiraju u svakom slučaju. Metod efektivnih pravaca je pogodan za teorijsko rešavanje široke klase problema. Međutim, u nekim slučajevima iziskuje veoma mnogo računanja. Zbog toga kada je to moguće primenjuje se simpleks metod. Prednosti metoda efektivnih pravaca dolaze do izražaja kada simpleks metod ne rešava postavljeni problem.

Summary

Optimization in a Special Case of Non-Linear Programming

The field of optimization problems is very wide. Methods for solving these problems don't exist for all cases. The method of effective directions is suitable for theoretical solving the wide class of problems. However, it requires too much calculation in some cases. That's why the simpleks method is applied when it's possible. The method of effective directions is preferred when the simplex method can not solve the given problem.

Sturc Béla

KITAIBEL PÁL BÁCSKAI, SZERÉMSÉGI ÉS BÁNÁTI NÖVÉNYTANI MEGFIGYELÉSEI A XIX. SZÁZAD KÜSZÖBÉN

Növényhatározókban lapozgatva több növényfaj tudományos neve után láthatjuk a W. et K. jelzést, pl. homoki kikerics – Golchicum arenarium W. et K. vagy kései szegfű–Dianthus serotinus W. et K. Itt két név kezdőbetűjéről van szó: Waldstein és Kitaibel, akik a jelzett fajoknak tudományos nevet adtak (auktornév). Döntő szerepe a névadásban kétségtelenül Kitaibel Pálnak volt, bár Waldstein is közreműködött egyes fajok elnevezésében.

Kitaibel Pál 1757. febr. 3-án született Nagymartonban, a mai burgenlandi Mattersburgan, és 1817. december 13-án halt meg Budapesten. Tehát 1987 februárjában volt születésének 230., decemberben pedig halálának 170. évfordulója. Ez az elkésett írás legyen tiszteletadás a nagy természettudós emlékének. Sajnos, a temető, melyben eltemették, a városrendezés folytán már nem létezik, sírhelye már nincs megjelölve, de műveit, felfedező utazásainak eredményeit, hatalmas herbáriumát (14 702 ív herbáriumi lap, melyen 7398 virágos növény van elhelyezve), német nyelven írt és adatokban gazdag, naplószerű feljegyzéseit ismerjük. Az utóbbit csak 1945-ben adták ki – E. Gombocz: *„Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii"* címen.

A magyar flóra irodalmát tanulmányozó osztrák Neilreich már a múlt század derekán felfigyelt Kitaibel kéziratára és feljegyzéseiről így nyilatkozott: „Ezek a kéziratok bizonyítják legjobban sokoldalú tudását, szerencsés szemét és éles megfigyelőképességét, fáradhatatlan munkásságát." (apud Zorkóczy 1896 p. 10.) Életútjáról, munkásságáról a következő fontosabb adatokat tudjuk: Földművelő szülei papnak szánták, így középiskolai tanulmányainak befejeztével teológiára iratkozik, később azonban visszalép. Előbb a jogi karon próbálkozik, de érdeklődése a természettudományok felé irányítja, és az orvosi karon köt ki. A növények iránti érdeklődése folytán mint negyedéves orvostanhallgatót tanársegéddé nevezik ki a botanika-kémia szakon. Szorgalmasan tevékenykedik a Füvészkertben is, gazdagítja állományát. 1785-ben, 28 éves korában orvosi oklevelet szerez, de tovább is tanársegéd marad. Később a Füvészkert igazgatója lesz, végül a botanika professzora, de előadásokat sohasem tartott. Egész életét a tudományos kutatómunkának szentelte.

Amikor megbízást kapott az ország természeti kincseinek felkutatására,

1792-ben meg is kezdi a munkát a kormány – a kancellária támogatásával, de újból és újból kérnie kell az anyagiakat. Felfedező útjain nagy segítségére volt Waldstein gróf, haladószellemű mecenása is, aki kutatóútjaira is elkísérte. Kitaibel gyűjtőmunkája folyamán mintegy 20 000 km utat tett meg, éspedig kocsin, lóháton vagy gyalog. Pontosságára jellemző, hogy a kocsit, melyen utazott, távolságmérővel látta el, és a kerékfordulatok száma alapján (Rad-Umdrehungen) mérte az út hosszúságát. Nem volt könnyű abban az időben bejárni a Pannon-alföld és peremvidékének szinte valamennyi tájegységét és megszervezni a begyűjtött anyag hazaszállítását. A ritkább növényfajokat gyakran élő állapotban hozta el, és telepítette át a botanikus kertbe. Útjairól 1795-től kezdve útinaplót vezetett. Nehéz életkörülményeit Jávorka Sándor így jellemzi: „Hősies küzdelem a megélhetésért, szívós küzdelem a közöny vagy az alacsony származás okozta lebecsülés ellen és szívós küzdelem az állam szűkkeblűsége ellen, amikor a tudományos intézmények ellátásáról kell gondoskodnia." (Jávorka S. 1957 p. 24).

Latin nyelven írt és 28 füzetből álló főműve, a *Descriptiones et Icones plantarum rariorum Hungariae* (1799–1812 – Viennae I–III) sajnos anyagiak híján befejezetlen maradt. Szerzőtársa és a mű szerkesztője F. A. Waldstein volt.

Kitaibelnek „a szabad természet volt igazi otthona", és éppen ezért igen jelentős szerepe volt a Pannon-medence és a környező területek botanikai felkutatásában. Tulajdonképpen ő kezdeményezte a későbben kibontakozó növényföldrajzi kutatásokat, ti. észrevette az egyes tájegységek és vidékek sajátos vonásait, növénytakarójuk jellegzetességeit. Ezt vajdasági útja folyamán is látni fogjuk. Sokoldalú természettudósnak mondható, mert nemcsak botanikával foglalkozott (ezen a téren 200 növényfajt fedezett fel), hanem zoológiával, kémiával, ásványtannal, földtannal, ásványvizek elemzésével is. Figyelme tehát nemcsak a növényekre terjedt ki, hanem a kőzetek jellegére, a talaj minőségére, a földrajzi objektumokra, a mezőgazdaságra, a lakosság foglalkozására stb. Kutatóútjain igyekszik a környezetet, melyben tartózkodik, egészében vizsgálni, összes elemeivel együtt. Jávorka S. írja: „naplója legtöbbször hűvös tárgyilagossággal szemléli maga körül a természet világát... minden igyekezetét a körülötte megnyilvánuló jelenségek megfigyelésére és feljegyzésére fordítva" (Jávorka 1957 p. 29). Az utókor hálából több növényfaj elnevezésébe beleszőtte nevét pl. Viola Kitaibeliana R. et Sch. – törpe árvácska vagy egy egész növénynemzetség elnevezésébe pl. Kitaibelia vitifolia Willd. – Kitaibelmályva, amely nálunk a Fruška gorán is előfordul, sőt maga Kitaibel találta meg először 1794-ben vagy 1795-ben (Jávorka 1957 p. 39. 41.). Ma már 44 növény viseli Kitaibel nevét.

Waldsteinről csak annyit, hogy nagy hatással volt rá Rousseau filozófiája, és már abban az időben kezdeményezője volt a természetvédelemnek, pl. egy erdőről így ír: „elöljárók, bírák és ti többiek valamennyien, óvjátok, oltalmazzátok az erdőt... gondoskodjatok arról, hogy a gyilkos fejsze el ne pusztíthassa" (apud Gombocz 1936 p. 318).

Számunkra különösen érdekes Kitaibel naplójának az a része amely a mai Vajdaság területén tett utazásáról számol be: *„Iter banaticum primum 1800"*. Egyrészt azért, mert igen gazdag és változatos tárházát nyújtja a mai Vajdaság

akkori flórájának. Észak-Bácskától Szerémségen át egészen Dél-Bánátig kb. 500 növényfajt sorol fel, ezek között több ritka és endém, valamint reliktum van. A mai Vajdaság területén tett útja május 31-étől június 25-éig folyt le, tehát az évnek abban az időszakában, amikor a vegetáció teljes pompájában megmutatkozik. Másrészt ezek a naplórészletek közvetlen benyomások alapján készültek, így hű képet adnak arról, milyenek voltak a mai Vajdaság területének akkori természeti tájai és az itt élő emberek élete, foglalkozása, tekintettel arra, hogy Kitaibel figyelme nemcsak a természet adottságaira terjedt ki, hanem az emberek tevékenységére is. Érdekesek ezek az adatok abból a szempontból is, hogy általuk párhuzamot vonhatunk a flóra mai képével, állapotával. A továbbiakban *kivonatosan ismertetem* Kitaibel német nyelven írt naplójának a mai *Vajdaságra vonatkozó* részét, tekintettel arra, hogy e mű még szakmai körökben is kevéssé ismert. Meg kell jegyeznem azonban, hogy itt nem sorolom fel a naplóban közölt összes növényfajokat, pl. a ma gyomnak tekinthető fajok nagy részét kihagytam, csak az érdekesebbeket említem. Továbbá azokat a fajokat sorolom fel elsősorban, melyek rámutatnak az eredeti természetes flórára, vegetációra. A növényfajok tudományos nevét a mai nomenklatúra szerint közlöm.* Kitaibel felsorolt fajainak tudományos nevét kiegészítettem a zárójel-

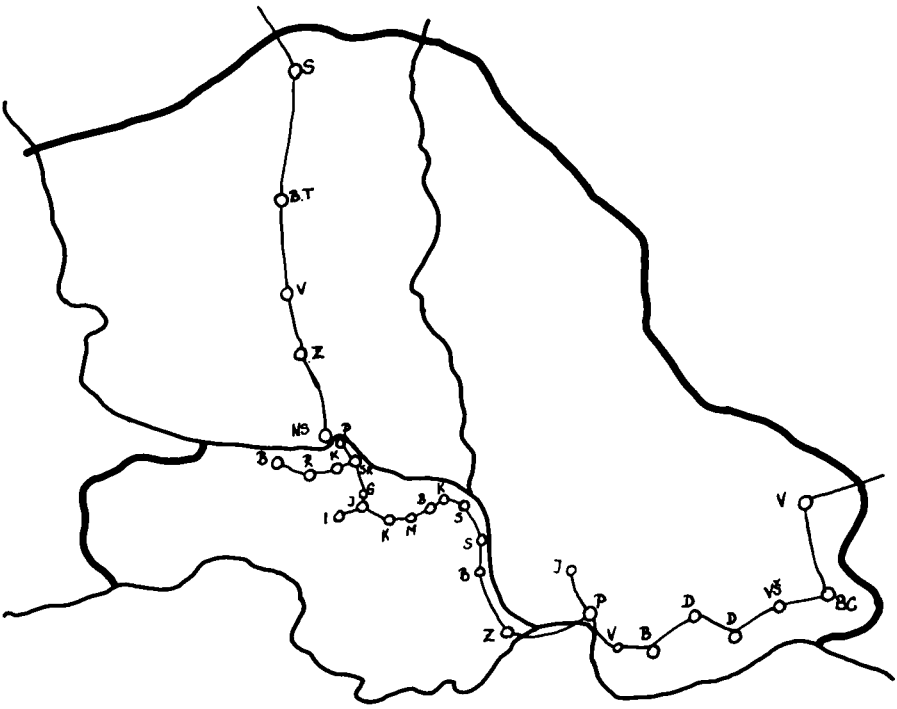

A Kitaibel Pál által bejárt útvonal

* Ebben nagy segítségemre volt dr. Horvát Adolf Olivér neves pécsi botanikus, fogadja ezúttal is hálás köszönetemet.

be tett magyar névvel. Ezeket Priszter Sz. *Növényneveink* című könyvéből vettem át. A magyar nevet egy-egy fajnál csak egyszer közlöm.

Kitaibel 1800. május 31-én a szomszédos Mélykútról érkezik Szabadka (Theresiopel) *területére.* Szőlőskerteket, szántóföldeket érint, réteken, legelőkön halad át, és jegyzi megfigyeléseit, miközben jól veszi észre a lösz- és a homokvidék jellegzetességeit. Megállapítja, hogy a talaj barnásfekete, de a magaslatok homokból vannak, a homok eléggé termékeny. Az útjába kerülő gyakoribb gyomnövényeken kívül feljegyzi a Glaucium corniculatum (vörös szarumák), Brassica elongata (harasztos káposzta), Euphorbia pannonica (magyar kutyatej), Euphorbia seguieriana (pusztai kutyatej), Taraxacum serotinum (kései pitypang) nevű fajokat. Egy magasabban fekvő réten észreveszi a Salvia nutans (bókoló zsálya) példányait. Ma már nálunk a löszpuszta e jellemző faja kihalóban van, nagy ritkaságnak számít, védett. [Kitaibel naplója folytatásában írja, hogy az úttól távolabb tömegesen fordul elő az Ajuga laxmannii (szennyes infű). Ez a pusztai faj ma már szintén ritkaság, védetté nyilvánították.] Útjának kísérője e tájon a Salsola kali subsp. ruthenica (homoki ballagófű). Ma is nagyon elterjedt gyomnövénye a homokvidéknek. Itt-ott meglátja a Veronica teucrium (Gamandor veronika), a Carduus hamulosus (horgas bógáncs) fajokat is. A lenfajokkal kapcsolatban megállapítja, hogy a Linum austriacum (hegyi len) mindenfelé látható, ezzel szemben a Linum hirsutum (borzas len) egyedeivel már nem találkozik, ritkább a Salvia austriaca (osztrák zsálya) is.

Figyelme a mezőgazdasági tevékenységre is kiterjed. Szabadka határában a dohánytermesztésről számol be, ezt véleménye szerint itt rendkívül ügyességgel végzik. Még azt is feljegyzi, hogy a növények öntözésére nagyméretű palackalakú tököt használnak. Szól a homoki szőlőtermesztésről is (496. o.) Írja továbbá, hogy a Szabadka környéki állóvizekben sok a Zannichellia palustris (tófonál). Ma már hiába keressük. Beszámol arról, hogy Ludason és Kelebián leginkább dohányt termesztenek. Megállapítja, hogy a fekete homokos talaj a legjobb. A Palicsi tóról pedig így ír: partja többnyire meredek, 5–7–8 lábnál magasabb,* a víz körül a talaj homokos, a víztükör tiszta, a tó nyugati partját nád szegélyezi. A tóból kevesebb sziksót söpörnek össze, de annál többet Horgosnál, és hozzáteszi, hogy 3 véka ** sziksó 8–12 garasba kerül. A parti növények közül megemlíti az Agropyron pectinatum (taréjos búzafű) fajt.

Ludasról írja, hogy a láp (Morast) mindkét oldalát dohánykertészek birtokolják. Majd azzal folytatja, hogy a talaj a várostól Palics felé homokos, és ez több és jobb fehér bort terem mint a kötött talaj. Megfigyelte azt is, hogy a talaj bizonyos mélységében fehér színű (498. o.). Megemlíti, hogy ezen a vidéken 4–6 ökörrel szántanak, és az ökrök számára az itteni gyomok hasznosíthatók. Réteken gyűjti a következő fajokat: Carduus hamulosus, Astragalus austriacus (kisvirágú csűdfű), Taraxacum serotinum, Bromus inermis (árva rozsnok), Reseda inodora (szagtalan rezeda), Astragalus asper (érdes csűdfű), Euclidium syriacum (táskazár), Brachypodium pinnatum (tollas szálkaperje) stb. Megjegyzi továbbá, hogy Szabadka határa tele van juhokat tenyésztő tanyákkal. Itt jegyzi

* 1 láb = 0,3 m
** véka = régi űrmérték, 12 és 25 l között változott

fel az Inula germanica (hengeres peremizs), továbbá a már említett Brassica elongata, majd a Veronica prostrata (lecsepült veronika), Linum austriacum, Onosma arenaria (homoki vértő), Syrenia cana (homokviola) fajokat. Konstatálja, hogy a juhlegelők egy részét Centaurea calcitrapa (úti imola) fedi. A szántók között rábukkan egy cserjére, itt találja a következő fajokat: Prunus spinosa (kökény), Ajuga laxmannii, Campanula patula (terebélyes harangvirág), Onosma arenaria, Turritis glabra (kopasz toronyszál), Cytisus austriacus (buglyos zanót) /ma már nagyon megritkult, csak elvétve fordul elő/, Sisymbrium polymorphum (karcsú zsombor) /ma kipusztultnak tekinthető/. Szabadkától Topolyáig nem volt feljegyezni valója. Ezt az útszakaszt azzal fejezi be, hogy Topolyáról és környékéről rövid földrajzi jellemzést ad (499. o.).

Június 1-jén Kishegyes (Kis Hegyes) és Verbász az útirány. Írja, hogy Topolyánál a halmok halvány sárgásbarna agyagból állanak. A magaslatokról délkelet felé láthatók a szerémségi hegyek. Kishegyesről csak azt jegyzi meg, hogy a házaknál az egyetlen gyümölcsféle az eperfa. Útközben szántók között és réteken át haladva több növényfajt is regisztrál. Itt elsősorban azokat a fajokat sorolom fel naplójából, melyek a bácskai löszterület természetes növénytakarójára jellemzők. Meg kell azonban jegyezni, hogy az emberi beavatkozás az alábbi fajokat már nagyon megritkította, egyeseket ki is pusztított. Kitaibel útinaplójában a következő fajok szerepelnek: Brassica elongata, Centaurea rhenana (nyugati imola), Linum austriacum, Linum hirsutum, Linum flavum (sárga len), Onobrychis arenaria (homoki baltacim), Astragalus onobrychis (zászlós csűdfű), Inula germanica, Cytisus austriacus, Thalictrum minus (közönséges borkóró), Teucrium chamaedrys (sarlós gamandor), Ajuga laxmannii, Silene longiflora (termetes habszegfű), Taraxacum serotinum, Crambe tataria? /kérdőjellel közli/ (tátorján), Astragalus dasyanthus (gyapjas csűdfű), Veronica austriaca (fogaslevelű veronika) Rosa gallica (parlagi rózsa), Carduus hamulosus, Hesperis tristis (szomorú estike), Amygdalus nana (törpe mandula), Cerasus fruticosa (csepleszmeggy), Inula Oculus Christi (selymes peremizs) stb. A továbbiakban írja, hogy Verbásznál a csatornát benövi a Phragmites communis (nád), Bolboschoenus maritimus (zsióka), Schoenoplectus lacustris (tavi káka). Itt említi az Amaranthus hybridus-t jó sertéstakarmányként, mint mondja, ezért nevezik disznóparéjnak...

Június 2-án folytatja az utat Ókér (a mai Zmajevo) és Újvidék (Neusatz) felé. A csatorna mellékéről néhány, a tájra jellemző faj mellett mint pl. Stachys recta (hasznos tisztesfű), Asparagus officinalis (nyúlárnyék), Centaurea scabiosa (vastövű imola), Astragalus onobrychis, Onobrychis arenaria, főleg gyomnövényeket jegyez fel, a felsoroltak, véleménye szerint, mindenfelé előfordulnak. Megállapítja, hogy a legelőkön tömeges a Centaurea calcitrapa, de előfordul a Carthamus lanatus (pórsáfrány) is /Ókér/. Az itt elterülő rétekről és töltésekről feljegyzi a következőket: Anchusa barrelieri (kék atracél), Salvia pratensis (mezei zsálya), Hierochloe repens (illatos szentperje), Epipactis helleborine (széleslevelű nőszőfű), Astragalus austriacus, Scutellaria hastifolia (dárdás csukóka), Carduus hamulosus? /kérdőjellel/, Onobrychis arenaria, Anthyllis vulneraria (réti nyúlhere), Sanguisorba minor (csabaire vérfű) az erdőből pedig: Acer tataricum (tatárjuhar), Ramnus catharticus (varjútövis), Lithosper-

mum purpureo-coeruleum (erdei gyöngyköles), Lonicera caprifolium (jerikói lonc), Hypericum hirsutum (borzas orbáncfű) stb. (502. o.).

Ezután következnek a Fruška gorával kapcsolatos naplórészletek. Tíz napig tartózkodik a Fruška gorán, főleg a középső és keleti részeit járja be. Legtöbb helyről, ahol megfordul, kőzettani és ásványtani jellemzést is ad, ugyanakkor az emberi tevékenységre is felfigyel.

Június 3-án Karlócára (Karlovicz) megy. A szőlők között találja a Dasypyrum villosum (Haynald-fű) és a Hesperis sylvestris (erdei estike) fajokat. Délután a hegyekbe indul. A szőlőskertek mögötti völgyben bukkan rá a Rhamnus tinctoria vagy Rhamnus saxatilis subsp. tinctorius (festő benge) nevű fajra, illetve alfajra, továbbá a Digitalis lanata-ra (gyapjas gyűszűvirág). A meglátogatott erdők típusát nem említi, csak a fajokat sorolja fel, többek között: Tamus communis (pirítógyökér), Cotinus coggygria (cserszömörce), Fraxinus ornus (virágos kőris), Ostrya carpinifolia /kérdőjellel közli/ (komlógyertyán), Ruscus aculeatus (szúrós csodabogyó), Linum tenuifolium (árlevelű len), Linum flavum, Linum austriacum, Thesium linophyllon (lenlevelű zsellérke), Staphylea pinnata (hólyagfa), Carpinus betulus (közönséges gyertyán), Tilia argentea (ezüstlevelű hárs) /zárójelben hozzáteszi, hogy a háncsát a szőlővesszők kötözésére használják, és szívesen eszi a szarvasmarha is/, Asplenium adiantum nigrum (fekete fodorka), Rhamnus catharticus, Vicia pisiformis (borsóka bükköny), Lathyrus latifolius (nagy virágú lednek) stb.

Június 4-én a Városi erdőből (Stadtswald) jegyzi fel: Cytisus supinus (gombos zanót), Digitalis grandiflora (sárga gyűszűvirág), Salvia glutinosa (enyves zsálya), Veronica teucrium, Acer tataricum, Lathyrus niger (fekete lednek), Lonicera caprifolium, Verbascum phoeniceum (lila ökörfarkkóró), Lychnis coronaroa (bársonyos kakukkszegfű), Lithospermum purpureo-coeruleum, Thalictrum aquilegifolium (erdei borkóró), Rhamnus frangula (kutyabenge), Veronika spicata (macskafarkú veronika), Trifolium alpestre (bérci here), T. medium (erdei here), T. montanum (hegyi here), Chrysopogon gryllus (élesmosófű), Chrystanthenum corymbosum (sátoros margitvirág), Potentilla alba (fehér pimpó), Sedum telephium (bablevelű varjúháj), Euphrasia rostkoviana (orvosi szemvidító) stb. (503. o.). Közben megállapítja, hogy Karlóca mögött a terep finomszemcséjű, barna homokkő. A szőlők talaja pedig márgaszerű föld, mészkő is előfordul agyaggal keverve.

Június 5-én Rakovac felé megy. Pétervárad árkaiban megfigyeli a Nymphoides peltata (vízi tündérfátyol) nevű fajt. Megemlíti, hogy a bérc, amelyen a vár áll, zöldesfekete kőzetből van, amely Wolny szerint nefrit (503. o.). Kamenica környékéről feljegyzi többek között a Glycirrhiza glabra-t (igazi édesgyökér), az erdőben pedig megtalálja a Helleborus odorus fajt (illatos hunyor), /kérdőjellel közli/ és a fehérvirágú Hesperis matronalis-t (hölgyestike) /ezt is kérdőjellel közli/. Rakovac felé egy dombról a következő fajokat írja fel: Evonymus verrucosa (bibircses kecskerágó), Ruscus aculeatus, Tilia argentea, Bupleurum praealtum (tejelőbuvákfű), Fraxinus ornus, Quercus pubescens (molyhos tölgy), Colutea arborescens (pukkantó dudafürt), Linum flavum, L. Tenuifolium, Inula ensifolia (kardlevelű peremizs), Polygala major (nagy pacsirtafű), Thalictrum aquilegifolium, Cytisus supinus, C. nigricans (fürtös zanót)

stb. A Rakovac felé vezető úton veszi észre a róla elnevezett Kitaibelia vitifolia-t (Kitaibelmályva) és a Melissa officinalis-t (citromfű). Leírja, hogy a hegy mésztartalmú homokkő apró kovaszemcsékkel, csillámmal és szerpentinnel. A homokkőben mészhéjú állatok is előfordulnak.

Utazás közben a mindennapi gyakorlati dolgok sem kerülik el figyelmét. Naplójában írja, hogy a rakovaci kolostor kb. 40 méhkaptárral rendelkezik, a kasok kup alakúak és Clematis vitalba (erdei iszalag) venyigéből vannak fonva, tehéntrágyával és agyaggal bekenve. Néha a növények népi nevét is feljegyzi pl. Solanum dulcamara = razodnik, helyesen razvodnik (ebszőlő csucsor) (505. o.). Az út alatti hegylejtőről újból felírja a Kitaibelia vitifolia-t. A továbbiakban Beočin fekvését jellemzi, és közli, hogy a településen kívül balra a hegyen meszet égetnek. Később az 506. oldalon részletesen ismerteti a mészégetés módját és adatait. Nem kis malíciával jegyzi meg, hogy a rakovaci kolostor legkitűnőbb kereseti forrása a szőlőtermesztés, amely csak hét naplopót tart el. Ezután arról szól, hogy az ezüsthárs lehámozott háncsát felhasználják a hordók abroncsainak lekötésére. Majd megjegyzi, hogy a mészkőben tengeri kagylók héja is található. Külön bekezdésben ír arról, hogy a méhek gyakran látogatják a Ballota nigra (peszterce) virágait.

Június 6-án Beočin környékét járja be. Konstatálja, hogy a legkitűnőbb kőzet itt a kolostor mögött levő szerpentin, amely csillámokkal van tele, itt-ott azbesztet is tartalmaz, vagy pedig mállás következtében feketésbarna szint vesz fel. Itt pl. a következő növényfajokat regisztrálja: Helleborus odorus, Melissa officinalis, Tilia argentea /hozzáteszi, itt tömeges az előfordulása/, Thalictrum minus subsp. majus, Veronica teucrium, Gymnadenia conopea (bibircsvirág), Dinathus pontederae, Onobrychis viciifolia (takarmánybaltacim) Phleum phleoides (sima komócsin), Campanula sibirica (pongyola harangvirág), Linum flavum, L. hirsutum, L. tenuifolium, Iris variegata (tarka nőszirom). Erdőből jegyzi: Silene viridiflora (zöldvirágú habszegfű), Peucedanum carvifolia (köménylevelű kocsord), Cotinus coggygria, Hesperis matronalis /kérdőjellel közli/, Tamus communis, Turritis glabra, Inula helenium (örménygyökér), Aconitum vulparia (farkasölő sisakvirág), rétről pedig: Orobanche pupurea (bíboros vajvirág), Chrysanthemum corymbosum, Scutellaria columnae (bozontos csukóka), Dianthus armeria (szeplős szegfű), Trifolium medium (erdei here), T. ochroleucum (vajszínű here) stb. Megjegyzi, hogy a jó almafák kérgét lehántják, és sárgára festenek vele (pl. a slyivovicát). Felírja, hogy a parlagon hagyott szántóföldeken, többek között, gyakori a Cephalaria transsilvaniea (mezei fejvirág).

Június 7-én Karlóca (Karlovci) felé veszi útját, az ott levő lápban konstatálja a Nymphaea alba (fehér tündérrózsa), Nuphar luteum (tavirózsa), valamint a Nymphoides peltata fajokat. Karlócán csak szőlőskerteket lát. Velika Remeta felé haladva több fajt jegyez fel, pl. Rhamnus tinctoria, Cotinus coggygria, Fraxinus ornus, Tilia argentea, Digitalis lanata, Acer tataricum, Dorycnium herbaceum (dárdahere), Colutea arborescens, Sorbus domestica (kerti berkenye), Viburnum lantana (ostorménfa), Cerasus fruticosus, Ulmus minor var. suberosa (mezei szil), Linum-fajok, Cytisus supinus et nigricans, Quercus cerris (csertölgy), Quercus pubescens stb. Velika Remetán jegyzi a Veronica austriaca fajt.

Június 8-án látogatja meg a Gergetek (Grgeteg) körüli erdőt, többek között számba veszi a következő fajokat: Knautia dipsacifolia (erdei varfű), Rhamnus tinctoria, Salvia glutinosa (enyhes zsálya), Acer tataricum, Fraxinus ornus, Evonymus auropaeus (csíkos kecskerágó), E. verrucosus, Carex remota (ritkás sás), Aconitum vulparia, Vicia pisiformis et sylvatica (ligeti bükköny), Chrysosplenium alternifolium (arany veselke), Asperula taurina (olasz müge), Platanthera bifolia (kétlevelű sarkvirág), Tamus communis, Paris quadrifolia (farkasszőlő), Silene veridiflora, Milium effusum (kásafű), Lonicera caprifolium, Astrantia major (völgycsillag) stb.

Június 9-én délelőtt erdőket és szőlőskerteket látogat, néhány növényfajt is feljegyez pl. Rosa gallica, Iris variegata, Bupleurum pachnospermum (deres buvákfű), Silene viridiflora stb. Délután a vrdniki kolostor felé indul. Állítja, hogy Karlócánál csak az Adonis vernalis (tavaszi kérics) nő (509. o.). Beszámol arról is, hogy Szerémségben sok selymet állítanak elő, az utcák eperfákkal vannak beültetve, 55 faluban eperfaligetek vannak. Szerinte a talaj itt márgaszerű és mészmorzsákkal van keverve. A vrdniki kolostor mögötti réten a következő növényfajokra figyelt fel: Cynosurus cristatus (cincor), Ornithogalum pyramidale (nyúlánk sárma), Dianthus pontederae, Campanula rapunculus (répagyökerű harangvirág), egy cserjésben pedig: Helleborus odorus /a népi nevet is hozzá teszi – kukurek/, Tamus communis, Turritis glabra, fehérvirágú Salvia verticillata (lózsálya), Anemone hepatica vagy Hepatica nobilis (nemes májvirág) stb. Zárójelben megjegyzi, hogy Beočinnál a szigeten sok a Crataegus nigra (fekete galagonya). A kolostor melletti tóban lesz figyelmes az ott gyakori Acorus calamus-ra (kálmos) népi nevét is kiírja – igyirot (510. o.).

Június 10-én a hegyekben van. Leírja, hogy a község irányában két széles völgyet elválasztó hegyen régi várrom – Kula – látható. Megállapítja, hogy a hegy barna szarukőből áll, repedéseiben itt-ott kéntartalmú érc figyelhető meg. Közli továbbá, hogy a község területén nő a Chenopodium Bonus-Henricus (parajlibatop), melyet spenót gyanánt is használnak. Rögtön utána említi az Acer tataricumot és népi nevét is „zseszti kovina" (helyesen žestika), majd sorolja tovább: Arrhenatherum elatius (francia perje), Asperula taurina stb. Egy patakban észreveszi a Cyperus minutissimus /=Chlorocyperus glaber (L.) Palla/ nevű fajt (kopasz palka). Megemlíti a kőszenet is, melyet agyagpala borít (511. o.). A következő fajok előfordulását is regisztrálja: Lychnis coronaria, Lathyrus nissolia (kacstalan lednek) stb. Konstatálja, hogy a Centaurea calcitrapa fiatal leveleit felfalják a juhok és az ökrök. Majd azzal folytatja, hogy Vrdniknél a szerpentin olyan mint Rakovacnál, csillámokkal van telítve. Érdekességként hozza fel, hogy Gergeteknél van egy kőfejtő, ahol tejfehér kvarcot nyernek nagy mennyiségben, de előfordul itt chalcedon és tejopál is, továbbá majdnem mindenütt jaspis és achát.

Június 11-én Slankamen irányába indul. Naplójában megmagyarázza a helynév jelentését, majd egy kis történelmi kitérő után sorra veszi az útjába eső településeket: Ürög, (Irig-Irégh), Neradin, Krušedol, Maradék, Beška, Krčedin (Krtsedin). Mindenfelé eperfákat lát. Az út elején feljegyzi a következő fajokat: Chrysopogon gryllus, Agropyron pectinatum, Achilles nobilis (nemes cickafark), Euphorbia pannonica. Krušedolnál parlagon hagyott szántókon sok fajt

ír fel, leginkább gyomnövényeket (513. o.). Kertet övező palánkon észreveszi a Phytolacca-t és egy tő Crambe-t. Maradéknál (Maradik) feljegyzi a Rhamnus syrmiumot /=Rhamnus tinctoria W. et K./. Maradékot elhagyva regisztrálja a következőket: Bromus inermis, Cytisus austriacus, újból Chrysopogon gryllus, majd Euphorbia pannonica, Adonis vernalis stb. Megjegyzi, hogy az úttól balra egy völgyben szilváskertet látott, melyben valamennyi fa kipusztult, véleménye szerint a szárazság és a rákövetkező kemény tél következményeképpen. Egy vizes árokban látja a Potamogeton pusillum-ot (apró békaszőlő), a Catabrosa aquatica-t (forrásperje), a Carex distans-ot (réti sás) stb. Beskánál a következő fajokkal találkozik: Salvia aethiopis (magyar zsálya), Brassica elongata, Euphorbia virgata (vesszős kutyatej), Euclidium syriacum (táskazár), Artemisia scoparia (seprűüröm), Vicia narbonensis subps. serratifolia (fogaslevelű bükköny) stb. Krčedin határában egy legelőről jegyzi: Crambe tataria, hozzáteszi: teljes virágzásban, Astragalus cicer (hólyagos csűdfű), Astragalus onobrychis, Inula germanica, Althaea cannabina (kenderziliz), Cytisus austriacus, itt megjegyzi: hihetetlen mennyiségben stb. Slankamennál konstatálja a Kochia prostrata (heverő seprőfű), Agropyron pectinatum, Ecballium elaterium (magrugó) fajokat. Írja, hogy a hegy alatt, nem messze a Dunától, erős forrás tör fel, melynek sós a vize, és mint ilyennek jó hatása van a végtagok betegségeinek gyógyításában. Állítja, hogy a hegyen nagy mennyiségben fordul elő a Kochia prostrata és az Agropyron pectinatum, a cserjésben pedig a Silene viridiflora és a Vicia narbonensis subsp. serratifolia található meg. A szőlők között előforduló löszflórát teljes gazdagságában ismerteti, mintegy 70 valahány növényfajt sorol fel, többek között: Brassica elongata, Astragalus austriacus, Linum hirsutum, L. austriacum, Euphorbia pannonica, Peucedanum alsaticum (buglyos kocsord), Chrysopogon gryllus, Linum flavum, Jurinea mollis (hangyabogáncs), Silene otites (szikár habszegfű), Crambe tataria, Inula germanica, Bupleurum rotundifolium (kereklevelű buvákfű), Rhamnus tinctoria, Lonicera xylosteum (ükörke lonc), Onobrychis arenaria, Aster lynosiris (aranyfürt), Hieracium virosum (lompos hölgymál), Hieracium sabaudum (olasz hölgymál), Astragalus glycyphyllos (édeslevelű csűdfű), Inula ensifolia, Asperula cynanchica (ebfojtó müge), Cytisus austriacus, Cytisus nigricans, Campanula sibirica, Iris pumila (törpe nőszirom), Melica altissima (magas gyöngyperje) stb. (515–516. o.). Végül történelmi-földrajzi jellemzést ad erről a tájról, megállapítja, hogy ez a terület valamikor valószínűleg kapcsolatban állt a titeli löszplatóval, ahol azonos mészhéjú állatok fordulnak elő (516. o.).

Június 13-án Zimony (Semlin–Zemun) felé indul. Egy rét – írja – szinte fehérlik az Orlaya grandiflor (Orlaymurok) tömegétől, majd a következő fajokat jegyzi fel: Achillea nobilis (nemes cickafark), Bupleurum praealtum, Phleum phleoides, Asperula cynanchica /itt zárójelben hozzáteszi, hogy ez a terep tulajdonképpen régi parlag/, Salvia aethiopis, Cephalaria tanssilvanica stb. Megállapítja, hogy a Duna bal partján nagykiterjedésű mocsarak vannak, melyek kapcsolatban állnak a Dunával. Surduknál viszont a part meredeken szakad le, és Kochia prostrata növi be. Itt állapítja meg a Medicago orbicularis (korongos lucerna), Trigonelle monspeliaca (francia lepkeszeg), Aegylops cylindrica (kecskebúza) stb. jelenlétét. Banoviciról (Banofcze) közli a Lapidium gramini-

foliumot (keskenylevelű zsázsa), a meredek part alatt pedig a Beta trigyna-t (hárombibés répa). Megjegyzi, hogy ezt a fajt Péterváradon Wolny találta meg. Egy réten regisztrálja a Trinia ramosissima (magyar nyúlkapor), a Lapidium graminifolium, Orlaya grandiflora, Euphorbia pannonica stb. fajokat. Itt az az észrevétele, hogy a mezőn csak nők dolgoznak, a férfiak katonai szolgálatot teljesítenek.

Június 14-én a Hadisziget (Ratno ostrvo – Kriegsinsel) a vizsgálatok helye. Innen mintegy 40, elsősorban nedves termőhelyekre jellemző fajt jegyez fel (518. o.), mint pl. a Nymphoides peltata, Nymphaea alba, Valeriana officinalis (macskagyökér) stb.

Június 15-én Bežanija (Besania) a célpont. A szőlőkben előforduló fajokat regisztrálja, többek között a következőket: Convolvulus cantabrica (borzas szulák), Cephalaria transsilvanica, Aegilops cylindrica, Alyssum desertorum (pusztai ternye), Trigonella monspeliaca, Kochia prostrata, Xeranthemum annuum (ékes vasvirág), Dinthus pontederae, Linum austriacum, Astragalus austriacus stb. Lejegyzi azt is, hogy a Hadiszigeten babot, kukoricát, káposztát, dinnyét, tököt, burgonyát termesztenek és ezek itt jól fejlődnek.

Június 16-án Pancsovára (Pančevo) megy. Leírja, hogy a Duna bal partja végig alacsony, és nád növi be, míg az ellenkező oldalon lankás a vidék, és széles völgyek terülnek el, ezeken juhok és lovak legelnek. A Temes torkolatvidékén látja a Hordeum hystrix (sziki árpa) nevű fajt. Pancsován jelentősebb növényeket nem talál.

Délután a Temessel (Tamiš) szemben levő szőlőskerteket látogatja meg. Egy száraz rétről jegyzi a Bupleurum teniussium-ot (sziki buvákfű). A Temes árterületéről néhány gyakoribb fajon kívül feljegyzi, többek között az Astragalus contortuplicatus-t (tekert csűdfű) és a Gratiola officinalis-t (csikorgófű). Megállapítja, hogy errefelé sok a vízi szárnyas és a mezei nyúl. Írja, hogy a néhány éve folyó letelepülések következtében a házak száma nő, eléri a 900-at. A lakosság nemzeti összetételére is utal. Élnek itt: franciák, görögök, magyarok, németek, olaszok, szerbek. Hozzáteszi, hogy a lakosság kereskedelemmel, földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik, a szőlőtermesztés jelentéktelen, az erdőkről megfelelően gondoskodnak.

Június 17-én a hertelendi (vojlovicai) erdőt (Vojlaviczer Wald) tanulmányozza. Itt mintegy 60-valahány fajt jegyez fel, pl. Acer tataricum, Melica altissima, Quercus pedunculata (kocsányos tölgy), Quercus cerris, Rhamnus catharticus, Tamus communis, Trifolium rubens (pirosló here), Artemisia pontica (bárányüröm), Chrysopogon gryllus, Chrysanthemum corymbosum, Thalicerum aquilegifolium, Linum austriacum, L. flavum, Verbascum phoeniceum, Iris variegata, Cerasus fruticosa, Ajuga laxmannii, Campanula bononiensis (olasz harangvirág), Echium rubrum vagy russicum (piros kígyószisz), Dictamnus albus (erősfű) Linum nervosum (inas len) stb. (521. o.).

Délután a Jabukai erdőt (Jabuka Wald) tekinti meg. Itt is feljegyzi a Hordeum hystrix-et, továbbá az Echium italicum (magas kígyószisz), a Xeranthemum foetidum (hengeres vasvirág), valamint a Carthamus lanatus fajokat. Említi, hogy a Pancsova környéki árterületet *rét*nek vagy *rit*nek nevezik, az itteni gyepeket rétek és legelők alkotják, ezek a száraz nyarakon biztosítják a szüksé-

ges takarmányt. Érdemesnek tartja feljegyezni, hogy az erdő előtt elterülő réten a Chrysopogon grylus tömegesen fordul elő, jelen vannak továbbá a Prunella laciniata (fehér gyíkfű), Trifolium ochroleucum, Onosma arenaria, Cytisus asutriacus, Campanula bononiensia, Ornithogalum pyrenaicum (pirineusi sárma) stb. Az erdő mentén igen nagy mennyiségben fordul elő a Melica altissima, úgyszintén az erdőben is, megtalálható a Trinia ramosissima is. Leírása alapján az erdő legnagyobb része a következő fajokból áll: Ulmus campestris (mezei szil), Aster punctatus subsp. canus, ez a szabad területet tömegesen borítja, majd következnek a Trifolium striatum (sávos here), Artemisia pontica (bárányüröm), Bupleurum praealtum, Veronica spicata, Statice vagy Limonium gmelini (sóvirág) stb. Zárójelben megjegyzi, hogy Újfalu (Neudorf – Novo Selo) településen a kutak olyan mélyek, hogy a vizet géppel kell felhúzni, ezt pedig barmok hajtják. A szőlőskertekben előfordul: Astragalus cicer. Thalictrum lucidum (fényes borkóró), Lathyrus hirsutus stb.

Kitaibel a delibláti homopusztának csak a déli peremét érinti: Bavanište, Deliblát, Dubovac, Vračev Gaj – de nagyon jól meglátja a homokpuszta és a homoki sztyepprétek jellemző flóráját.

Június 18-án Bavaništéra (Bálánistye) és Deliblátra indul. Megállapítja, hogy a legelőn a leggyakoribb a Cytisus austriacus; a parlagon hagyott földeken a magasra nőtt gyomok a termékeny talajt bizonyítják, néhány gyomot fel is sorol (523. o.). A szabad területeket sokfelé teljes egészében a Prunus spinosa (kökény) és a Cerasus fruticosa (csepleszmeggy) borítja, az utat is ezek szegélyezik. Az út mentén nagyon gyakori gyom az Atriplex tatarica (tatárlaboda) és a Centaurea solstitialis (sárfrányos imola). Egyes helyeken nádat is látni, szerinte ez azt bizonyítja, hogy itt egykor mocsarak voltak és a talaj még kellően nedves. Bavaništéről feljegyzi, hogy a település előtt egy magaslat szőlővel van betelepítve, ezen Agropyron pectinatum is nő. Az ugaron hagyott szántókon néhány Vicia grandiflora subsp. sordida-t lát, de zárójelben hozzáteszi a valószínű szócskát. A további fajok: Chrysopogon gryllus, Bromus inermis, Echium italicum stb., de észreveszi, hogy itt már bizonyos fajok hiányoznak (524. o.). Delibláton számba veszi a következőket: Cruciata pedemontana (apró keresztfű), Berberis vulgaris (sóskafa), Viburnum lantana, Crataegus monogyna (egybibés galagonya), Alyssum tortuosum (homoki ternye), Juniperus communis (közönséges boróka), Stipa capillata (kunkorgó árvalányhaj) ehhez hozzáteszi: és még sok homoki növény.

Június 19-én Fehértemplom (Weisskirchen–Bela Crkva) irányába indul. Először a homoktalajokon levő száraz rétek és szőlőskertek néhány növényét sorolja fel, majd egy nedves rétről jegyzi a Galium rubioides (réti galaj), Aster punctatus subsp. canus, Lythrum virgatum (vesszős füzény), Holoschoenus romanus (szürke káka), Mentha longifolia (lómenta) nevű fajokat. Útközben egy homokhalom tövében elterülő lápra akad, melyet nád nőtt be. A homokon a következő jellegzetes fajokat figyeli meg: Veronica spicata, Euphorbia seguieriana, Asperula cynanchica, Chrysopogon gryllus, Cytisus austriacus, Allium sphaerocephalum (bunkós hagyma), Astragalus onobrychis, Cynanchum vincetoxicum (méreggyilok), Phleum phleoides, Koeleria cristata (karcsú fényperje), Rindera umbellata (homoki ernyőke), Onosma arenaria, Alyssum tortuo-

sum, Vinca herbacea (pusztai meténg). A homokhalmokon látja meg a Cotinus coggygria, Berberis vulgaris, Rhamnus tinctoria, Linum flavum, L. hirsutum, Helianthemum nummularium subsp. obscurum (közönséges napvirág), Campanula sibirica, Cytisus austriacus, Jurinea mollis fajokat, a buckák közötti nedvesebb termőhelyeken pedig a következő fajokat: Succisa pratensis (ördögharapta fű), Astragalus dasyanthus, Cruciata pedemontana, Plantago arenaria (homoki útifű), Potentilla verna (tavaszi pimpó), Festuca duriuscula (merev csenkesz), Onobrychis viciifolia (takarmány baltacim) stb. Feljegyzi, hogy a homokhalmok sűrűn be vannak nőve, a szántóföldek termékenyek, a búza kalászai hosszúak. Dubovacról ismét feljegyzi a Rindera umbelleta fajt. Közben a Dunához ér, egy mocsárban megtalálja az Acorellus pannonicus (magyar palka) példányait. Észreveszi, hogy a homokhalmok itt már lassan elenyésznek, alacsonyak és csupaszok. Azt is megállapítja, hogy a fehértemplomi lapályon igen jó talajok vannak. Mintegy összegezésként kiemeli, hogy valamennyi eddig meglátogatott helységben eperfákat telepítettek, rendszerint a házak körül. A lakosság földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozik, selymet is előállítanak.

Június 20-án írja, hogy Fehértemplomtól északra emelkedik egy magasabb szőlőhegy, majd néhány mondattal jellemzi az itteni szőlőtermesztés módját is. Ezután a szőlőskertek flóráját ismerteti, melyben gyomnövények keverednek az eredeti, természetes növénytakaró elemeivel (528. o.). Egy helyről regisztrálja a Xeranthemum foetidumot és a Scutelleria hastifolia-t. Egy völgyben konstatálja a Ranunculus flammula (békaboglárka), a Trifolium Pancsoviense/ = T. pallidum W. et K./ (halvány here), továbbá a Trifolium rubens fajokat. A szőlők között egy száraz magaslaton megpillantja a Campanula Carloviczensis-t /=C. lingulata W. et K./ (nyelvcsészéjű harangvirág). Közli, hogy a szőlőkben sok a Physalis Alkekengi (zsidócseresznye). Egy szilváskertben gyomnövények mellett több őshonos, eredeti fajt is megfigyel pl. Campanula cervicaria (halvány harangvirág), Digitalis grandiflora, Xeranthemum foetidum, Dorycnium herbaceum, Chrysanthemum corymbosum, Silene viridiflora, Veronica teucrium, Astragalus glycyphylos (édeslevelű csűdfű) stb.

Június 21-én délután Versec felé vezet az útja. Naplójában írja, hogy az út termékeny szántóföldek között vezet, ezen számos növényfajjal találkozik. Jelen van a Prunus insititia (kökényszilva), Fraxinus ornus, Rhamnus catharticus, Crataegus monogyna, Euonymus europaeus, Ulmus minor var. suberosa, Campanula bononiensis, Nepeta pannonica (bugás macskamenta), Chrysopogon gryllus, Echium rubrum, Ornithogalun pyrenaicum, Dianthus pontederae, Cerasus fruticosus, Cytisus nigricans, Prunella laciniata, Trifolium rubens, T. alpestre, Geranium sanguineum (piros gólyaorr), Genista ovata subsp. hirsuta (érdesszőrű rekettye), Peucedanum cervaria, Chrysanthemum corymbosum, Campanula persicifolia (baracklevelű harangvirág), Peucedanum alsaticum, Inula ensifolia, Hypochaeris maculata (foltos véreslapu), Iris variegata stb. A felsorolás végén Kitaibel megjegyzi, hogy ezek a növények erdős tájakat jellemeznek. Megfigyeli, hogy az út mentén a Quercus cerris (csertölgy) ligeteket alkot. Az erdőn kívül és az erdők között sok a Hordeum hystrix. A következő mondata már arról szól, hogy a fehértemplomi piacra sok marhát hajta-

nak fel Törökországból. Ezután a mezőn észlelt fajokat sorolja fel pl. Dianthus pontederae, Vicia pannonica (pannon bükköny), Clematis integrifolia (réti iszalag), itt közbeszúrja, hogy a here zöméből széna készül, majd tovább sorolja a réten észlelt fajokat: Echium rubrum, Linum flavum, Trifolium ochroleucum, T. rubens, Cytisus albus (fehér zanót), Chrysopogon gryllus, Trinia ramosissima, Euphorbia virgata, Trifolium alpestre, T. montanum, Peucedanum alsaticum, Euphorbia villosa (bozontos kutyatej), Aster lynosiris, Dorycnium hervaceum, Trifolium pannonicum (magyar here) stb.

Június 22-én részletesen foglalkozik Versec szőlő- és gyümölcstermesztésével (531–532. o.).

Délután a Várhegyet (Schlossberg–Vršačka kula) látogatja meg. Megfigyelése alapján a szőlőskertek között mindenfelé csillámpala látható. Újból néhány érdekes növényt jegyez fel, pl. Achillea nova /=A. crithmifolia W. et K./, Sedum hispanicum? /kérdőjellel/ (deres varjúháj), Seseli hippomarathrum (szilkés gurgolya), Trifolium alpestre, Iris variegata, Fraxinus ornus, Genista ovata subsp. nervata (szőrös rekettye), Cytisus hirsutus (borzas zanót), Inula hirta, Genista tinctoria (festő rekettye), Xeranthemum annuum, Echium rubrum, Hieracium echioides (szúrós hölgymál), Campanula alliariaefolia? /=C. macrostachia W. et K./ (hosszúfüzérű harangvirág) stb.

Június 23-án a szőlőskertek közötti kőfejtőt tekinti meg. Itt csak csillámpalát lát fehér kvarctelepekkel. Feljegyzi az Aegilops cylindrica, Cleistogenes serotina (kései perje), Euonymos verrucosa fajokat, egy nedves réten pedig a Melilotus dentata (fogas somkóró) fajt.

Június 24-én a Mesic (Meszszitz) kolostorhoz megy. Innen a következő fajokat veszi számba: Tilia argentea, Acer tataricum, Lychnis coronaria, Carduus candicans (ezüstszínű bogáncs), Euonymus verrucosus, Helleborus odorus, Trifolium pannonicum, Fraxinus ornus, Tamus communis, Carex pilosa (szőrös sás), Chrysanthemum corymbosum, Lithospermum purpureo-coeruleum, Staphilea pinnata, Silene viridiflora, Lysimachia punctata (pettyegetett lizinka) stb. Megállapítja, hogy az erdő nagyon kevert, íme a fajok: Sorbus torminalis (barkócafa), Crataegus monogyna, C. nigra, Ruscus aculeatus, Cornus mas, C. sanguinea, Ulmus suberosa, Dentaria bulbifera (hagymás fogasír), Campanula rapunculoides (kánya harangvirág), Sorbus domestica, Acer campestre (mezei juhar), Bupleurum pachnospermum, Melica uniflora (egyvirágú gyöngyperje), Anthriscus nemorosa (bibircses turbolya) stb. A Kosluk hegyen rábukkan újból a Anthriscus nemorosa-ra, majd következnek: Smyrnium perfoliatum (őzsaláta), Milium effusum (kásafű), Achillea distans (nagy cickafark), Melica altissima, Asperula taurina, Geranium phaeum (fodros gólyaorr), Asplenium trichomanes (arany fodorka), Acer platanoides (korai juhar), Quercus robur, Quercus pubescens, Trifolium diffusum (buglyos here). Az elhagyott szőlőskerteket lefoglalja a Calamagrostis epigeios (siska nádtippan). A hegyen előfordul még a Campanula bonoiensis Polygonatum latifolium (széleslevelű salamonpecsét), Lychnis coronaria, Allium flavum (sárga hagyma), Dianthus pontederae, Hieracium echioides.

Megállapítja, hogy Versec vidéke teljes egészében csillámokból áll, melyek a mállás következtében barna színűek lesznek. Megítélése szerint ez az övezet

északkelettől délnyugat felé húzódik. Több völgyben az említett ásványi anyagok kimosódtak, úgy látja, hogy itt szőlőskerteket telepítettek. Megemlíti, hogy a szőlők igen szépen vannak megművelve, majd részletesen is foglalkozik a szőlőtermesztéssel (535. o.).

Június 25.

A továbbiakban a délnyugat felé elterülő legelők növényzetét írja le, pl. Salvia aethiopis, Trifolium striatum (sávos here), Echium italicum, Hordeum hystrix, Xeranthemum foetidum, Trifolium pallidum, Taeniatherum asperum (érdes hajperje), Bromus arvensis (mezei rozsnok), Crepis foetida (nehézszagú zörgőfű), Filago germanica (német penészvirág), Bupleurum tenuissimum stb. Ezután a rétek néhány növényét sorolja fel. A csatornában megtalálja a Glyceria aquatica (vízi harmatkása) és a Butomus umbellatus (virágkáka) fajokat. Ezt követően egy és fél oldalon Versec természetföldrajzi, gazdasági jellegzetességeit és egyéb érdekességeit írja le (536–537. o.).

*

Ezzel befejeződik Kitaibel Pál a mai Vajdaság területére vonatkozó naplórészlete. A további jegyzetek már a mai Románia területére vonatkoznak. Amint láttuk, a Napló áttekintést nyújt az akkor megtett út mentén észlelt természeti objektumokról és viszonyokról, elsősorban a változatos és gazdag flóráról. A tudomány mai állása szerint (S. Parabućski, M. Janković 1978), az éghajlati viszonyok figyelembe vételével, Vajdaság nagy részén a lehetséges klímazonális vegetáció, az *erdőssztyepp*, vagyis a természetes növénytakaró társulásainak zöme a *kontinentális tölgyesek* (Aceri tatarico – Quercion Zólyomi et Jakucs), valamint a *sztyepprétek* (Festucion rupicolae Soó) társuláscsoportjaiba. A florisztikai anyag, amelyet Kitaibel 1800-ban utazása folyamán közvetlen tapasztalatok alapján jegyzett fel a mai Vajdaság területéről, jelentős részében a fent megnevezett társuláscsoportok elemeit foglalja magában, és ezzel igazolja Vajdaság vegetációjának erdőssztyepp jellegét.*

Egyes, a legelőkre jellemző fajok gyakorisága pl. Althaea pallida vagy Alcea biennis 11-szer ismétlődik, a Carthamus lanatus szintén 11-szer, a Centaurea solstitialis 7-szer, az Echium italicum 8-szor stb. azt bizonyítja, hogy a XIX. század küszöbén tartományunk területének sokkal nagyobb részét borították legelők mint ma, éppen ezért volt elterjedt a legeltető állattenyésztés.

Véleményem szerint Kitaibel Pál Naplójának aktualitása, különleges jelentősége abban rejlik, hogy egy északnyugat–délkelet irányú flórametszetben ráirányítja figyelmünket a mai Vajdaság egész flórakincsére, ami útmutatás lehet a természetvédelmi tevékenység számára is. Ugyanakkor, történelmi szempontból, a Napló tájékoztat a természeti viszonyokkal kapcsolatos emberi tevékenységről is, illetve arról, miként használták és hasznosították ennek a tájnak akkori lakói a természet adottságait.

* A Fruška gorára és a verseci hegyre vonatkozó adatai is jelentősek, mert a hegyvidéki erdőtársulásokat jellemzik.

Irodalom

[1] Gombocz, E.: Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii. Budapest, 1945.
[2] Gombocz, E.: A magyar botanika története, MTA kiadása, 1936.
[3] Jávorka, S.: Kitaibel Pál. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957.
[4] Josifović, M. (urednik): Flora SR. Srbije, SANU – Odeljenje prirodno-matematičkih nauka. I–IX. Beograd, 1970–1977.
[5] Karl, J.: Kitaibel Pál. Méhes-Karl: A biológia magyar úttörői. Budapest, 1925 p. 50–58.
[6] Kovačević, J.: Botanička bibliografska građa za područja Vojvodine i Hrvatske prema mađarskoj botaničkoj literaturi. Matica srpska, Zbornik za prir. nauke br. 43. p. 191–196, Novi Sad, 1972.
[7] Parabućski, S. Janković, M.: Pokušaj utvrđivanja potencijalne vegetacije Vojvodine. Matica srpska. Zbornik za prir. nauke br. 54. Novi Sad, 1978.
[8] Priszter, Sz.: Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.
[9] Rapaics, R.: A magyar biológia története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. p. 91–97.
[10] Soó, R.: A magyar flóra és vegetáció rendszertani növényföldrajzi kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest, I–VI. (1964–1980)
[11] Zorkóczy, L.: Újvidék és környékének flórája. Újvidék, 1986.

Rezime

Botanička zapažanja Pala Kitajbela na teritoriji Bačke, Srema i Banata na pragu XIX veka

U uvodnom delu napisa autor daje kratak pregled životnog puta Pala Kitajbela mnogostranog prirodnjaka koji je delovao krajem XVIII i početkom XIX veka (1757–1817), a bavio se pored botanike još i zoologijom, geologijom, mineralogijom, hemijom, analizom mineralnih voda. Posebni značaj pridaje autor Dnevniku Kitajbela pisanom na nemačkom jeziku, a koji je izdat tek 1945 godine u redakciji E. Gombcza „Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii" u kojem Kitajbel iznosi svoja zapažanja sa istraživačkih putovanja u Panonskoj niziji i u susednim područjima. Ta zapažanja obuhvataju stene, minerale, tlo, floru, neke geografske objekte, istorijske podatke, rad ljudi itd., prema tome sredinu u kojoj se kreće Kitajbel posmatra u celini sa svim elementima zajedno.

Prema autoru ovog članka od naročitog interesa je onaj deo Kitajbelovog Dnevnika koji iznosi njegove utiske i zapažanja sa teritorije Vojvodine: „Iter banaticu primum 1800". U ovom članku daje se skraćen izvod Kitajbelovog Dnevnika koji je vodio putujući kroz Vojvodinu. Taj put je trajao od 31-og maja do 25-og juna. Sa teritorije Vojvodine Kitajbel navodi oko 500 vrsta cvetnica. Pravac puta je bio sledeći: Subotica – B. Topola – T. Vrbas – Zmajevo – Novi Sad – Fruška gora – Zemun – Pančevo – južni rub Deliblatske peščare – Bela Crkva – Vršac.

Treba naglasiti da se biljne vrste u ovom prikazu iznose po današnjoj nomenklaturi.

Prema mišljenju autora ovog napisa aktuelnosti i značaj Kitajbelovog rada u odnosu na Vojvodinu je u tome – što navedene biljne vrste potvrđuju mišljenje o šumostepskom karakteru flore i vegetacije Vojvodine. A često ponavljanje nalaza nekih vrsta karakterističnih za pašnjake ukazuje na to da su pašnjaci u ono vreme zauzimali mnogo veće

površine nego danas. Ovaj floristički presek Pokrajine u pravcu severozapad jugoistok slikovito ilustruje raznovrsnost i bogatstvo flore Vojvodine i u isto vreme daje i putokaz aktivnostima na polju zaštite prirode! U istorijskom pogledu podaci iz Dnevnika pokazuju kako je tadašnje stanovništvo ovoga kraja koristio bogatstva prirode.

Summary

Botanical Observations of Pal Kitaibel on the Territories of Bačka, Banat and Srem at the Beginning of the XIX Century

In the introductory part of this article the author gives a short survey of Pal Kitaibel's life, a multilateral naturalist whose activity spread from the end of the XVIII century to the beginning of the XIX century (1757–1817). Besides botany, he was engaged in zoology, geology, mineralogy and chemistry, as well as analysis of mineral waters. The author pays a particular significance to Kitaibel's DIARY written in german and published not until 1945. in edition of E. Gomboc „Diaria Itinerum Pauli Kitaibeli". He presented his observations form his expeditions in Pannonian lowlands and neighbouring areas there. The observations include rocks, minerals, soil, flora, some goegraphic objects, historical datas, work of the people etc. therefore, the whole environment in which he was moving Kitaibel observed on the whole, together with all these elements.

According to the author of this article, the most interesting part of Kitaibel's DIARY is that in which he describes his impressions and observations from the territory of Vojvodina: „Iter banaticu primum 1800".

In the article is also given a short account of Kitaibel's DIARY kept during his voyage throughout Vojvodina. The voyage started on the 31. May and ended on the 25. June. Kitaibel cited about 500 kinds of seed plants gorwing throughout Vojvodina. The route was the following: Subotica – B. Topola – T. Vrbas – Zmajevo – Novi Sad – Fruška gora – Zemun – Pančevo – the south edge of Deliblatska peščara – Bela Crkva – Vršac. It has to be pointed out that the kinds of the seed plants in the survey were presented according to the current nomenclature.

The significance and actuality of Kitaibel's work lies, according to the author, in the cited proofs which confirm the opinion that the main characteristics of the flora and the vegetation in Vojvodina are steppe and forest land.

Frequent repetition in finding some kinds of seed plants characteristic for pastures seized at that time a much larger area than today.

This floristic section of the region in the direction north-west and south-east presents a picturesque illustration of the diversity and richues of the flora in Vojvodina, offering at the same time a trend in the activities which should be carried out on the field of protecting the nature.

From the historical point of view, the Diary gives informations about the ways the population of the area used the natural resources.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

Book review

A MULTINACIONÁLIS TÁRSASÁGOK DOMINANCIÁJA

Žarko Mrkušić–Ana Petrić-Mrkušić: *Dominacija multikompanija. Nevojno osvajanje sveta.* Otokar Keršovani, Opatija, 1988

Dr. Žarko Mrkušić és dr. Ana Petrić-Mrkušić, A multinacionális társaságok dominanciája c. könyv szerzői a nemzetközi gazdasági viszonyok ismert szakemberei. Ez a mű, amely a korszerű – és nemcsak gazdasági – világ egyik legaktuálisabb jelenségével foglalkozik, a világgazdaság, valamint a multinacionális társaságok legújabb fejlődési irányvonalaira irányuló sokéves termékeny kutatómunkájuk eredménye.

A közgazdaságtan hazai szakértői J. Stanovnik, D. Pirec, I. Fabinac, F. Černe, R. Štajner, M. Vojnović, Lj. Adamović, M. Svetličić, Z. Truputec, Đ. Popov és mások az utóbbi évtizedekben már foglalkoztak a multinacionális társaságok tevékenységének minőségi és mennyiségi, gazdasági és társadalmi effektusaival.

Figyelembe véve a multinacionális társaságok mind fokozottabb jelenlétét, továbbá az általuk kiváltott jelenségek dinamikáját és összetettségét csak üdvözölhetjük ennek az érdekes, aktuális és eredeti könyvnek a megjelenését.

A szerzők tájékoztatnak bennünket arról, hogy Amerikában és Európában vannak olyan központok, amelyekben a multinacionális társaságok elméletével mint a közgazdaságtan külön szegmentumával foglalkoznak: a Harvard Business School és a Massachusetts Institute of Technology Amerikában, valamint a Cambridge-i és az Oxfordi Egyetem Európában. A felmerülő kérdések sokrétűsége miatt azonban sokkal szélesebb, multidiszciplináris – szociológiai, pszichológiai és politikológiai – megközelítésre van szükség.

Ki kell emelnünk, hogy az e témával foglalkozó hazai irodalomban az utóbbi évtizedben egy új minőség figyelhető meg – a multinacionális társaságok elemzésében az ideológiai színezet túlhangsúlyozásának elmaradása; korábban ez az ideológiai színezet dominált a multinacionális társaságokkal foglalkozó szakirodalomban. A multinacionális társaságok pozitív és negatív tevékenységéről folytatott széles körű termékenyen viták helyett a hangsúly mindinkább funkcionálásuk, lehetőségeik és hasznuk objektív áttekintésén van, valamint a velük való együttműködés elemzésén. A multinacionális vállalatok a korszerű világ realitásai, jelenlétük egyre kifejezettebb, ezért mind kevésbé kerülhetők meg és becsülhetők le.

Ez a nézet és szándék jellemzi a szóban forgó művet is. A szerzők az előszóban elmondják, hogy a korszerű világgazdaság valójában a multinacionális társaságok gazdasága, amely a 80-as évek kezdetén a világ termelésének a felét, a világ kereskedelmének kétharmadát és a technológia nemzetközi átvitelének háromnegyedét ölelte fel. Az államok

közötti gazdasági viszonyok klasszikus internacionalizálása helyett a multinacionális társaságok révén a termelés, a technológia és a kereskedelem is internacionalizálódott.

A szerzők a bevezetőben csak röviden térnek ki a környezetre, amelyben a multinacionális társaságok tevékenykednek, és a jelenlegi világgazdasági helyzet sajátosságaira. A XXI. század küszöbén a kapitalista világgazdaságot számos paradoxon jellemzi: a recesszió-infláció, a fejlettek és a fejletlenek közötti szakadék mélyülése, az előbbiek ipari késztermékeinek és az utóbbiak nyersanyagainak ára közötti különbség növekedése, az óriási dinamikus potenciál ellenére a kapitalizmus válsága, az ökológiai problémák, a béketörekvések és a technológia jórészt katonai célú fejlesztése, az új technológiai forradalom pszichológiai-szociológiai aspektusai, a technika és az ember lényege közötti antagonizmus, a technika kultusza és a technikától való félelem fokozódása stb.

A multinacionális társaságok megjelenése lényegesen megváltoztatta a nemzetközi gazdasági viszonyokat, új, minőségi elemekkel gazdagítva azokat. Működésük fő jellemzői magából a kapitalizmus történelmi fejlődésének logikájából, illetve nemzeti és nemzetközi méretű reprodukciójának törvényszerűségeiből következnek. Ismeretes, hogy a termelés kapitalista módja változást idéz elő a nemzetközi piacon, de különösen a fejlett országok egymás közötti, továbbá a fejlett és a fejlődő országok közötti viszonyokban. Ez utóbbi viszonyok alapvető sajátossága az egyenlőtlen csere. Ezeknek az egyenlőtlenségeknek a spektruma különösen a multinacionális társaságok révén jut kifejezésre, és különbözik a kapitalizmus korai szakaszában megnyilvánuló egyenlőtlenségtől. Különbözik, mint ahogy minőségi különbség van a társaságoknak a klasszikus imperializmusban és a késői kapitalizmusban való fejlődése és szerepe között is.

Lenin az imperializmusról mint a kapitalizmus utolsó stádiumáról beszélt, parazita, járadékos, illetve túlhaladott kapitalizmusnak nevezve azt. A második világháború után ez a rendszer azonban erőteljes gazdasági fellendülést ért meg, sikeresen ellenállt a válságoknak és rugalmasan alkalmazkodott a világpiac feltételeihez. Egyesek véleménye szerint az imperializmus jellemzői Lenin óta mit sem változtak: míg a kapitalizmusnak kezdetben támadó szerepe volt, napjainkban védelmi dimenziója is erősödik előnyeinek megóvása érdekében; a korszerű kapitalizmusban a változásokat épp a kapitalizmus megőrzésének kényszere idézte elő (participáció és hasonlók).

A korszerű kapitalizmus jellegzetességei elsősorban a multinacionális társaságok működéséhez köthetők. Ezek a társaságok decentralizálták a munkafolyamatokat, kihasználva az egyes országok gazdálkodási feltételeiben rejlő különbségeket (habár napjainkban a komparatív előnyök nem jelentenek olyan fontos kritériumot mint korábban), és centralizálták a profitot. A multinacionális társaságok expanziójának egyik fő meghatározója épp a tőke harca a profitráta csökkenő tendenciája, mint a kapitalizmus ellentmondásainak koncentrált kifejeződése ellen. A korszerű kapitalizmus hozzájárult a termelőerők óriási fejlődéséhez, a profitráta csökkenő tendenciája pedig ennek a kifejeződése. Mivel a profitráta csökkenése az értéktöbblet növelésével kompenzálható, a korszerű körülmények között különleges jelentőséget kap a profitráta csökkenésével ellentétes hatású tényező, éspedig a külkereskedelem, ami napjainkban a termelés transznacionalizációjának különböző formái útján valósul meg. A fejlett országok sikerrel idomították a világ többi részét a tőkés termelési mód fejlesztési céljaihoz és gyakorlatilag egymás közti együttműködéssel – különösen a fejlődő országok esetében – realizálják az iparilag fejlett országok fejlesztési koncepcióit, értékesítik előnyeiket, és oldják meg saját, nem pedig a fej-

lődő országok problémáit. A világgazdaság szubjektumainak eddigi konstellációja nem tudta izgazságosabb módon rendezni a fejlett és fejletlen területek közötti viszonyokat, ezért az ENSZ 15 évvel ezelőtt meghozta az új nemzetközi gazdasági rendről szóló rezolúciót, de ennek máig nem születtek jelentősebb eredményei. E konceptusnak kellett volna megakadályoznia az egyenlőtlenségek további elmélyülését és hasznosítania e folyamat politikai implikációit a nemzetközi gazdasági viszonyokban. A nem ekvivalens csere végső konzekvenciái, amit Ricardo, különösen pedig Marx világosan kifejtett, a korszerű feltételek között a fejlődő országokra nézve még rombolóbb hatásúak. A fejlődő országok – az elsődleges termékek exportálói és a másodlagos termékek importálói – kárára nyitott árolló a fejlődő országok nemzeti gazdaságának egy részét átömleszti a fejlett országokba. A szerzők szerint a gazdagok egyre gazdagabbá, a szegények egyre szegényebbé válnak. Tekintettel az országok közötti egyre növekvő multipoláris függőségre, az új nemzetközi gazdasági rend a fejlett országok fejlődők iránti nagyobb felelősségét feltételezi. A fejlettek ugyanis a jelenlegi tarthatatlan viszonyok közepette is az egyenlőtlenségeket igyekeznek konzerválni. A fejlett országoknak tudomásul kell venni, hogy az új nemzetközi gazdasági rend létrehozása közös érdek, hogy a világ fejlődése nem alapulhat a fejlődő országok kizsákmányolásán, csakis a világ e részének fejlesztésén. A fejlett országok csak úgy érhetnek el magas növekedési rátát, ha megnövekszik a fejlődők vásárlóereje. Ezt a multinacionális társaságoknak is szem előtt kell tartaniuk és meg kell változtatniuk a fejlődő országok iránti álláspontjukat. Hogy miként alakulnak a dolgok – a fejlődő országok javára vagy kárára –, az a fejlődő országok erőfeszítéseitől, a saját erejükre való támaszkodástól és a politikai erőviszonyok változásától függ a fejlett országokban. Ez utóbbira belátható időn belül nem igen lehet számítani, mert a leopárd ugyan változtatja foltjait, de továbbra is leopárd marad" (Dunning).

A szerzők ezután felsorolják a fejlett és fejlődő országok közötti egyenlőtlenség fő, egzogen tényezőit: 1) a másodlagos termékek ára nem flexibilis és növekszik, az elsődleges termékek ára viszont flexibilis és csökken; b) a nemzetközi monetáris rendszer egy nemzeti valután alapszik, és az egész világ e kulcsfontosságú valuta országának gazdaságpolitikájától függ; c) az ingadozó valutaárfolyamok jelenlegi rendszere; d) a nem amerikai világ monetáris tartalékainak jelenlegi struktúrája, amely a dollár jegyében alakul és meghaladja a 75%-ot; e) a nemzetközi tőkepiac, különösen a kötvények piaca; f) a multinacionális társaságok működése, a technológia átvitele és a hajózási konferenciák tevékenysége. A szerzők külön rámutatnak arra, hogy a technológia átvitele műszaki együttműködés keretében kellene hogy történjen, a valóságban azonban a technológia kommercializálódásáról van szó. A multinacionális társaságok rendszerint az elavult technológiát adják át, azt, amelytől a fejlett országok ökológiai okokból szabadulni kívánnak, és a termelési folyamat kevésbé fontos fázisait, a stratégiai jelentőségűek viszont a multinacionális társaságok kezében maradnak. Egyes esetekben kevésbé fejlett országokban helyeznek el olyan nagymértékben automatizált technológiákat, amelyeket folyamatosan, megszakítás nélkül üzemeltetni kell, amire a fejlett kapitalista országokban nincsenek meg a feltételek. A szerzők a multinacionális társaságok és a fejlődés, illetve az egyenlőtlenség elemzésekor szólnak a szakemberek kiáramlásáról is a fejlődő országokból, valamint arról, hogy a fejlődő országokban a hivatalos fejlesztési segélynek csak mintegy 20–25%-a irányul a technológia-átvitelre és a szakkáderek finanszírozására.

A szerzők a multinacionális társaságok anatómiájának tágabb kontextusát elemezve megállapították, hogy azok a tudományos és műszaki forradalom

eredményeinek terjesztésén keresztül a world looking koncepciót fejlesztik, mert a technológia átvitelének háromnegyede a multinacionális társaságok hálózatán keresztül történik, de legalább ilyen fontos tényezői a korszerű kapitalizmus mint központ – de a központ–periféria közötti viszony – ellentmondásainak is.

A multinacionális társaságokon keresztül a transzindusztriális társadalomig című fejezetben a szerzők kifejtik azt a nézetüket, miszerint eleddig négy és nem pedig három technikai forradalomról beszélhetünk; hogy mi már tulajdonképpen a posztindusztriális társadalomban élünk, amely az automatizáción és a robotizáción keresztül az indusztrializáció harmadik szakaszába – a transzindusztriális társadalomba – vezet. Megállapítják, hogy az életre a korszerű hiperindusztriális vagy posztindusztriális társadalomban az ember nincs sem pszichikailag, sem szociológiailag felkészülve, de hogy éppen ez lesz a jövendő expanzió váza: Az egyensúly megteremtése saját magunk között, magunk és más népek között, a népek és a természet között. Ez a lényege I. Robertson *Sane, Human, Ecological Future* modelljének. Robertson szerint a transzindusztriális társadalomnak tervszerű participáción és kölcsönös tolerancián alapuló társadalomnak kell lennie, amely elveti az olyan alternatív modelleket, amelyek az eljövendőt vagy a jelenhez hasonló, vagy explozív-katasztrofális, vagy totalitáris és hiperexpanziós társadalomként láttatják (147. o.). A szerzők hangsúlyozzák, hogy valójában a transznacionális gazdasági rendszer képviseli majd a lét(ezés) (being) forradalmát a birtoklás (having) eddigi forradalmaival szemben (149. o.).

A szerzők a nemzetközi munkamegosztás transznacionalizációjáról szólva rámutatnak arra, hogy a termelés tényezői között az intellektuális tőke válik a legnagyobb profitot hozó tőkévé. A tudás az új termelőerők váza, a gazdaság növelésének, de ugyanakkor a kizsákmányolásnak az eszköze is. Mivel a multinacionális társaságokban rendkívül nagy a tudás és a technológia koncentrációja, ezért ezek jóval hatékonyabban gazdálkodnak mint a nemzeti jellegű rendszerek. Rámutatnak arra, hogy a multinacionális társaságok szerepe a gazdasági rendszer kreálásában megnövekedett, és hogy ez a tendencia a jövőben is érvényesül. A multinacionális társaságok nagy rendszerei mind nyíltabban – nem katonai úton ugyan –, de gazdasági háborút folytatnak a világ jövedelmének újrafelosztásáért.

A szerzők közlik a nemzetközi szempontból jelentősebb multinacionális társaságok ranglistáját az 1984. év kezdetén, felsorolják a 236 legnagyobb multinacionális társaságot, amelyek közül 83 amerikai és 153 nem amerikai. A legnagyobb multinacionális társaságok közül 29 az elektronikai iparhoz, 24 a kőolajiparhoz, 34 a vegyiparhoz, 6 az acéliparhoz, 20 a gépiparhoz, 15 a villamosiparhoz, 18 a gyógyszeriparhoz, 13 a gépkocsiiparhoz, 14 az élelmiszeriparhoz, 3 a dohányiparhoz és 19 a bankrendszerhez tartozik; az ágazati megoszlás a modern világgazdaság sajátosságait tükrözi, amely szerkezetét tekintve a 80-as években lényegesen eltér a hetvenes évek elejének gazdaságától. Újabban az idegenforgalom terén is multinacionális társaságok jönnek létre; 1986-ig 19 ilyen transznacionális korporációt jegyeztek be, és számuk továbbra is nő. Az anyaországok szerinti megoszlást tekintve ezek közül 34 székhelye az USA-ban, 10 Angliában stb. van.

A befejező fejezetekben a szerzők a multinacionális társaságok fejlődésének további irányvonalait, új stratégiájukat és a multinacionális társaságok esetleges átalakulásának forgatókönyvét taglalják. Tekintettel a gazdasági ügyletek válságára, amely az egész világon tetten érhető, a multinacionális társaságok új tendenciákat érvényesítenek: rugalmasabban alkalmazkodnak a Harmadik Világ országainak különösen pedig a szocialista országok szociális, kulturális, politikai

és gazdasági helyzetéhez és új tevékenységi formákkal lépnek fel.

A multinacionális társaságok társaságon belüli és társaságok közötti nemzetközi munkamegosztása és az ipari kooperáció – amelyet főleg a multinacionális társaságok szerveznek – következtében a nemzetközi munkamegosztás a nemzetek közötti munkamegosztás helyett egyre inkább a multinacionális társaságok affiliációi közötti, a társaságon belüli vagy maguk a társaságok közötti munkamegosztássá válik. A szerzők ismertetik az ipari kooperáció különleges formáit, amelyek az utóbbi húsz évben alakultak ki (pl. a tripartitum jellegű ipari kooperációkat, amelyekben Kelet-Európa, Nyugat-Európa és Észak-Amerika és egyes fejlődő országok gazdasági szervezetei vesznek részt). Az ilyen jellegű együttműködést a következő típusú szerződések szabályozzák: a „közös vállalat" típusú, a licencen alapuló, az igazgatásról szóló, valamint a „termék a kézben" típusú szerződések.

„A transznacionális korporációk a volumen- és a területgazdaságtan törvényszerűségei alapján mindinkább világkorporációkká válnak az anyaország ellenőrzését az ENSZ ellenőrzésével váltva fel. Az anyaország ellenőrzése ugyanis egyre inkább a társaságok fejlődésének kerékkötőjévé válik az anyaország profitátviteli törekvései miatt. Az anyaország e törekvése és a transznacionális korporációk arra irányuló érdekeltsége közötti ellentmondás, hogy a profitot korporációs hálózatuk további bővítésébe fektessék, azzal a következménnyel jár majd, hogy a transznacionális korporációk mind kevésbé lesznek transznacionálisak, és mindjobban nemzetközivé válnak, amelyek többé nem kívánnak különbséget tenni az anyaország és a házigazda szerepét betöltő országok között, mert ez utóbbiak képezik a korporációs hálózat további bővítésének alapját" – írják a szerzők (248. o.).

A könyv elemzésmódját és problematikáját tekintve mind a marxista elmélet, mind a jelenkorra vonatkozó ismereteink bővítése szempontjából igen jelentős mű.

Danica DRAKULIĆ
Balázs Art Valéria fordítása

MODERNSÉG ÉS POSZTMODERNIZMUS

Jürgen Habermas: Filozofski diskurs moderne.
Dvenaest predavanja. Globus, Zagreb, 1988

A szóban forgó mű a 60 éves Jürgen Habermas (1929. VI. 18-án született) hatodik szerbhorvát nyelven megjelent könyve. Ennek alapján úgy vélhetjük, hogy munkássága jelen van országunk szellemi és társadalomtudományi életében. Ez azonban mégsincs egészen így. Tanulmányait ugyan folyóiratok és tematikus tanulmánykötetek is közlik, mint előadó és tanácskozások részvevője is megfordult nálunk, mégsem vonható le egyértelműen ez a következtetés. Részben azért, mert társadalomtudományunk egészében véve „fázis-késésben" van a nyugatnémet szociológusokat illetően. Sokak számára még Ralf Dahrendorf és René König az alapvető reprezentáns, a többi szociológus még fiatalabb nemzedéknek számít. A másik lehetséges ok az, hogy Habermas, akárcsak az 1979-ben elhunyt Herbert Marcuse, nem minősítette magát sem szociológusnak, sem filozófusnak. Mindketten kidolgozták „kritikai társadalomelméletüket", és kritikai gondolkodóknak vagy társadalomkutatóknak tekintették magukat. Így azután nehéz volt szakterület szerint beskatulyázni őket. Néhány idősebb hazai szerzőnk idegenkedett sok vonatkozásban újszerűen felvetett nézeteitől, pl. a nyilvánosság és közvélemény szerepéről (1962), a törté-

nelmi materializmus általa elképzelt rekonstrukciójáról (1976) a fő művében *A kommunikatív cselekvés elmélete* címűben (I–II. 1981), valamint a tíz évvel korábban megjelentetett előtanulmányában kifejtett nézeteitől. Tekintettel arra, hogy Habermast általában (jogosan) nem-marxistának, csak a marxizmushoz közelállónak tartják, a szocializmuskép reformjának napirendre kerüléséig váltakozó volt az érdeklődés az iránt, hogy hogyan látja Habermas a nyugati „baloldali irányzatú" értelmiség kimagasló képviselőjeként a posztindusztriális tőkés társadalom jelenét és jövőjét.

Röviden és tömören Danko Grlić úgy jellemzi Habermas szociológiáját, hogy az – ellentétben „a konzervatív szociológiával", amely Habermas megfogalmazásában „a folyamatban lévő történések leírását és hatását" hozza előtérbe – az általa értelmezett „kritikai szociológia" révén a társadalmi gyakorlat a történelmi lehetőségek és a jövő felé fordul. A filozófia terén tagadja a társadalmilag független, tárgyilagos értékrendre alapozott semleges tudományos megismerését. Ezért a filozófia Habermas szerint a tudomány síkján fennmarad kritikaként. De társadalomelmélete, amely a társadalom önismeretéhez járul hozzá, nemcsak hogy képtelen tagadni a filozófiát, de nem kezelheti azt csak az emberrel kapcsolatos kritika módszereként sem, mert a filozófia mint megismerés megfosztaná magát teljes szerteágazó tartalmától: így szükségszerűen visszakanyarodik a konkrét valósághoz.

A szóban forgó Habermas kötet alcíme utal arra, hogy olvasóját tizenkét egyetemi előadás keretében tájékoztatja az utóbbi két évszázad modernségfelfogásának alakulásáról. A modernség öntudatosulásának és önkifejezésének felvázolása után (I. fejezet) Hegel modernség-értelmezését elemzi (II. fejezet), majd az őt követő három lehetőséget a baloldali hegeliánusok, a jobboldali hegeliánusok és Friedrich Nietzsche útkeresését és felfogását (III. fejezet), külön pedig Nietzschét tárgyalja részletesen (IV. fejezet), a fordulópontot jelentő gondolkodót és a posztmodernizmus megalapozóját.

*

A könyv egyik recenzense, Hotimir Burger professzor, a kötethez írt bevezető tanulmányában („Szubjektumközpontú") filozófia és a kommunikatív interszubjektivitás – VII–XXIX. oldalig) felhívja a jugoszláv olvasó figyelmét arra, hogy Jürgen Habermas 1984-ben megjelent műve, amely egy év alatt három kiadást ért meg, a látszat ellenére nagy talányt rejt magában. Bár a kötet igen olvasmányos, ugyanakkor komoly összpontosítást és elmélyülést igényel, mert többsíkú.

Hotimir Burger a következő három rétegre hívje fel a figyelmet: az első, amely kézenfekvő és mindenki számára elfogadható, hogy Habermas művét egyszerűen úgy fogjuk fel mint az újabbkori filozófia történetét a szerző ismert és több alkalommal kifejtett kommunikatív cselekvés elmélete szemszögéből. Habermas részletesen kifejti a modernség értelmezését Hegeltől kezdve korunk képviselőiig mint Heidegger, Foucault, Derrida. Ahogyan Burger hangsúlyozza „az erudíció teljes vértezetével" mutatja be, hogy milyen filozófiai következtetéseket mutat fel „a modernség paradoxonja." A taglalás célja nem egyszerűen a bemutatás és megértetés, hanem a követett irányelvek felülvizsgálása, amelyeket Habermas másmilyen választási lehetőség, az ő általa meglátott alternatíva szempontjából rekonstruál, természetesen hipotetikusan.

A második réteg szorosan összefügg az elsővel: Habermas kedvelt és a maga részéről is szerteágazóan értelmezett kommunikatív cselekvéselméletére alapozva kifejti saját, be nem következett és ezért csak hipotetikus alternatíváját. A harmadik síkon a szerző feltárja, hogyan kellene viszonyulni a modernség tételes tartalmai iránt, amelyek magukba foglalják, újratermelik és még nagyobb

fajsúlyt biztosítanak a kommunikatív cselekvés számára. Kifejti azt is, hogy az ilyen cselekvés alapján milyen felismerések lehetségesek jelenkorunk világára vonatkozóan. Ez a felismerés – emlékeztet a szerbhorvát kiadás bevezető tanulmányának írója, –, már öt évvel a tárgyalt könyv megjelenése előtt, 1980-ban tetten érhető abban a díszelőadásában, amelyet az Adorno-díj átvételekor tartott „A modernség, mint befejezetlen projektum" (VII–VIII. o.) címmel.

Földényi F. László a szóban forgó Habermas kötetről írt kritikájában Habermasról megállapítja, hogy amellett, hogy „az európai kultúra válságának kihívására egy gondolati *rendszer* felépítésével felel", és "a modernség fogalmának filozófiai megalapozottságú elemzésével kecsegtet", Habermas szerint a lehetséges útkeresésben" a modernség filozófusai következetesen a rossz utat választották" (Valóság, 1986/12. sz., 102–103. o.).

A mű fő értéke abban rejlik, ahogyan azt Habermas ismerői sorra hangsúlyozzák, hogy ebben a témakörben (a modernség fogalmának filozófiai tárgyalásában) az általa továbbfejlesztett és részben megalapozott kritikai társadalomelméletét, amely a kommunikatív cselekvés elméletére alapszik, és amelyet Burger szerint 3 kötetes fő művében (A kommunikatív cselekvés elmélete, I–II. kötet, 1981 és Előtanulmányok és eredmények a kommunikatív cselekvés elméletéhez, 1984) már előzőleg kifejtett, ezúttal a filozófiatörténet területére is alkalmazza.

Ezért a könyv megértéséhez felesleges azon töprengeni, hogy kiket hagyott ki Habermas az utóbbi két évszázad jelentős és kevésbé jelentős filozófusainak áttekintéséből és a modernségre vonatkozó nézeteik tárgyalásából. A szerző mindenesetre nem a filozófiatörténész szemszögéből közelít témájához (pl. már a mű elején Hegelt önmagából ismerteti és magyarázza, Hegel ismerőinek minden bizonnyal nagy megrőkönyödésére Fichte és Schelling nézeteit kevésbé veszi számba, ugyanakkor Kant gondolatmenete és kategóriavilága bőségesen jelen van az egész kötetben párhuzamként, de ellenpontként is), hanem az általa kidolgozott kommunikatív cselekvés elmélete szemszögéből méri fel a filozófiai gondolkodás modernségét, sajátosan értelmezve a modernség fogalmát is. Ezt a sokirányú elméletet Hotimir Burger a következő három alapvető kérdéskörre zsugorítja, amelyek körvonalaiban elfogadható módon érzékeltetik Habermas gondolatvilágát: 1. *A kommunikatív racionalitás kérdésköre*, 2. *A társadalom kettős rétegének felfogása*, amely összekapcsolja a „rendszer" és az „életvilág" kategóriáit, s végül 3. *A modernség elmélete*, mert a kommunikatív cselekvés elmélete révén lehetővé kell tenni „az élet összességének konceptualizálását a modernség paradoxonja alapján értelmezve" (VIII. o.).

Megjegyzendő, hogy Habermas eltér a társadalom kategóriájától – amelyet Marx a sokrétű társadalmi viszonyok és társadalmi képződmények összességeként fog fel úgy, hogy a termelési viszonyok rendszerint meghatározó elemet képviselnek –, s ehelyett a szintén sokrétű kommunaktív cselekvést tartja lényegesnek, amelyet az egyének, emberi csoportok és intézmények valósítanak meg az élet sokrétű folyamatai során. Ezért az élet bármely megnyilvánulását vizsgálja is Habermas a kommunikatív cselekvés elmélete alapján, az életet mindig a maga teljes komplexitásában értelmezi, ezért óvakodni kell attól, hogy az elnevezés által sugallt leegyszerűsítés vagy bizarrság csapdájába essünk.

*

Az előszóban Habermas utal a már említett díszelőadására, amelyet az Adorno-díj átvétele alkalmával tartott 1980 szeptemberében és amelynek már a címe is kimondja, hogy a modernség befejezetlen törekvés és folyamat. Ugyanakkor első előadásában hivatkozik Max Weber *A protestáns etika* című jelentős

alkotására, amelyben felveti a kérdést, hogy „Európán kívül miért nem terelődött... a racionalizálás pályájára sem a tudomány, sem a művészet, sem az állam- és gazdaságfejlődés úgy, ahogyan Nyugaton történt". Egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy Weber a nyugati racionalizmus belső tartalmi elemeit hangsúlyozza, méghozzá nem a nyugat-európai kultúrát elsősorban, hanem mindenekelőtt a modern társadalmi struktúrák fejlődését.

Habermas azonkívül, hogy eleve elhatárolja magát attól, hogy lezárt folyamatként tárgyalja a modernséget, és hogy végleges következtetéseket vonjon le, még három körülményre hívja fel a figyelmet: a modernséget filozófiailag tárgyalja; a kultúrát a maga összességében tekinti, és nem tér ki külön a művészeti megnyilatkozásaira, tehát nem tárgyalja a művészetekben megnyilvánuló modern és posztmodern felfogásokat és kifejezésmódokat (a szerző e tekintetben J. F. Lyotard könyvére, a *La condition postmoderne*-re, Paris, 1979), hívja fel a figyelmet, a modernség politikai vonatkozásaival pedig külön kötetben, a *Die Neue Unübersichtlichtkeit*-ben foglalkozik (szintén 1985-ben jelent meg) így az kiegészítése a modernség filozófiai tárgyalásának.

Az ismertetésünk tárgyát képező kötet Habermasnak az 1983-as év nyári és az 1983/84-es tanév téli szemeszterében tartott egyetemi előadásait tartalmazza, amelyek azután keletkeztek, hogy a bajorországi Max Planck nevét viselő jövőkutató intézetből (Starnbergből, ahol 1971–1981 között társigazgató volt Carl Friedrich von Weizsäckerrel) visszatért a Majna-Frankfurti Egyetemre a filozófia és szociológia professzorának. (Mint vendégelőadó megfordult Párizs, Ithaka és Boston egyetemén, ahol könyve egyes fejezeteit előadásai során ismertette, és megvitatta az ottani egyetemi hallgatókkal és tanárokkal.)

Habermas modernség-kategóriája mellett megismerhetjük a szerző szintén sajátságosan értelmezett racionalitás fogalmát, amelyet a modernség tartozékának tekint. Ez a racionalitás látszólagos, de tényleges ellentmondásokhoz is vezet a postmodern kultúra megnyilvánulásainak tárgyalása során. Nem vonja kétségbe a kultúrának a posztmodernizmus elvein létrejött eredményeit, de azokkal nem azonosul, csak egyszerűen mint létezőt és életünk kultúrája szempontjából lényegeset tudomásul veszi, és részletesen elemzi – elsősorban filozófiai, méghozzá a hipotetikus alternatív útválasztás szempontjából. Ezért is tulajdonít olyan nagy jelentőséget Nietzschének, de végkövetkeztetése az, hogy Nietzsche végeredményben nem kínál kiutat a polgári társadalomból, ezért Habermas szerint alternatíva-választása terméketlen.

Hangsúlyozni kell, hogy Habermas saját racionalizmusát szembehelyezi Horkheimer és Adorno negatív dialektikájával, és általában a túlsúlyban lévő nyugat-európai racionalizmussal.

Marx gondolatmenetét követve Habermas a racionalitás értelmezésekor végső vonatkozásban szem előtt tartja a szocializmus eszméjének kibontakozását, hogy felül lehessen emelkedni a kapitalizmus egydimenziós racionalizációs folyamatain. Az egydimenzionalitás Habermas értelmezésében annak az uralmát jelenti, amit kognitív-instrumentális szempontnak nevez. Számára a szocializmus sem idealizált utópia, de Marx gondolatmenetével azonosan vagy legalábbis rokon módon véli, hogy az emberiség gazdasági, politikai stb. alrendszeren belül létezik és fejlődik, de szerinte nem jönnek többé létre a destruáló kommunikatív, strukturált életviszonyok. Ezért távlatban elvetendő a jelenlegi logika kényszere – amely napjainkban a korszerű technika esetében a legszembetűnőbb –, miszerint a természet, az ember és a társadalom feletti korlátlan uralom ténye és eredménye az emberiség boldogabb jövőjének tényleges előfeltétele és követelménye.

Ezzel a nézettel kapcsolatos Habermas etikai felfogása is: mindaddig, amíg

a hagyományos etika arra volt ítélve, hogy emberközpontú (antropocentrikus) legyen, az emberiség történelmében semmi sem volt rémségesebb mint ez a lényegében represszív antropocentrizmus. Még nem vagyunk kellőképp tudatában (különösen ott, ahol ez az antropocentrikus etika, ami szerinte nem más mint „kollektív emberi önzés", még nem váltotta ki a rossz lelkiismeret érzetét), hogy egy új konszenzuális etika kialakulási folyamatába lépünk. Ez az etika tudatosítja majd, hogy „beszélők" is vagyunk, de egyben mások „meghallgatói" is, ahol a „beszéd" – Habermas értelmezése szerint – sokrétű kommunikatív cselekvést jelent. A szenzuális etika a filozófia szerepét is megváltoztatja a kulturális és a társadalmi életben, mert elveszti azt a vélt pozícióját, hogy ő (a filozófia) a megismerés és az értékmeghatározás letéteményese; már nem töltheti be a döntőbíró szerepét az esztétika, a megismerés és más kérdések esetében.

A konszenzuális etika dominanciájának kialakulását Hotimir Burger azzal vonja kétségbe (XXIV. o.), hogy szerinte Habermas koncepciójának legnagyobb fogyatékossága abból ered, hogy elméleti meggondolások alapján szeretné biztosítani a megegyezés és a társadalmiasulás dominanciáját, valamint azokat a kisugárzásokat, amelyek a nyelvi érintkezés következményei, de ugyanakkor kizárná magának az életnek az újratermelését és minden mást, ami ehhez szorosan kapcsolódik (szükségletek, érdekek, önfenntartás) az „életvilágból" amely pedig megelőzi a kommunikatív cselekvést. Vajon milyen az a „mindennapiság" – veti fel a kérdést Burger – az „élet újratermelése" nélkül, és amelyet a tőkével azonos rendszerbe „deponálnak"? Mennyire és hogyan képes egy így leszűkült „életvilág" ellenszegülni a „rendszernek", vagyis a gazdaságnak és a társadalomnak a maga olyan törékeny általánosságaival mint amilyen a „diffúz tudat", amely csak jelzi a bekövetkezendő önszerveződést, amennyiben magába a rendszerbe nem lehetséges erőteljesebb ellenszegülési tényezőt telepíteni.

Gajo Petrović sokkal határozottabb és bírálóbb Habermas humanizmusával szemben Marx humanizmusának felszínes és téves értelmezése miatt. (Igaz, itt bírálatát Habermas két korábbi kötetére alapozza, amelyek szerbhorvát fordításban csak késve, 1985-ben és 1986-ban jelentek meg, németül viszont 1976-ban és 1968-ban! – G. P. *Jürgen Habermas – Od tehnike i nauke do rekonstrukcije historijskog materijalizma*, bevezető tanulmány J. Habermas *Tehnika i znanost kao „ideologija"* című tanulmánygyűjteményéhez, Zagreb, 1986, 19. o.). Szerinte Habermas Marx-értelmezése a marxi humanizmust illetően a Második és a Harmadik Internacionálé (különösen Sztálin és a sztálinisták) értelmezése felé hajlik, de jelen volt Habermas tanítómestereinél, a frankfurti iskola képviselőinél is.

Ez a megállapítás első tekintetre meghökkentőnek tűnhet; annak ellenére azonban, hogy a világ munkásmozgalmának igen különböző szegmentumairól van szó, vulgarizáltan értelmezték Marx humanizmusfelfogását. A beható vizsgálódás félreérthetetlenül bizonyítja, hogy tartalmilag azonos vagy legalábbis rokon jellegű vulgarizálásról van szó, függetlenül attól, hogy a tartalom különféleképpen hangszerelt. Az utóbbi évtizedekben Marx műveinek, különösen pedig filozófiai jellegű (korai) műveinek ún. „újraolvasása" az új ismeretek és tapasztalatok birtokában azok újraértelmezését jelenti.

Ezt a jellemzést Gajo Petrović rosszallással toldja meg, mert Habermas téves Marx-értelmezéseit már az ötvenes évek során és a hatvanas évek elején átfogóan és érvekkel alaposan indokolva bírálták. Utal a jugoszláv „praxistákra", akiknek a munkáit, mint ismeretes, Nyugat-Németországban is megjelentették. Ezért Gajo Petrović számára talány, hogy „egy ilyen káprázatos gondolkodó" mint Habermas, miként ma-

radhatott Marx humanizmusa kérdésében ilyen értesületlen.

*

A modernség – függetlenül attól, hogy a kifejezés már a tizedik században jelentkezik (*logica modernorum*) – filozófiai témaként Habermas szerint a XVIII. század végétől kezdve követhető nyomon. Számára a modernség „befejezetlen projektum", ezért csak töredékesen körvonalazza az elmúlt két évszázad modernségre vonatkozó azon filozófiai és szociológiai meghatározásait, amelyek szerinte leginkább tükrözik a modernség társadalmi-civilizációs valóságát és annak elméleti-filozófiai kifejeződését. Kötete első fejezetében (címe: *A modernség időtudata és önmegbizonyosodási igénye*) nem bocsájtja előre saját meghatározását, hanem utal Max Weber idevágó nézeteire, majd Baudelaire esztétikai modernség-felfogását taglalja részletesebben. Habermas a modernség éretlmezésének óvatos körvonalazását főleg a marxista Walter Benjamin (1892–1941) megfogalmazásaiból meríti, sokat hivatkozik Hegelre is annak ellenére, hogy a következő fejezetet teljes egészében Hegel modernségfelfogásának szenteli.

Bár Habermas az előszóban hangsúlyozza, hogy a könyvét alkotó „előadások a modernséget nem a művészet és az irodalom szempontjából tárgyalják" (5. o.) nem kell hogy meglepetést okozzon Baudelaire és Benjamin nézeteinek ismertetése. Nyilvánvaló, hogy a modernséget társadalmi szempontból, vagyis ahogyan Habermas fogalmaz, „az életvilág" szempontjából vizsgálja a filozófia szintjén. A két közelítés között azonban Habermas szerint nincs nagy eltérés, mert: „a filozófia és az irodalom között olyan csekély a nembeli különbség, hogy a filozófiai szövegek a maguk lényegi tartalmaiban irodalmi-kritikai úton tárulkoznak ki teljességükben" (VII. fejezet toldaléka, 180. o.).

A modernség meghatározásának elemeit tömörítve Földényi F. L., a szubjektum-objektum viszonyának sajátos értelmezésén túl, a következőt tekinti lényegesnek: »A modernséget tehát Habermas a hegeli-marxi hagyomány szellemében értelmezi: mint Hegel, ő is azonosságjelet tesz az „újkor", a „modern kor" és a „polgári kor" kifejezések közé. A modernség ugyanakkor számára nem csak történelmi korszakot jelent, hanem mentalitást is, amely e kor szereplőit kivétel nélkül átitatja. A „modern" jelző nem meghatározott csoportok kiváltsága, nem is bizonyos filozófiai nézeteké, hanem köztulajdon (és kényszer): mivel Habermas szerint a modern korra a „felvilágosodás dialektikája" jellemző, ezért a modernségnek mindenki ki van szolgáltatva. A meghasonlottsággal válik azonos jelentésűvé...« (Valóság, 1986/12, 103. o.).

Habermas szerint a modernség egyik lényeges előrelépése, hogy elveti a tőle idegen, külső mércéket, és a kor felvetett kérdéseire saját törvényszerűségei alapján adja meg a választ, illetve ahogy Burger utal e problémára: „a modernséget az jellemzi, hogy a világ mint tárgy jelentkezik, amely alakítható és változtatható. Átvitt értelemben, ez teszi lehetővé a forradalom eszméjét és megvalósítását, amely alapján tudatosan alakítják a társadalmi életet, ami a modernség nélkülözhetetlen tartozéka és ismérve". Szerinte ez az alapvető oka annak, hogy Habermas a modernség tárgyalásába bevonja Marx nézeteit is.

A posztmodernizmust Habermas épp a társadalmi változás szempontjából improduktív volta miatt nem tekinti a modernséggel egyenértékű kategóriának, hanem olyannak, amely bennfoglaltatik, először csak jelzésszerűen, majd explicit elmélet- és gyakorlatként magában a modernségben.

Külön elgondolkodtató az, ahogyan Habermas a jelenkori társadalmi-civilizációs valóságot tárgyalja. Hangsúlyozza pl., hogy Nyugat-Európával szemben az Egyesült Amerikai Államok „a

második amerikai forradalom" jelszava alatt igyekszik az európaitól eltérő önazonosságát kifejezni, ami viszont Habermas szerint „a korai európai modernségben való megfeneklésihez vezet" (342. o.). Véleménye szerint „az a megkülönböztetés, amelyet Hegel és Marx, majd Max Weber és Lukács eszközölt az emancipáló-megbékítő és represszív-megosztó társadalmi racionalizálás között, napjainkban élét veszti." (316. o.) Ezzel szemben felrója a legújabb kori filozófusoknak (előnyben részesítve Adornót és Foucault-t Heidegerrel és Derridával szemben) azt, hogy „mindannyian érzéketlenek arra a körülményre, hogy a modernség kultúrája és társadalma a legnagyobb mértékben ambivalens". (317. o.) A zárófejezetekben Habermas egy sor alapfogalom sajátos értelmezésén keresztül korunk jellemzésével foglalkozik, mint például: tőke-társadalom, a közvélemény hatása és az igazgatás, forradalom és társadalmi meghasonulás, fejlődés és válság. Elemző fejtegetései ellenére, híven előrebocsájtott elvéhez, miszerint a modernség befejezetlen folyamat, csak részkövetkeztetéseket von le.

*

Mint már mondottuk, Habermas a modernség értelmezésének általános társadalmi megközelítése következtében nem értékeli nagyra a posztmodernizmust, ennek ellenére előszeretettel foglalkozik Nietzschével. Noha a posztmodernizmus kifejezés csak a nagy német gondolkodó halála után jelentkezik (először 1917-ben Panwitz, majd a harmincas években D. C. Somervill használja, ez utóbbi a hispán irodalom kérdései kapcsán, majd 1952-ben I. Howe újítja fel a korabeli amerikai irodalom tárgyalásakor, a posztmodernizmus tételeit Nietzsche már behatóan részletezte.

Friedrich Nietzsche (1844–1900) Richard Wagner iránti ifjúkori lelkesedését és barátságát Habermas részletesen indokolja: Nietzsche számára az istenek alkonya, illetve az „Isten halála" a mitológia korát hozza előtérbe és eleveníti fel, amely kor az ember felszabadulásának, az emberi elesettség leküzdésének lényeges tényezője volt. Számára ez volt az út az elvárás, a platóni metafizika és a transzcendentális erkölcs elvetése felé. A világtörténelem többé nem istenség szózata, hanem önmaga folyamata, ami egyben kétségbe vonja a kereszténység tételét, az ember létezésének egy és végső célú megközelítésére való elrendeltségét. Számára az istenség halálának felismerésével megbukik az a nézet, amely szerint az emberről vallott igazságot a szelleme alkotja, ahelyett, hogy az a teste, testisége lenne. A test szerinte nem élettani megjelenésében értendő, hanem a lelki, a túlvilági ellenérve. Az istenség azért halt meg, hogy az ember uralkodhasson, amit nagymértékben a hatalon iránti igény tesz lehetővé. Így azután Zarathustra, meghirdetve az istenség halálát, egyben a hatalom iránti igényt és megvalósításának lehetőségét is felfedi. Ezt az igényt képtelenek az emberek egyforma mértékben kielégíteni, s ezért az az egyenlőtlenség szükségszerű létrejöttének feltételezője is egyben. A hatalom iránti igény így a kiemelkedő, mindenható egyén megjelenése azonban – függetlenül a nácifasiszták Nietzschével való visszaélésétől – nem képezi Nietzsche filozófiájának alaptételét. Sokkal lényegesebb az ebből levezetett időstruktúra fogalmának kialakítása, amely szerint a múlt akarása azonos a jövő akarásával, a múlt a jövő iránti nyitottságot jelent, és csak a jövő nyújthat szilárd alapot a múlt számára.

Ilyen nézeteken alapszik a művészet felfogása, amely szerinte nem értelmezhető sem a filozófia, sem az esztétika alapján. A hiteles művész erejét abból meríti, hogy képes átlényegíteni a valóságot, az életből magából felszínre hozni a szárnyalásra kelő erőt. Szerinte az alapfogalmak és elvek nem hatnak a művészi képzelet alkotóerejére. Így számára „a művészet értékesebb a valóságnál". A Nietzschét tanulmányozók többsége

azt hangoztatja, hogy Nietzsche filozófiai erőssége nem a racionalitásban, a dedukcióban és a logikában van, hanem a korlátlan művészi alkotóerőben, amelyet maga az élet tesz lehetségessé. Számára a legcsekélyebb alkotás is értékesebb a megalkotottról való szóbeszédnél. Nietzsche nagysága és korlátja is leleplezte kora kétszínűségét, és átértékelte az akkori valóság összes értékeit. Ne feledjük: Nietzsche a XIX. század végének embere, aki a maga módján azt a tényt fejezte ki, hogy a sötét imperialista vállalkozások már nem valahol távol Nyugat-Európától, hanem gyakorlatilag mindenki szeme láttára mennek végbe. Így a hétköznapok egyben minden hirdetett elv és értéknorma alkonyát is jelentették. Hangsúlyozni kell azonban – ami az alkotóművész számára nem annyira lényeges, annál inkább a társadalomtudós számára –, hogy Nietzsche lázongása a visszataszító erkölcstelen valóság moralizálgató szépítése ellen nem lépi túl a verbális tiltakozás határait. Nietzsche számára más kiút nem létezett, mint úgy helytállni az adott társadalmi körülmények közepette, hogy mély átéléssel, művészi erővel kifejezi és megörökíti azt, a reális kivezető út felvázolása nélkül, de óvakodva minden hamis patetikától és szemforgató álszenteskedéstől.

A modernség talaján álló társadalomtudós számára azonban ez nem elegendő, mivel a szimptómák felszínre hozása és láttatása még nem jelenti feltétlenül azok megfelelő értelmezésének lehetőségét, még kevésbé a teendők körvonalazását. Az alkotóművész esetében más a helyzet. Ezért váltanak ki ma is érdeklődést a művészek körében, az egy évszázaddal későbbi társadalmi helyzet ellentmondásai közepette is, Nietzsche nézetei. Annál inkább, mivel nem választható szét a magát főleg aforizmákban kifejező filozófus Nietzsche a szépíró Nietzschétől – a művésztől. Amenynyiben a modernség egyik alapvető követelménye a társadalmi kiút és a megújhodás lehetősége, Habermas számára a Nietzsche által megalapozott – de akkor még nevén nem nevezett posztmodernség csak a modernség egyik közjátéka, esetleg zsákutcája, vagy ahogyan Földényi F. L. ítéli meg (Valóság, 1986/12, 103. o.): „A könyv akár a modernség rehabilitációjának is tűnhet – a posztmodernizmus rovására."

Lehet, hogy a fiatalabb nemzedék úgy véli, hogy Habermas a posztmodernizmus kapcsán túlzott részletességgel tárgyalja Nietzschét, de ne feledjük – erről Sinkó Ervin is beszámol az *Egy regény regényé*ben –, hogy a századfordulón Nietzsche egy egész haladó értelmiségi nemzedéknek, köztük a marxistáknak is közkedvelt olvasmánya volt, mígnem Sztálin egyik napról a másikra kinyilatkoztatta, hogy Nietzsche a fajelméletet képviseli és reakciós idealista tudattal fertőzi meg olvasóit. Ez az idegenkedés, azoknak az éveknek a következményeként, nálunk is kimutatható. A német olvasó viszont még nem feledte, hogy Hitler a nácizmus hivatalos filozófusává kiáltotta ki Nietzschét, ami elsősorban egyes könyvei címének jelszószerű emlegetését jelentette, de közrejátszott húgának, Elisabeth Förster Nietzschének tevékenysége is, aki a fajelmélet híveként nem általlotta bátyja levelezését és irodalmi hagyatékát meghamisítani. Ezekre a hamisításokra rég fény derült, de úgy látszik, további erőfeszítésekre van szükség anak érdekében, hogy a valódi német kulturális-civilizációs értékeket megóvják a méltatlan előítéletektől.

Habermas természetesen megindokolja értékelését Nietzsche eszmetörténeti szerepéről, és megállapítja, hogy „Nietzsche, mint mindazok, akik cserbenhagyják a felvilágosodás dialektikáját, szembetűnően a nivelláláshoz folyamodik. A modernség elveszti kialakított helyzetét, számukra a történelem racionalizálásának utolsó szakaszát képezi, amely messze a régmúltba nyúlik, és az archaikus élettel és a mitikus felbomlásával kezdődik." (86. o.) Habermas szerint ez vonatkozik Horkheimerre és Adornóra, akik ilyen vonatkozásban tár-

gyalják Nietzschét, Bataille-t és Heideggert. A továbbiakban Habermas kifejti: „A történelem dionüszoszi tárgyalási módjában Nietzsche éppenséggel nem eredeti. ...ezt a módot a korai romanticizmusban alaposan kidolgozták. A tántorgó boristenség azonosítása a kereszténység megváltó istenségével csak úgy lehetséges, ha a romantikus messianizmus Nyugat *megfiatalítására* és nem *elhagyására* törekszik." (91. o.)

*

Habermas e műve ellen, értékeinek elismerése mellett, jelentős kifogásokat emelnek méltatói. Így Földényi F. L. megállapítja, hogy „a kommunikatív cselekvés fogalmának kidolgozásával Habermas a kétféle hagyomány egyesítését kísérelte meg: a praxis és a racionalitás közötti belső kapcsolatot akarja felmutatni." (Valóság, 1986/12, 108. o.)

Hotimir Burger a szerbhorvát kiadás bevezető tanulmányában nem saját ítéletét hangsúlyozza, hanem inkább mások, a kötetre vonatkoztatható véleményeit interpretálja. Így utal Ludwig Wittgenstein posthumus munkájára (*Tombeau de l'intelectuel*, Párizs 1984), amelyben a szerző kifejti, hogy „a modern világban a konszenzus a megvitatás elévült módja..." Ezen túlmenően – fűzi hozzá – „Wittgenstein csatlakozva a francia strukturalistákhoz úgy véli, hogy a tőke és nem az állam az igazi probléma a modernségben és a posztmodernizmusban". (XXVII. o.) Utal még Diter Henrich ellenvetésére (Merkur, Hf. 9–10/1985), aki kifogásolja Heidegger erőteljes befolyásának jelenlétét Habermas kötetében, ami véleményünk szerint vitatható megállapítás. Sokkal meggyőzőbb Burger ellenvetése, miszerint a szerző »túl korán leírta a gyakorlat kategóriáját, az interszubjektivitás és kommunikatív cselekvés sajátosan értelmezett fogalmának, valamint a munka és az állam kérdésének előtérbe hozásával igyekezett azt az elidegenedés fogalomkörével helyettesíteni („az ember mint az ember elsődleges szükséglete") stb. Ezért Habermas szívesebben hivatkozik Castoriadisra, aki hangsúlyozza a termelés paradigmáját. (XXVIII. o.) Burger szerint ez formálisan és lényegét tekintve is kifogásolható, mert Marx korszerű értelmezése (Jugoszlávaiában is) erre már rávilágított, de hozzáfűzi, hogy az alaposabb kutatás valószínűleg megbizonyosodna abban, hogy ez a kérdéskör már feldolgozást nyert a modernség keretében pl. Lukács *regényelméletében* és Lefebvre 1962-ben megjelent könyvében (*Introduction a la modernité*, Paris), akikkel még közelről sem zárul le az előhírnökök sora.

Hotimir Burger szerint a könyv azért figyelemre méltó, mert kritikusan összegezi az ész- és szubjektum-kritikát az újabb kori filozófiában. A magunk részéről hozzáfűzhetjük, hogy az olvasó egy önálló és eredeti gondolkodó munkáját ismerheti meg, aki korunk eszmevilágának képzeteiből és társadalmi ellentmondásaiból keresi a kivezető utat. Ezért a kötet, a filozófián és részben a művészetfelfogáson túlmenően, korunk általános emberi és társadalmi problémáinak felvetésével és válaszkeresésével – még akkor is, ha nem fogalmaz meg határozott, kész válaszokat – mindenképpen gondolkodásra serkentő könyv.

REHÁK László

A TÁJ ÜZENETE

Fehér Ferenc: Vállalt világ. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1988

Fehér Ferenc esszéket és jegyzeteket tartalmazó gyűjteményes kötetét, mely 1988-ban jelent meg a Forum Könyvkiadó gondozásában, egységes hangulat, lírai ihletettség fogja össze. A táj, az emberek, a könyvek, versek iránti elkötele-

zettség, amely a költő egész életművét meghatározza. Ez az elkötelezettség, hangsúlyozott azonosságvállalás a ma embere számára már önmagában példamutató. Hiszen napjaink embere egyéb gondjai-bajai mellett egyre többet küszködik azonosságtudatának válságával, identitásának elbizonytalanodásával. Száz és száz évvel ezelőtt a szülőhelyét, faluját talán soha életében el nem hagyó, zárt közösségben felnövekvő s a közösségi normák szellemében élő ember azonosságát a normák és a közösség viszszajelzései egyértelműen meghatározták. A szűkebb közösségek egyértelmű normatívái azonban az idők során fellazultak, más elvárások épültek be, érvényüket esetenként más – modernebbnek, haladóbbnak tűnő, „nagyvilágibb", olykor anyagi jólét, előrehaladás reményével kecsegtető – normarendszerek kérdőjelezték meg. A ma embere boldogulását nemegyszer tőle idegen körülmények, felfogások, életmód formájában keresi, s vállalás helyett gyakran a megfutamodás, a körülményektől való mielőbbi szabadulás szándéka jellemzi.

Fehér Ferenc naplójegyzetei ezzel éppen ellentétes magatartást fogalmaznak meg. Felvállalja a tájat, amelyben született s amelyben él, e táj múltját, embereit, íróit-költőit, vándorfestőit, felvállalja e táj jelenét, nehézségeit, népét, soknemzetiségű környezetét, s hangsúlyozottan azonosul azzal a költői (s emberi) felfogással is, amely szervesen következik a „vajdasági égalj" jellegéből. A Dušan Kostić hetvenedik születésnapjára írt sorok magára Fehér Ferenc felfogására is találóak: „amikor a kortársak az importált esztétikai szabványra lesve írták egymásnak és szűk beavatott körüknek annak a lírának a mintadarabjait, amely állítólag és mindig a holnap lírája – addig ez az önmagát és önnön világát jól ismerő költő, a lemaradástól való félelem különösebb jelei nélkül megmaradt érthetőnek, olvashatónak, de anélkül, hogy engedményt tett volna a közízlésnek. Megmaradt a nemzet, a nép, a szülőföld, a hazai égtáj és életérzés fogvatartó összetevői közt, de anélkül, hogy az idő eljárt volna fölötte".

A vállalás mögött a felelősségtudat gondolata húzódik meg. Fehér Ferenc azzal a móriczi gondolattal azonosul, melyet a kötet egyik írásában (Egy régi folyóiratban lapozgatva... cím alatt) maga is idéz: „csak addig tart az élet, amíg a mécsesek lángja ki nem huny; aztán a sötétség, az örök megsemmisülés következik... Istápolni, fölkarolni, pártfogolni kell tehát az írókat, a mécseseket..." Az írói-emberi felelősségtudat gondolata hatja át a kötet minden lapját. Akár szerény művelődéstörténeti értékek után nyomoz, akár Szenteleky, Majtényi, Nagyapáti Kukac Péter alakját idézi, gondolatait emlegeti, akár a különböző nemzetiségű szerzők vajdasági tájat idéző verseit említi (mint például A vajdasági égalj lírai jelzései c. írásában), akár az olvasókkal, a könyvek és könyvtárak jelen állapotával foglalkozik. A fennmaradás ára és lehetősége éppen ezekben az apróságokban rejlik – sugallja a kötet minden sorával. Az értékek – ha mégoly csekély értékek is – megőrzésében, feltárásában. Az elkallódástól való megmentésében. A megbecsülésben. S éppen ezeknek az értékeknek a példaadó erejében.

Az elkallódó értékek, a tehetségek elpazarlása fájdalmas keserűséggel tölti el a költőt. Nagyapáti Kukac Péterről írt két jegyzetének együttérző és féltő melegsége jelképes emberi sorsot tár elénk. A „teljes ismeretlenség, a magány, az elhagyatottság és a meg nem értés" fenyegető árnya nemcsak Nagyapáti Kukac Péter sorsát pecsételte meg, de Damoklész kardjaként most is ott lebeg kallódó értékek egész sora felett.

Értékek felkutatásáról, őrzéséről vallanak Fehér Ferenc sorai, legyen szó bár népi mondókákról, versekről, dalokról, Topolya, Drávaszög vagy a középkori Újlak művelődéstörténeti vagy más vonatkozásáról, bácskai és bánáti jobbágylevelekről. De úgyszintén értékek – másfajta értékek – felkutatásán fáradozik akkor is, amikor a fordításirodalom

kiteljesedése mellett foglal állást. „Anynyiszor leírtuk – ismétli meg még egyszer – a fordítás nem írói magánügy a mi társadalmunkban, s nem is nézhetünk úgy rá, mint holmi literális ujjgyakorlatra, s kár is volna, ha csupán a szépirodalom fogalmára korlátoznánk ezt a különös művelődési, művészeti tényke-dést." A „szellemi kapcsolatteremtések" révén „emberi azonosságok" tárulnak fel – hangoztatja, s emellett, mint írja, „életfelfogás és irodalmi, alkotói tudat más összetételben, egészen sajátos módon alakulhat ki az irodalmak és művelődések érintkezéseiben élő és alkotó íróban".

A táj és a benne élő emberek által létrehozott szellemi és anyagi javak maradandó nyomainak felkutatása, értékhordozó szerepének tisztázása olyan elvi alapállás, amely kiinduló pontja lehet az értékek megőrzésére, ápolására irányuló erőfeszítéseknek. De mint ahogy azt Fehér Ferenc is jól érzékeli, egyre nehezebb feladat a felismert és feltárt értékek őrzése, a következő generációra való átmentése. Fájdalmas panasszal említi a költő a nemegyszer tapasztalt, látott-hallott valóságot: „Nem először fordul elő vajdasági utaimon, hogy iskolában, művelődési otthonban, helyi hivatalok zugaiban a környezet néprajzi tárgyi emlékeinek egész garmadáját mutatják, s a maguk világát megbecsülő emberek örömteli dicsekvésébe aggály, értetlenség és indulat vegyül: mindezt eddig megőrizték valahol, de most, a gyűjtés után, tönkremegy majd, mert senki sem törődik vele, nem áldoznak ilyesmire egy dinárt sem..."

Fehér Ferenc aggodalma cseppet sem alaptalan. Poros raktárakban, nedves falak között ki tudja hány és hány fontos dokumentum, értékes emlék, kor- és helytörténeti ritkaság kallódik, foszlik szét, anélkül, hogy valaki valaha tudomást szerzett volna róla! Vagy hány és hány művelődéstörténeti dokumentum semmisül meg, veszti el értékhordozó szerepét egyszerűen azért, mert nincs rendeltetésszerűen használva? Az értékek felismerése mellett azok megőrzése legalább olyan fontos feladat. Csak míg az előbbi, a felismerés szellemi, eszmei tényezőktől függ, az utóbbi anyagi hozzájárulás nélkül már nem lehet meg. S mint tudjuk, ez utóbbiból mindenre egyre kevesebb jut. S mivelhogy a köztudatban még az sem vált igazán elfogadottá, hogy környező világunk szellemi produktumai, a régmúlt emlékei megbecsülendő értéket képviselnek, ezek sorsa szellemi és anyagi feltételeken egyaránt múlik.

Az eszmei feltételeken elhivatott írók, költők, értő emberek tudnak segíteni. Szép példa erre Fehér Ferenc naplójegyzeteinek gyűjteménye is. Az anyagi feltételek javításához azonban kevés az elhivatottság. Fehér Ferenc a példák egész sorát említi, amelyek a szűkös anyagi feltételek közt sínylődő szellemi és kulturális tevékenységet jellemzik. A fordításirodalom művelői, elkötelezettjei kedvezmények nélkül végzik munkájukat. Író–olvasó találkozókat gyakran alkalmatlan helyeken tartanak, ahová behallatszik, hogy a közeli söntésben biliárdoznak, poharakat törnek. Az anyagi nehézségek megkurtítják a kiadványokat is. Előbb csak a képanyag tűnik el, éppen az, ami vizuális élménnyel maradandóbb hatást váltott volna ki. Fehér Ferenc példának erre többek között az írói életutakat bemutató kismonográfia sorozatot említi, mely kiegészítésként, szemléltető anyagként nem közöl képeket az adott íróról. A könyvek árának emelkedésével pedig a könyv egyesek számára egyszerűen hozzáférhetetlenné válik. „Egyre nagyobb elszántság kell ahhoz – írja Fehér Ferenc az adott helyzetből kiindulva –, hogy az író tovább folytassa nemcsak könyveinek írását, készítgetését, hanem korábbi kapcsolatait is az olvasóval, különösen az iskolákkal – tehát azokkal, akik miatt élete során sok-sok ezer kilométert utazgatott. Az író fél szembe nézni a kisdiákokkal és szüleikkel: fél attól, hogy portékáját szemtelenül drágán árusító termelővé süllyedt az utóbbi évek során" –

olvashatjuk A könyv válsága vagy valami más c. írásában.

Pedig – valamennyien tudjuk – a könyvek tudatformáló szerepe nem pótolható semmivel sem. Az anyagi nehézségek következményeként (de nemcsak ezért) az „olvasottságon alapuló értelem, a könyvekből kialakuló tudatvilág, s még inkább maga az emberség (ismétlem: emberség, s nem az emberiségre gondolok ezúttal) – mindez veszélyeztetve van korunkban. A műszaki civilizáció és a gazdasági javak önmagukban nem boldogítanak. A tudat nevelésében fölcserélhetetlen szerepe van a könyvnek" – szögezi le a költő, miközben aggódva fölteszi a kérdést: „Hol tartunk mi?" A könyvek drágasága mellett más tényezők is okot szolgáltatnak a komolyabb aggodalomra. A kötetben érintőlegesen szó esik más problémákról is, amelyek megnehezítik a könyvekkel való megismerkedést. Sürgeti a „könyvterjesztés szociográfiájával" foglalkozó elemzéseket, összegezéseket, amelyekből kiderülne nemcsak az, hogy hány könyv maradt raktáron, de az is, hány jutott el iskolákba, családi otthonokba, közkönyvtárakba.

„Hol tartunk mi?" – kérdezhetjük a költővel együtt szellemi értékeink múltbeli és jelenbeli megbecsülésére vonatkoztatva a kérdést. A kötet írásaiban felvázolt problémák sok tennivalóra figyelmeztetnek e téren. A költő, aki a maga szerepét és helyét azok között jelöli meg, akik „vallják és munkájukkal, életútjukkal próbálják kifejezésre juttatni, hogy a művészi és társadalmi felelősségérzet elválaszthatatlan fogalmak", naplójegyzeteivel is ezt a magatartást képviseli. Annak a megszívlelendő gondolatnak a jegyében, hogy a „megmaradás nemcsak biológiai fogalom. Írástudásban, kifejezőkészségben, gondolkodásban is ott leselkedik az elsorvadás veszélye".

HÓDI Éva

A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUSRÓL ÉS JÖVŐJÉRŐL

Gledišta. Beograd, 1988/9–10. szám

Március elején kaphatta kézhez az olvasó a Gledišta 1988/9–10. kettős számát, ami figyelembe véve a nehézségeket, amelyekkel a korlátozott anyagi keretek és a szembetűnően megnövekedett előállítási költségek miatt szinte minden folyóirat szerkesztősége küzd, cseppet sem meglepő. Mi több, elismerés illeti a Gledišta szerkesztőségét, mert még egy tartalmas és sokoldalú számot adott közre.

A szám az 1988. szeptember végén megtartott kétnapos kerekasztal-beszélgetés anyagát közli, ami a kettős szám terjedelmének több mint felét teszi ki. A vitát a Gledišta folyóirat szerkesztősége az újbelgrádi egyetemista központ és a filozófusok és szociológusok köztársasági egyesületével karöltve szervezte, a téma pedig: Lehetséges-e a szocializmus, s ha igen milyen szocializmus? A vita alapjául Svetozar Stojanović két könyve szolgált (*Geschichte und Parteibewustsein*, München 1978 és Belgrád, 1988; *Od marksizma do etatizma sa ljudskim licem*, Belgrád, 1987; a kötetek hazai kiadója: Filozofsko društvo Srbije). Žarko Puhovski felhívta a figyelmet arra, hogy a két kötet alapgondolatát Stojanović már korábban, az *Između ideala i stvarnosti* című kötetének bevezetőjében is megfogalmazta, azzal, hogy újraolvasva – bár kitételei és következtetései kétségbevonhatók – ismerősnek tűnnek. Ez annak a következménye, hogy a kötetekben megfogalmazott nézetek néhány évvel ezelőtt még a közölhetőség határán mozogtak, mára viszont Puhovski szerint a közvélemény és köztudat részévé váltak, amihez maga Stojanović is jelentős mértékben hozzájárult (14. o.), mert munkáiban „a szocialista reali-

zálhatatlanság realizálását" elemezte (12. o.).

A kerekasztal szervezőinek sikerült az ország majd minden részéből és igen különböző hozzáállású tudósokat bevonni a beszélgetésbe, összesen harminckettőt. Az idősebb nemzedék tagjai közül részt vett: Neca Jovanov, Žarko Puhovski, Eugen Pusić, Branko Horvat, Ferid Muhić, Mihajlo Marković, Dragoje Žarković, Zoran Vidaković, Aleksandar Grličkov, Zagorka Golubović, Jagoš Đuretić és Vladimir Milić és mások, valamint a társadalomtudósok fiatalabb nemzedékének képviselői.

Természetesen a kétnapos vitán elhangzottakat lehetetlen néhány mondatban összefoglalni. Talán Svetozar Stojanović hozzáállása tükrözhetné leginkább a kerekasztal-vitát, aki az utóbbi időben igen közkedvelt előadója a fővárosi egyetemista központnak polemikus hangvételű előadássorozataival (társadalmi fejlődés, erkölcs, irodalom és esztétika). Vitaindítót Neca Jovanov mondott, aki a hangsúlyt az előre megküldött tézisek egyik lényeges állítására alapozta, nevezetesen arra, hogy „...a szocializmus összes eddigi ideológiai-politikai előirányzatai csődbe jutottak. Ezek a polgári társadalom civilizációs szintje alatt voltak és maradtak, minden kilátás nélkül arra, hogy azt – akár az emancipáció, akár a technológia és gazdaság terén – meghaladják". (8. o.). Vitaindítójában Jovanov különbséget tesz a szocializmus ideológiai-politikai előirányzata és annak elméleti vagy tudományos projektuma között. Ez utóbbival nem foglalkozik, viszont az ideológiai-politikai előirányzat csődjének bekövetkezésére három tényezőcsoportot sorakoztat fel és fejtegetésének e részét a következő megállapítással zárja:

„Szükséges a szocializmus új *demokratikus* ideológiai-politikai előirányzatait kutatni, amelyek megfelelnének *minden társadalom adott történelmi helyzetének*. Képletesen szólva: a tudománynak semmi alapja sincs, hogy kizsigerelt gépkocsikkal foglalkozzon, amelyeket tehetségtelen vezetők vezetnek. *Más* kocsitípusok után kell kutatnia, *új* gépkocsik után és mindenképpen *alkalmasabb* vezetők után." (7 o.)

Zoran Vidaković bizonyára helyesen állapítja meg vitája elején – később ezt meg is indokolja –, hogy a vita alapját képező kötetek szerzőjének érdeme az, hogy Jugoszláviában az elsők között szállt síkra a leszűkített értelmezésben felfogott marxizmus radikális bírálatáért és annak emancipálódott meghaladásáért (54. o.). A Svetozar Stojanović köteteiből kiinduló egész vita eszmei zűrzavara nemcsak a hazai eszmei-ideológiai zavarokat tükrözi, hanem kifejezi azokat a különböző és ellentmondásos társadalmi irányzatokat, amelyek jelen vannak társadalmunkban (49. o.).

Igen meggyőző volt Aleksandar Grličkovnak az érvelése, aki utalt arra, hogy nem ért egyet a vitaindító nézeteivel: „Neca Jovanov professzor azt a tételt fejtette ki, hogy a szocializmus megbukott (valószínűleg a szocialista országokra gondolva). Tudniillik, N. Jovanov következetesen 'a magukat önkényesen szocialistának minősítő' államokról beszélt". Grličkov szerint „a szocializmus új értelmezésének lehetővé kell tennie olyan politikai-gazdasági rendszerek létrejöttét, amelyek gazdaságilag hatékony, politikailag demokratikus és humánus társadalmat tesznek lehetővé, olyat, amely képes lesz alkalmazkodni az állandóan változó belső és nemzetközi körülményekhez" (56. o.). Ezeket a követelményeket szerinte megvalósíthatja a szocialista önigazgatás és az önkormányzás átfogó rendszere, amely meghatározója lenne az alapvető társadalmi viszonyoknak. Ez „feltételezné a társadalmi hatalmi befolyás olyan egyensúlyát, amely biztosítaná minden dolgozó, osztály, szociális réteg stabil, demokratikus úton létrehozott társadalmi konszenzusát. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi hatalmi befolyásnak, amely egy egységes párt kezében összpontosult, meg kell oszlania az önálló, a politikai rendszer által biztosított önazo-

nosságú pluralizált intézmények között" (57–58. o.).

Természetesen voltak vitázók, akik Jovanovtól is határozottabban vonták kétségbe a szocializmus létezését és megújhodását. De a mégoly hosszú szemelvények sem adhatnak hű képet a kerekasztal-vitáról, mert az valóban vita volt és csak elvétve monologizálás. Ezért a beszélgetés egészét kell elolvasni ahhoz, hogy hű kép alakulhasson ki, annál is inkább, mert tartalmánál és időszerűségénél fogva egyaránt figyelmet érdemel.

A Gledišta 9–10. számának Történések rovatában Vojan Hadžistević tanulmánya olvasható a termelők tanácsának szövetségi szinten való bevezetéséről, amely tanács körül erősen megoszlottak a vélemények az országban. A végleges döntést az új alkotmány előkészítéséig odázták el. Ezen kívül C. Ocić, S. Vrača és B. Medojević tanulmánya gazdagítja a rovatot. A fordításokat tartalmazó rovatban L. W. Beck és B. Loawenstein szövegei olvashatók. A kettős számot S. Vrcan, Đ. Vukadinović és Z. Malenica jegyzetei zárják.

Az ismertetett szám közli a Gledišta következő számának teljes tartalmát. A szám kilenc tanulmányt szentelt Th. Hobbes (1588–1679) művének, születésének négyszázadik évfordulója kapcsán. Jelentősnek ígérkezik egy szociológiai téma is: John Remer nézetei kapcsán öt hazai és külföldi szerző tárgyalja a jelenkori osztályelméleteket.

REHÁK László

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Balázs Art Valéria
A szerbhorvát nyelvű szövegeket Nagy József, Csüllög Mária és Balázs Art Valéria, *az angol nyelvűt* Csató Erzsébet *fordította.*
Angol nyelvű összefoglalók: Blau Júlia, Judita Skenderović
A szerbhorvát nyelvű összefoglalókat Petar Vukov *lektorálta.*
Korrektorok: Galambos Irén, Ambrus Léphaft Edit és Kecskés Mária

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Jung Károly,	az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, Újvidék
Dr. Dávid András,	az irodalomtudományok doktora, egyetemi rendkívüli tanár, a Tartományi Nemzetközi Tudományos, Kulturális, Közművelődési és Műszaki Együttműködési Intézet igazgatóhelyettese, Újvidék
Dr. Póth István,	az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszékének nyugalmazott egyetemi docense, Budapest
Bob Jessop,	az Essexi Egyetem tanára, Anglia
Dr. Sági András,	a közgazdaság-tudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, Szabadka
Danica Drakulić,	a közgazdaság-tudományok magisztere, a szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde, Szabadka
Dr. Dragutin Zelenović,	a műszaki tudományok doktora, az Újvidéki Egyetem rektora, Újvidék
Dr. Szórád György,	a közgazdaság-tudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára, Szabadka
Kajári Karolina	okleveles közgazdász, a Társadalmi Tevékenységek ÖÉK Szakszolgálatának dolgozója, Szabadka
Csüllög Mária,	a statisztika magisztere, a szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde, Palics
Kiss Tibor,	a közgazdaság-tudományok magisztere, a szabadkai Közgazdasági Kar tanársegéde, Palics
Dr. Mészáros Katalin,	a szervezéstudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar előadója, Szabadka
Dr. Sturc Bála,	a biológia doktora, nyugalmazott tanár, Szabadka
Dr. Rehák László,	a társadalomtudományok doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, a Létünk fő- és felelős szerkesztője, Szabadka
Hódi Éva,	bölcsészdoktor, Ada

LÉTÜNK társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. – Megjelenik a Tartományi Művelődési ÖÉK és a Tartományi Tudományügyi ÖÉK támogatásával. – Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 5000, kettős szám ára 10 000 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 25 000, külföldre 50 000 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár.
– Készült a Forum nyomdájában Újvidéken